

ISSN 1512-8784

UDK 374.7 VOL. XVIII

Broj 2 2018.

Bosna i Hercegovina

Obrazovanje odraslih

Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu

Adult Education

Journal for Adult Education and Culture

ISSN 1512-8784

UDK 374.7

Broj 11, decembar 2018.

Bosna i Hercegovina

Obrazovanje odraslih

Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu

Adult Education

Journal for Adult Education and Culture

IZDAVAČ:

JU Bosanski kulturni centar Kantona Sarajevo
OJ Bosanski kulturni centar Sarajevo
i
Institut za međunarodnu saradnju Njemačkog saveza
visokih narodnih škola (DVV International)
Ured za Bosnu i Hercegovinu

ZA IZDAVAČA:

Edin Kukavica

REDAKCIJA ČASOPISA:

prof. dr. Šefika Alibabić, prof. dr. Mirjana Mavrak, prof. dr. Senada Dizdar,
prof. dr. Branislava Knežić, prof. dr. Lejla Turčilo, dr. sc. Emir Avdagić,
Amina Isanović – Hadžiomerović, M.A., Adnana Emirhafizović, dipl. psiholog

POČASNI ČLANOVI REDAKCIJE:

akademkinja Adila Pašalić Kreso, profesorica emerita
prof. dr. Miomir Despotović, Beograd
prof. dr. Sava Bogdanović, Zagreb
prof. dr. Radivoje Kulić, Kosovska Mitrovica
prof. dr. Jusuf Žiga, Sarajevo

GLAVNA I ODGOVORNA UREDNICA:

prof. dr. Senada Dizdar

LEKTOR:

Srđan Arkoš, prof.

PRIJEVOD NA ENGLLESKI I NJEMAČKI JEZIK:

Aida Fatić, dipl. psiholog

ADRESA IZDAVAČA:

JU Bosanski kulturni centar Kantona Sarajevo
OJ Bosanski kulturni centar Sarajevo
Branilaca Sarajeva 24, 71000 Sarajevo, BiH
tel: +387 33 407 654; tel/fax: +387 33 586-771
e-mail: info@bkc.ba
web: www.bkc.ba

DVV International – Ured za Bosnu i Hercegovinu
Kulovića 8, 71000 Sarajevo, BiH
tel: +387 33 552-291; telefax: +387 33 552-290
e-mail: info@dvv-international.ba
web: www.dvv-international.ba

Časopis izlazi uz finansijsku potporu Ministarstva za privrednu saradnju i razvoj SR Njemačke.
Časopis izlazi dva puta godišnje u tiražu od 300 primjeraka.

Rješenjem Federalnog ministarstva obrazovanja, nauke, kulture i sporta broj: 02-15-6646/01, od 29. 10. 2001. godine, časopis «Obrazovanje odraslih» je oslobođen poreza na promet i upisan je u registar medija.

Sadržaj:

ČLANCI

Uvodna riječ glavne i odgovorne urednice	9
Amir Pušina Kreativnost kao proces: „Pravac-A” model	15
Amina Đipa, Mirjana Mavrak Edukometrija u andragogiji: Skala kompetencija za cjeloživotno učenje učitelja	31
Belma Buljubašić, Lejla Turčilo Važnost medijske pismenosti u bosanskohercegovačkom društvu i uloga centara za cjeloživotno učenje u razvoju ovog koncepta u Bosni i Hercegovini	57
Željko Bralić, Ljubinka Katić Iz istorije obrazovanja odraslih u Bosni i Hercegovini i najznačajnije ustanove i delatnosti (1918-1941)	75
Dženita Džano Osiguranje kvaliteta u organizacijama za obrazovanje odraslih u Bosni i Hercegovini	103
Jasna Duraković Nužnost izučavanja predmeta <i>Javni nastup</i> u formalnom visokom obrazovanju na fakultetima društvenih nauka	125

DODATAK

Arijana Bajrić, Lejla Hajdarpašić Bibliografija časopisa Obrazovanje odraslih: časopis za obrazovanje odraslih i kulturu (2001 – 2018)	135
--	-----

Content:

ARTICLES

Word From the Editor-In-Chief	9
Amir Pušina Creativity as a Process: „Straight-A” Model	15
Amina Đipa, Mirjana Mavrak Educometry in Andragogy: Lifelong Learning Competences Scale/LLLC for Teachers	31
Belma Buljubašić, Lejla Turčilo Importance of Media Literacy in Bosnian-Herzegovinian Society and Role of Lifelong Learning Centres for the Development of this Concept in Bosnia and Herzegovina	57
Željko Bralić, Ljubinka Katić From the History of Adult Education in Bosnia and Herzegovina: The Most Remarkable Institutions and Activities (1918-1941)	75
Dženita Džano Quality Assurance in Organisations for Adult Education in Bosnia and Herzegovina	103
Jasna Duraković Necessity of Studying the Subject <i>Public Performance</i> in Formal Higher Education at the Faculties of Social Sciences	125

SUPPLEMENT

Arijana Bajrić, Lejla Hajdarpašić Bibliography of the Journal <i>Adult Education: Journal for Adult Education and Culture</i> (2001 – 2018)	135
---	-----

Inhalt:

ARTIKEL

Einführungswort der Chefredakteurin	9
Amir Pušina Kreativität als Prozess: „Straight-A“ Modell	15
Amina Đipa, Mirjana Mavrak Edukometrie in der Erwachsenenbildung: Skala der Lehrerkompetenzen für lebenslanges Lernen	31
Belma Buljubašić, Lejla Turčilo Bedeutung der Medienkompetenz in der bosnisch-herzegowinischen Gesellschaft und die Rolle der Zentren für lebenslanges Lernen bei der Entwicklung dieses Konzeptes in Bosnien-Herzegowina	57
Željko Bralić, Ljubinka Katić Aus der Geschichte der Erwachsenenbildung in Bosnien-Herzegowina: Die bedeutendsten Institutionen und Tätigkeiten (1918-1941)	75
Dženita Džano Qualitätssicherung in Organisationen für Erwachsenenbildung in Bosnien-Herzegowina	103
Jasna Duraković Notwendigkeit der Einführung des Studiumfachs <i>Öffentlicher Auftritt</i> in die formale Hochschulbildung an den Fakultäten für Sozialwissenschaften	125

ANLAGE

Arijana Bajrić, Lejla Hajdarpašić Bibliographie der Zeitschrift <i>Erwachsenenbildung</i>: Zeitschrift für die Erwachsenenbildung und Kultur (2001 – 2018)	135
--	-----

UVODNA RIJEČ

U povodu punoljetstva časopisa *Obrazovanje odraslih* (2001–2018)

Poštovani čitaoci i čitateljke,
ove godine časopis *Obrazovanje odraslih* slavi važan jubilej, 18 godina od izlaženja prvog broja 2001. godine, te je ovo prilika da se prisjetimo početaka i puta koji smo zajedno prolazili.

Časopis *Obrazovanje odraslih* pokrenut je kao zajednički projekt Javne ustanove Bosanskog kulturnog centra iz Sarajeva i Njemačkog saveza visokih narodnih škola (DVV International – Ured za BiH), koji sve vrijeme izlaženja priskrbljuje finansijska sredstva za štampanje i izdavanje časopisa. Važno je istaći da je časopis *Obrazovanje odraslih* prvi i jedini časopis ovog profila u Bosni i Hercegovini, što naravno ne znači da andragoške teme nisu bile zastupljene i u drugim bosanskohercegovačkim časopisima. To je moguće pratiti još od austrougarskog perioda, kad se pojavljuju prvi pedagoški listovi: Školski vjesnik (1894.), Školski glasnik (1910.), Učiteljska zora (1905.) i Srpska škola (1907.)¹, koji su postavili temelj za razvoj andragoških istraživanja i časopisa iz oblasti andragogije.

Zanimljivo je da časopis *Obrazovanje odraslih* nije nastao u okrilju akademske zajednice, nego kao rezultat rada institucija koje realiziraju obrazovanje odraslih, koje su prepoznale da je potrebno institucionalno provoditi progame cjeloživotnog učenja i obrazovanja. Rezultat tih nastojanja je časopis koji sa jedne strane prati tu djelatnost, a sa druge je svjedočanstvo o kulturi te profesije. Od samog početka, koncept časopisa *Obrazovanje odraslih* bio je jasan, što je navedeno u njegovom prvom broju u tekstu pod naslovom *Riječ glavnog i*

¹ Ovim listovima bi se mogli dodati i listovi koji obuhvataju i teme iz obrazovanja odraslih i andragogije koji su kategorisani u vjerske časopise poput *Dabro-bosanski istočnik* (1887.), „list za crkveno-prosvjetne potrebe srpskog-pravoslavnog sveštenstva u Bosni i Hercegovini” ili *Muallim* (1907.), „list za pouku i staleške interese muallima i imama u Bosni i Hercegovini” ili književni listovi: *Bosanska vila* (1885.), *Zora* (1896.), *Nada* (1895.), *Behar* (1900.) i mnogi drugi listovi koji često u podnaslovu imaju da su i prosvjetni i kulturni.

odgovornog urednika, kojega potpisuje prvi glavni i odgovorni urednik, prof. dr. Mujo Slatina (2001: 9), gdje kaže:

„U časopisu će se naći naučni, stručni i pregledni radovi te komentari i informacije o novijim istraživačkim rezultatima i postignućima iz prakse. U njemu će, također, biti mjesta i za prijevode značajnih tekstova iz inostrane periodike ili prijevode odlomaka iz svjetski vrijednih djela koji tretiraju problematiku obrazovanja odraslih. Prikazi, recenzije i bibliografije će također biti rado viđeni gosti ovog časopisa.”

Pojava časopisa *Obrazovanje odraslih* za bosanskohercegovačku andragošku zajednicu predstavljala je važan iskorak u njenom konstituiranju, budući da je omogućio njeno institucionalno utemeljenje, okupljao znanstvenike koji se profiliraju u ovom polju, stvarajući komunikacijsku mrežu sa širim znanstvenim i stručnim krugovima te neophodan korpus tekstova potrebnih da bi ova znanost postala akademska disciplina. I, što je možda najvažnije, omogućivši da se o ovoj relativnoj mladoj djelatnosti u BiH pošalje autentična slika o njenom stanju i poveća njena vidljivost.

Od samog početka oko *Obrazovanja odraslih* okupljali su se najjeminentniji stručnjaci iz ove oblasti, ali shodno dobrim praksama tu su mjesta nalazili i oni mlađi, koji su stasavali uz časopis, donosili novu energiju i ideje, te vremenom postali nosioci njegovog razvoja.

Naravno, pokretanje i izdavanje časopisa *Obrazovanje odraslih* pratilo je niz poteškoća, te njegova historija ali i konceptualna shema pokazuju i sve karakteristike časopisa koji nastaje u maloj sredini, sa nedovoljnom institucionalnom podrškom, malim krugom znanstvenika profesionalno vezanih za andragogiju, te nedostatak studija i istraživačkih projekata, što je naročito vidljivo u rubrikama u prvoj dekadi izlaženja.

Vremenom su neki od problema prevaziđeni, pa časopis postaje jasnije profiliran, stabilizirala se saradnička i korisnička mreža, radi se na standardizaciji i časopisa i članaka, a sve to doprinosi poboljšanju njegovog kvaliteta.

U cilju unapređenja kvaliteta priloga uveden je i recenzentski aparat (dupla recenzija), što je bio prelomni trenutak u nastojanju da se časopis približi svim međunarodnim standardima za njegovu kategorizaciju u relevantne naučne časopise. Pri tome cilj nije bio samo indeksiranje časopisa u relevantne baze nego, mogli bismo i tako reći, njegovo brendiranje kao relevantnog časopisa za

oblast andragogije u regiji, koje mu omogućava eminentan recenzentski aparat stručnjaka iz ove oblasti.

Od 2018. godine časopis ima novi izgled, ne samo korica nego i članaka. Uz to, načinjen je velik broj popratnih dokumenata, što je omogućilo da časopis zadovolji sve kriterije za online objavljivanje i slobodan pristup informacijama. Ovom prilikom zahvaljujem svim učesnicima koji su tokom proteklog ljeta radili na redizajniranju časopisa, nadam se na sveopće zadovoljstvo i saradnika i korisnika.

Vjerujem da će ovi i drugi naponi doprinijeti ostvarenju naših ciljeva, a u kratkom predavljanju sadržaja navodim da je nakon višemjesečnog recenzenskog postupka za ovaj broj priređeno šest radova i kao dodatak Bibliografija priloga časopisa *Obrazovanja odraslih*.

Prvi rad je pregledni rad autora Amira Pušine pod naslovom *Kreativnost kao proces: „Pravac-A” model*, u kojemu je prikazan procesni „Pravac-A” model ljudske kreativnosti Roberta Sternberga uz njegovu kritičku evaluaciju. Autor članka nakon predavljanja modela zaključuje da je ovom modelu potrebna sistematska empirijska provjera, osobito u domenu internalne i eksternalne konstruktne valjanosti.

Slijede dva izvorna znanstvena rada čiji je zajednički imenitelj cjeloživotno učenje. Rad *Edukometrija u andragogiji: skala kompetencija za cjeloživotno učenje učitelja* nastao je u koautorstvu Amine Đipe i Mirjane Mavrak. On je nastao kao dio istraživanja provedenog 2017. godine u Kantonu Sarajevo s ciljem propitivanja valjanosti i pouzdanosti Skale za mjerenje kompetencija za cjeloživotno učenje učitelja (LLCS) konstruirane u drugim kulturološkim uvjetima.

Slijedi koautorski prilog Belme Buljubašić i Lejle Turčilo pod naslovom *Važnost medijske pismenosti u bosanskohercegovačkom društvu i uloga centara za cjeloživotno učenje u razvoju ovog koncepta u Bosni i Hercegovini*. Autorice daju kraći prikaz aktivnosti iz oblasti medijske pismenosti u Bosni i Hercegovini, značaj medijske pismenosti i ulogu centara za cjeloživotno učenje u razvijanju ovog koncepta.

Otvaranje centara za cjeloživotno obrazovanje nije ni na koji način novina. Već odavno postoje institucije van formalnog obrazovanja, poput kulturno-prosvjetnih društava, koje su igrale važnu ulogu u opismenjavanju i

prosvjećivanju, što je tema rada Željka Bralića i Ljubinke Katić pod naslovom *Iz istorije obrazovanja odraslih u Bosni i Hercegovini: Najznačajnije ustanove i delatnosti (1918-1941)*. Ovaj tekst je značajan i zbog toga što bi mogao pokrenuti i druga istraživanja obrazovanja odraslih u Bosni i Hercegovini i detaljnijeg razrješavanja pismenosti, osobito u složenim multikulturnim društvima poput bosanskohercegovačkog, gdje je bilo više sistema pismenosti.

Ovoj grupi tekstova pripada i izvorni znanstveni rad Dženite Džano *Osiguranje kvaliteta u organizacijama za obrazovanje odraslih u Bosni i Hercegovini*, urađenog sa ciljem da se predstavle rezultati empirijskog istraživanja o mogućnosti primjene standarda kvaliteta iz okvira modela eduQua u organizacijama za obrazovanje odraslih u Bosni i Hercegovini.

Na tragu unapređenja generičkih kompetencija važnih za cjeloživotno učenje, poput govornišтва, je tekst Jasne Duraković *Nužnost uvođenja nastavnog predmeta Javni nastup u formalnom visokom obrazovanju na fakultetima društvenih nauka*. U prilogu se problematizira bosanskohercegovački obrazovni sistem, koji ne odgovara u dovoljnoj mjeri zahtjevima savremenog društva, pri čemu se autorica bavi i nedostatkom predmeta koji se bave razvijanjem govorničkih sposobnosti i komunikacijskih vještina.

U ovom broju donosimo i poseban dodatak, *Bibliografija časopisa Obrazovanje odraslih: časopis za obrazovanje odraslih i kulturu (2002-2018)*, autorica Lejle Hajdarpašić i Arijane Bajrić. Bibliografija časopisa *Obrazovanje odraslih*, koja je rađena po principu *de visu*, sadrži ukupno 368 referenci. Izrađena je kao tematska bibliografija, s abecedno sređenim bibliografskim jedinicama, gdje teme zapravo predstavljaju najzastupljenije rubrike u časopisu, opremljena registrima naslova i autora.

Vjerujem da će raznoliki i zanimljivi radovi koje donosimo u ovome broju biti korisni našim vjernim čitaocima, a da će poneke potaknuti da i sami napišu i pošalju priloge za *Obrazovanje odraslih*.

Senada Dizdar

ČLANCI

ARTICLES

Amir Pušina¹

Kreativnost kao proces: „Pravac – A” model

Sažetak: U radu je prikazan procesni „Pravac-A” model ljudske kreativnosti Roberta Sternberga. Tvori ga pet strukturalnih elemenata-preplićućih faza raznolikog sadržaja-varijabli koje u procesu kreativnosti najintenzivnije djeluju: (1) aktivatori-deaktivatori (engl. **A**ctivators-deactivators), (2) sposobnosti (**A**bilities), (3) pojačivači-prigušivači (**A**mplifiers-attenuators), (4) apel na auditorij-publiku (**A**ppeal to audience) i (5) ocjena publike (**A**ssessment by audience). Temeljni uvjet kreativnosti je djelovanje i pojedinaca i njihovog okružja tokom svih pet naznačenih faza u istom, pravom (straight) smjeru. No, to često nije slučaj, pa kreativnost izostaje. Tako se u prvoj fazi rijetko sreću samo aktivatori, u drugoj fazi često izostaje sadejstvo i sinergija različitih intelektualnih vještina itd. Psihologijski, temeljem jasnih indikatora o valjanosti, model (za sada) ima pretežno ulogu teorije i potencijale heurističke generativnosti. Treba sistematsku empirijsku provjeru, osobito u domenima internalne i eksternalne konstruktne valjanosti.

Ključne riječi: kreativnost, faze kreativnosti, valjanost modela.

Uvod

Kreativnost (od lat. *creare* – stvoriti, sazdati) je kompleksan (psihologijski) izazov. Kako smatra Runco (2014) to je ključni oblik bogatstva koju čovjek posjeduje, višeslojan je *proces* i stoga izuzetno kompleksan za definiranje. Stoga je prema istome autoru neophodan eklektički pristup koji će uzeti u obzir raznolike „teme” i njihovu komunikaciju sa ljudskom kreativnošću, od *kognitivnih procesa* (npr. inteligencije, mišljenja, rješavanja problema), *razvojnih pitanja* (npr. andragoških aspekata kreativnosti) do *obrazovne perspektive* (implicitne teorije o učeniku i nastavniku, iskustva u poučavanju, kreativnih stavova, pripreme

¹ Prof. dr. Amir Pušina, vanredni profesor na Odsjeku za pedagogiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu;
e-mail: pusinaamir@yahoo.com

poticajnog okruţja u razredu, teorije učenja, eksplicitnog poučavanja, nadarenih učenika).² Uviđajući sloţenost fenomena ljudske kreativnosti i pomanjkanje sistematičnosti u psihologijskom smislu, Kozbelt, Beghetto i Runco (2010) su pregledom primarnih tvrdnji, ključnih koncepata, šest P fokusa³ i nivoa uticaja⁴, analizirali različite pristupe u proučavanju kreativnosti, uključujući i *stadijski/komponentno-procesni*. Primarna tvrdnja u ovome pristupu je da se kreativna ekspresija odvija kroz seriju stadija ili komponenti procesom koji teče više linearno i/ili razgranato/povratno. U ovome radu fokus je na jednome od najnovijih *procesnih* pristupa ljudskoj kreativnosti, Sternbergovom (2017) "Straight-A" modelu kreativnog procesa (engl. Straight-A Model of Creative Process – u daljem tekstu S-AMCP). Biće prikazane osnovne postavke modela – faze i varijable kreativnog procesa i date osnovne naznake o validnosti modela.

Kreativni proces kao „Pravac-A”: Straight-A model

Svoj, kako kaţe, novi (S-AMCP) model⁵ kreativnog procesa Sternberg (2017) primarno temelji na ranije opisanim konceptima Pro-c i Veliko-C kreativnosti. Kreativni proces odvija se u pet faza koje u istom smjeru, da bi se bilo kreativno, trebaju proći i pojedinci/grupe i njihovo okruţje. Svaka faza uključuje temeljne

² Kozbelt, Beghetto i Runco (2010) predložili su temeljne kategorije i elemente komparacije koji mogu olakšati uvid/razumijevanje teorija kreativnosti te pomoći istraživačima u pronalaženju vlastitog puta ka (teorijama) kreativnosti. Deset temeljnih analitičko-komparativnih kategorija reflektiraju različite pristupe proučavanju kreativnosti: razvojni, psihometrijski, ekonomijski, *stadijski i komponentno-procesni*, kognicijski, pristup temeljem rješavanje problema i ekspertnosti, pristup temeljem pronalaženja problema, evolucijski, tipologijski i sistemski (Pušina 2014:100).

³ Teorije kreativnosti prema pomenutim autorima mogu biti komparativno analizirane s obzirom na to koji su aspekti ili facete kreativnosti u ovim teorijama više ili manje naglašeni. Ovi aspekti, imenovani prvotno kao „četiri P kreativnosti” (od engl. *process, product, person* ili *personality i place* ili *press*) u novijoj verziji (Runco 2007, prema Kozbelt, Beghetto i Runco 2010) prošireni su na još dva P (*persuasion i potential*). Time se (za sada) zaokružuje facetama definiran prostor kreativnosti na „šest P kreativnosti”, koje, kako autor ovoga teksta smatra, treba poredati na slijedeći način: ličnost – potencijal – okruţje (pritisak) – proces – uvjeravanje – produkt (Pušina 2014: 101).

⁴ Značajnom i korisnom u kompariranju teorija kreativnosti Kozbelt, Beghetto i Runco (2010) smatraju diferencijaciju između nivoa kreativnosti, tj. značaja i uticaja koje kreativnost na osobu/društvo ima. Ovdje je najčešća dihotomija na Veliko C („C” od engl. Creativity, eminentnu kreativnost – npr. genij Nikole Tesle i malo-c (svakodnevnu kreativnost – npr. u slikanju ili kuhanju). Uviđajući ograničenosti ovakve podjele, Kaufman i Beghetto (2009) uvode dvije dodatne kategorije: mini-c i Pro-c. Kategorija mini-c ima zadaću razlikovati subjektivne i objektivne forme kreativnosti koje se odnose na malo-c, šireći prostor za više subjektivne ili lične, unutarnje, mentalne ili emocionalne forme kreativnosti koje ljudi ispoljavaju u svakodnevnom životu. Kategorija Pro-c olakšava razumijevanje tranzicije/razvoja kreativnosti od kategorije malo-c prema kategoriji Veliko-C. Odnosi se na profesionalne kreacije, npr. autora koji se bave umjetnošću, naukom i drugo, ali koji su na razmeci između uobičajenog nivoa profesionalnosti i eminentnosti. Profesionalni slikari, npr., svakako se razlikuju u kreativnim činima od osoba koje se slikanjem bave iz hobija, ali rijetki od njih, a neki nikada, dostiţu nivo Rembrandta ili Pikasa (Pušina 2014: isto).

⁵ Detaljno o modelima i njihovoj ulozi u psihologiji raspravlja Kvašćev (1978).

varijable koje raznoliko djeluju tokom kreativnog procesa: (1) aktivatore i deaktivatore (engl. activators, deactivators), (2) sposobnosti (abilities), (3) pojačivače i prigušivače (amplifiers, attenuators), (4) apel-privlačenje auditorija-publike (appeal to audience) i (5) ocjenu publike (assessment by audience), prikazano Tabelom br. 1. Ime modela vezuje se za početna slova faza na engleskom jeziku. Može se vidjeti da sva „A” nisu internalna (unutrašnja) u odnosu na kreativnu osobu. Tako sposobnosti mogu biti viđene kao internalne, ali su razvijene u kontekstu interakcije sa sredinom (Sternberg 1993, 1995, 1997b, prema Sternberg 2017). Aktivatori mogu biti i internalni i eksternalni (vanjski), dok je ocjena obično eksternalna. Pogledajmo sažeti opis svake od ovih pet faza.

FAZA 1: AKTIVATORI (DEAKTIVATORI)

Aktivatori su bilo koje snage koje izazivaju ili stimuliraju kreativnosti (Sternberg 2017: 2). Mogu biti eksternalni i internalni. Eksternalni potiču iz vanjskog okružja – sredine i različitog su porijekla, osobito značenja za one koji streme kreativnoj produkciji. Promatrajući kroz motivacijsku prizmu, radi se o poticajima – predmetima, situacijama ili osobama za koje se smatra da mogu zadovoljiti neku ljudsku potrebu ili ih se smatra poželjnima samim po sebi (Hrnjica 2010). Ovdje, gledajući iz pedagoškog/pedagoškog ugla, bitnu ulogu igraju odgojni faktori, osobito obitelj i škola. Jednostavne riječi ohrabrenja roditelja i učitelja, naučni izazovi, umjetnost, prilika da se učestvuje u različitim projektima itd., mogu biti izuzetno snažni i učinkoviti aktivatori. Idealno, učitelji bi trebali poučavati kreativnosti modeliranjem – kreativnim poučavanjem i poučavanjem o kreativnosti, no pitanje je koliko je to danas tako (Beghetto 2018).

Tabela br. 1. Kreativni proces (adaptirano prema Sternberg 2017: 2)

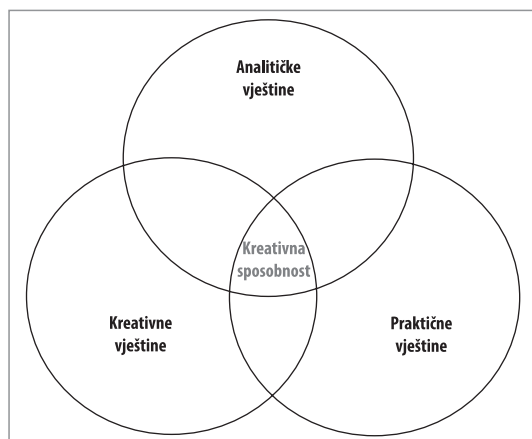
Faza	Najznačajnije varijable u svakoj fazi	Komentari
Faza 1	Aktivatori (deaktivatori)	Internalni ili eksternalni Događaji koji promovišu kreativni rad
Faza 2	Sposobnosti	Kreativne, analitičke, praktične
Faza 3	Pojačivači (Prigušivači)	Svijet, grupa (opiranje/prkošenje svijetu) Osoba – Jastvo (prkošenje sebi) Duh vremena (Zeitgeist) (otpor duhu vremena)
Faza 4	Apel na auditorij (publiku)	Kreator apelira na auditorij kako bi njegove ideje/produkti bili prosuđeni kao kreativni
Faza 5	Ocjena od strane auditorija	Auditorij djeluje kao arbitar o kreativnim idejama/produktima

Internalni aktivatori izvori su snaga unutar individue (ličnosti) i prema Sternbergu (2017) vezani za interese i strasti, dakle unutrašnju motivaciju i dugoročno usmjerene intenzivne osjećaje/potrebe da se, npr., razumiju specifična pitanja ljudskoga života, nauke, umjetnosti, sebe... Dobro je ako su eksternalni i internalni aktivatori komplementarni, npr. interesi roditelja i djece za neku vrstu zanimanja. Međutim, mladi su, npr., veoma često visoko motivisani da „krše pravila” i da rade upravo ono što im se kaže da ne rade. Vanjska sredina takođe obiluje deaktivatorima kreativnosti. Sternberg (2017: 2) navodi primjere testova sa pitanjima višestrukog izbora i kratkih odgovora koji uglavnom potiču egzekutivan način izvedbe, pritisak različitih autoriteta, kažnjavanje za kreativnu izvedbu. Vizuirom, npr. asocijativnih teorija učenja, učenik vrlo brzo može izgubiti interes za „predmet” ako je u više navrata i na različite načine osujećen i pomisliti biti kreativnim. Autoru ovoga rada (u daljem tekstu: autor) poznat je slučaj iz jedne srednje škole gdje su učenici pisali sastav na temu prirodnih ljepota. U svojem kreativnom zanosu jedan učenik napisao je kako su „... borovi kao strijele bili uprti u nebo”. Komentar učiteljice, uz podsmijeh, bio je „... oooo, kakve strijele, molim lijepo... kakve veze imaju borovi i strijele... nikad od tebe ništa... ha, ha...”. Takođe, veliki broj deaktivatora može poticati/ biti povezan sa unutrašnjim svijetom – ličnošću pojedinca, npr. pomanjkanju radoznalosti, samopouzdanja i sl., mada su to obično refleksije prigušenih/ propuštenih odgojnih (obitelj, vrtići, škola) „kreativnih šansi” ranog djetinjstva i mladosti. Kako djeca odrastaju, deaktivatori mogu „pretegnuti” aktivatore tako ozbiljno da kreativnost jednostavno prestane biti na repertoaru osobe kada se treba suočiti sa nekim izazovom (Sternberg 2005; Sternberg i Lubart 1995; prema Sternberg 2017).

FAZA 2: SPOSOBNOSTI

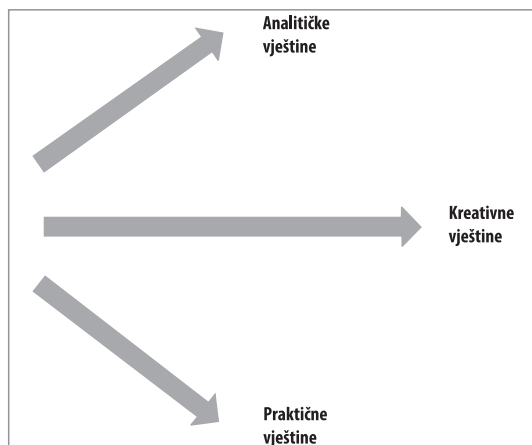
Teško je da će, slično kada je u pitanju i ljudska inteligencija, biti „pronađena” jedna općeprihvaćena definicija ljudske kreativnosti. Definicije kreativnosti prema Sternbergu (2017) generalno imaju dva elementa (pojma) – da su ideja ili produkt (a) originalni (izvorni, novi) i (b) efikasni (učinkoviti, korisni). Ovu tvrdnju ilustrira definicija koja sugerira da je *kreativnost interakcija između sposobnosti* (uključujući afektivne i motivacijske komponente, znanje i iskustvo) *proces*a, i *sredine* putem koje pojedinac ili grupa stvara *zamjetan proizvod* koji je i *nov* i

koristan, definirano *društvenim kontekstom* (Beghetto 2018). Sternberg unutar S-AMCP-a u definiranje kreativnosti uvodi i novi pojam (element) – *kvalitet*, argumentirajući kako se na takav način uvodi jasnija distinkcija u odnosu na pojam efikasnosti, osobito, kako autor smatra, na etičkoj ravni. Tako, jedna ideja na određen način može biti viđena kao efikasna, ali nikako ne može biti, u moralnom smislu, dobra, npr. fašizam (Sternberg 2017). Takođe, neke ideje ili proizvodi mogu imati visok kvalitet, ali ne biti (za sada, ako ikada) posebno učinkoviti, npr. temeljna istraživanja o pitanju odlaska prve ljudske posade na Mars su visokoga kvaliteta, ali treba još dosta vremena kako bi se ova ideja realizirala, prvenstveno zbog velikih novčanih ulaganja. Ovakva definicija kreativnosti uključuje svojstva koja se referiraju na strukturalne elemente – sastavnice Sternbergove Triarhičke teorije uspješne inteligencije: kreativne (svojstvo originalnosti), analitičke (svojstvo kvaliteta ili ispravnosti/dobra) i praktične (svojstvo efikasnosti) (Sternberg 1984, 1985, 1997b, prema Sternberg 2017). Kako se prema Triarhičkoj teoriji uspješne inteligencije elementi *ne preklapaju* (engl. overlap) *u potpunosti* tako se može biti kreativan/na, analitički ili praktično vješt/a (engl. skill)/inteligentan/na u pojedinačnom smislu, npr. imati bujicu ideja, ali imati problema analizirati jesu li te ideje dobre i primjenjive. Kreativnost implicira spajanje, povezanost (engl. conjunction) i sinergiju/sadejstvo kreativne, analitičke i praktične inteligencije/vještina, reprezentirano Slikom br. 1. Kreativna vještina, dakle, nužna je, ali ne i dovoljna za proces kreacije. Ideje/produkte treba analizirati kako bi se osigurao njihov visok kvalitet te uvjeriti druge kako (u nekoj bliskoj budućnosti, ako ne odmah) mogu biti veoma efikasni.

Slika br. 1. Sposobnost kreacije (kreativna inteligencija) rezultat je povezanosti i sadejstva analitičkih, kreativnih i praktičnih vještina (adaptirano prema Sternberg 2017: 8)

Interakcija/korelacija kreativnih, analitičkih i praktičnih vještina, prema Sternbergu (2017), može biti i vektorski reprezentirana, kako se vidi na Slici br. 2.

Slika br. 2. Vektor kreativnih vještina duži je od vektora analitičkih i praktičnih (adaptirano prema Sternberg 2017: 9)

Osoba ili produkt ocjenjuju se, dakle, kao kreativni ukoliko vektor kreativnih vještina nadmašuje u magnitudi vektore analitičkih i praktičnih vještina.

FAZA 3: POJAČIVAČI (PRIGUŠIVAČI)

Naredna faza uključuje pojačivače i prigušivače (engl. amplifiers – attenuators) koji se, prema Sternbergu, odnose na stavove opiranja, prkošenja (engl. defying) *svijetu*, društvu, grupi (engl. crowd), *samome sebi* i *duhu vremena* (Zeitgeist).

Opiranje svijetu

Kreativnost podrazumijeva nonkonformizam, opiranje „uobičajenom toku stvari”, „izazivanje svijeta”. Ovdje se, naravno, ne misli na danas sveprisutni trivijalni egzibicionizam i „buntovništvo bez razloga”. Kreativne osobe često vide mnogo dalje od (društvene) skupine kojoj pripadaju i spremni su platiti visoku cijenu za svoje ideje. Tako je Giordano Bruno, italijanski renesansni filozof, spaljen na inkvizicijskoj lomači ne odričući se ideja o heliocentrizmu, strukturi atoma i beskraj u svemira. S obzirom da se i danas konformizam, osobito povlađujuće saglašavanje sa grupama koje su izvori jake društvene moći i kontrole, „podrazumijeva” ukoliko se želi o(p)stati ili napredovati, kreativnost se osujećuje u začetku. Opiranje, npr. akademske/naučne zajednice politički fundiranim idejama o centralizaciji univerziteta (finansijskoj i svakoj drugoj) može (u vrijeme kada nastaje ovaj tekst) izgledati suludo. Brojni su i drugi primjeri kako se bez

igranja po pravilima, ako ništa, ostaje bez šanse(i). Autoru (kao da ja nisam taj koji piše), jasno je da nepoštivanje „preporuke” pisanja u trećem licu može dovesti u pitanje objavljivanje rada u nekome prestižnom časopisu. Analizirajući veliki broj radova o kreativnosti u posljednje vrijeme, lijepo je vidjeti opiranje velikog broja prominentnih autora ovome pravilu kojim se naprosto potiskuje kreativnost iz jezika, kuće u kojoj se, sui generis, kreativnost rađa. Kreativne osobe, dakle, ne podliježu pritisku „gomile” i spremne su i sposobne ustrajavati i dugi vremenski period braneći vlastite kreativne ideje bez obzira na cijenu. Slavni Pikaso (Picasso), npr., nije htio slikati na teme rata „po narudžbi”, ali je nakon fašističkog bombardovanja španskog grada Gernike (Guernica) aprila 1937. naslikao jedno od svojih najfascinantnijih djela, slavu Guernicu. Brojni su i drugi primjeri „opiranja svjetini” (Galileo, Ajnštajn (Einstein), Kafka, Paster (Pasteur) (Sternberg 2017). Kreativne osobe, dakle, ne stvaraju „po diktatu”, vodi ih poglavito unutrašnja motivacija i pronicljivost u razmišljanju. Kako otpor prema novome perzistira, čini se, od prapočetaka ljudskog stvaranja (strah se, kao primarna emocija ovdje može razumjeti i šire elaborirati kao jedan od uzroka), čini se kako postoji neki sjevremeni Zeitegeist, kako otpora prema novome (nepoznatome) tako i potrebe (ljudskog prkosa – unutrašnjih snaga/aktivatora) da se taj otpor savlada.

Opiranje samome sebi

Još veći izazov kreativnosti je, prema Sternbergu (2017) opiranje samome sebi. S obzirom na iskustva i znanja koja se stiču, time i sigurnost i navikavanje na određene obrasce mišljenja, vjerovanja i ponašanja, prelazak u „nepoznate vode” često se percipira kao veoma rizično. Ljudi su skloni izbjegavati izazove i novine, npr. istraživačkih polja u nauci, novih istraživačkih postupaka itd., duboko „ukopani” i zaklonjeni, reklo bi se „ušušskani” u vlastitim ležaljka izvjescnosti. Skloni su pripisati drugima ono što ne žele vidjeti kod samih sebe, način na koji se treba pokrenuti kao novim idejama i izazovima. Takođe, pomanjkanje (samo)kritičnosti često dodatno otežava situaciju. Sternberg (2017) navodi primjer da su nakon dosta radikalne rekonceptualizacije ljudske inteligencije od strane Gilforda (Guilford) ljudske sposobnosti od 120 u izvornome modelu „narasle” do 180 u revidiranom, ali da se u prirodi teorije ništa fundamentalno nije promijenilo. Razlozi ukopavanja su, dakle, i emocionalni i motivacijski i

kognitivni: strah i neizvjesnost, pomanjkanje (osobito) internalnih aktivatora, pomanjkanje fleksibilnosti u mišljenju i otvorenosti za nova iskustva. Simonton (2003, 2010), prema Sternbergu (2017), sugerira kako je najbolji način održavanja kreativnosti započinjanje rada u novome području. Ovdje se prema autorovom mišljenju može postaviti nekoliko pitanja. Šta je (su) kriteriji da bi se iz područja, npr. proučavanja ljudske inteligencije, prešlo na područje motivacije. Ovdje se može lijepo diskutirati temeljem nekoliko „prepreka” praktičnome mišljenju (Sternberg i Grigorenko 2000). Tako, npr., ne bi trebalo ići pretjerano ni u širinu ni u dubinu, no što (ko) određuje tu širinu i dubinu, itd. Razvoj akademske karijere prolazi kroz određene faze koje također mogu biti uzrokom opiranja samome sebi. Kreativna produkcija (npr. pisanje članaka i knjiga) obično je veća dok su osobe mlađe – gdje je motiv sasvim jasan – akademsko napredovanje. Nakon toga, kada se počinju preuzimati administracijske i upraviteljske obaveze, kreativnost opada (Simonton 1997, prema Sternberg 2017).

Opiranje duhu vremena (Zeitgeist)

Svako vrijeme – period ljudske historije, nosi specifične ideje i vjerovanja, duh vremena – Zeitgeist. Prisutan je posvuda, geografski, kulturalno, u umjetnosti, nauci... Prema S-AMCP, hijerarhijski je u vrhu ili geometrijski gledajući, najširi koncentrik među strukturalnim elementima (u)saglašavanja: Zeitgeist – svijet (skupina, grupa) – ličnost (JA). Djeluje „iz pozadine”, „iza zavjese” i u odnosu na ostale vrste otpora, *najpodmuklije*, reklo bi se, ugrožava kreativnost – ljudi najčešće nisu ni svjesni da, nošeni duhom vremena, ostaju zarobljenici, npr. različitih paradigmi koje relativno brzo pomiču naučna saznanja naprijed, ali ne prave suštinske zaokrete i prevrate. Sternberg (2017) navodi primjer kako je veliki broj naučnika danas prihvatio epifenomenalnu paradigmu o ljudskome umu, gdje se proučavanje ljudskog ponašanja/čovjeka reducira na biološko razumijevanje funkcioniranja ljudskoga mozga. No, ljudski um zasigurno nije isključivo (biološki) stroj. Brojni su primjeri stvaralaštva koji su išli daleko ispred svoga (duha) vremena, od Leonarda da Vinčija (Leonardo da Vinci) do Alberta Ajnštajna. Postoji nekoliko različitih oblika opiranja Zeitgeist koje bi trebalo imati na umu: (1) *preusmjeravanje*, gdje se polje istraživanja okreće u potpuno različitom smjeru od dotadašnjeg, npr. od serijalnog ka paralelnom modelu kognicije; (2) *reinicijacija*, kada se započinje rješavati problem na potpuno novi

način, npr. rad Noama Čomskog (Chomsky) na sintaktičkim strukturama jezika; (3) *sinteza*, integracija ideja iz više potpuno različitih disciplina, što je, npr., učinio dobitnik Nobelove nagrade za ekonomiju Herbert Simon interdisciplinarnim pristupom i integriranjem polja ekonomskih, kognitivnih i računalnih nauka, javne uprave, menadžmenta i političkih nauka (Sternberg 1999; Sternberg, Kaufman i Pretz, 2002; prema Sternberg 2017). Ovakav način otpora Zeitgeistu rezultirao je novim pogledima na vještačku inteligenciju, procesiranje informacija, donošenje odluka, rješavanje problema, kompleksne organizacijske sisteme... Na mogući prigovor kako su opiranje svijetu i opiranje duhu vremena dva područja jednoga kontinuuma koja se razlikuju više kvantitativno nego kvalitativno, Sternberg (2017) odgovara da se ovdje prije radi o kvalitativnim razlikama komparirajući rad Isaka Njutna (Isaac Newton) i Ajnštajna, te Pikasov kubizam, koji se kvalitativno kao pravac u slikarstvu potpuno razlikovao od svih dotadašnjih. Takođe, publicira se velik broj istraživanja koja, npr. brojem teorija u psihologiji koje se predlažu, pomiču istraživačka polja naprijed upravo otporom svijetu, ali ne i Zeitgeistu, dovodeći u pitanje mogućnost temeljnih redefinicija, reinicijacija i sinteze naučnih i drugih ostvarenja. Ovdje se vraća, kao što je i ranije konstatirano, na pitanje povezanosti/sadejstva različitih faza kreativnog procesa i varijabli unutar njih. Pojačivači i prigušivači različitih vrsta otpora (svijetu, sebi i duhu vremena) su raznoliki i „odgojivi”. Od internalnih pojačivača, ovdje je važno istaknuti spremnost da se prevaziđu prepreke, vjera u vlastite snage i samoeфикаsnost, unutrašnja motivacija, ustrajnost bez obzira na reakcije drugih. Temeljni prigušivač svih vrsta otpora je strah. Bez sumnje, čovjek treba biti svjestan „stvari” i unutar i izvan sebe, gdje se može postaviti pitanje u kojoj mjeri je on to sposoban/zna, npr., da ga „nosi” stihija duha vremena kojoj se treba (ili možda ne treba?!) odupirati.

FAZA 4: APEL NA AUDITORIJ

Kreativne ideje i produkti ostvaruju se u interakciji onih koji stvaraju i onih kojima su namijenjeni. Sternberg i Grigorenko (2000) raspravljajući o strategijama poticanja kreativnog mišljenja naglašavaju značaj umješnosti plasiranje kreativnih ideja – ubjeđivanja, utjecaja na druge kako bi ih prihvatili. Apel na auditorij kontinuiran je proces i trebao bi biti kvalitetno planiran i osmišljen, sistematičan

a ne prepušten vremenu. Poznati su slučajevi genijalnih stvaralaca i njihovih djela, koja su tek kasnije dobila na značaju/uticaju, npr. Van Goga (Van Gogh) u umjetnosti ili Pijažea (Jan Piaget) u psihologiji – skoro nepoznatog u SAD sve do sedamdesetih godina prošlog stoljeća (Sternberg 2017). U akademskom radu, izuzetno je značajno razumijevanja timskog rada, osobito kada je apel na auditorij u pitanju. Istraživač ne može sve sam, i neprestano se izlaže opasnosti da ogroman trud koji ulaže ostane, kako se danas obično kaže, „neprepoznat”, jer je izostao sistematičan apel na, osobito važno, ciljane grupe, one kojima su kreativne ideje/proizvodi namijenjeni. Nikoli Tesli, jednom od najgenijalnijih umova u ljudskoj historiji, trebala je velika istrajnost, ogroman trud, ali (makar je to bila) i minimalna podrška saradnika i prijatelja kako bi uvjerio druge (otpor svijetu) u prednost naizmjenične u odnosu na istosmjernu struju (otpor i svijetu i duhu vremena), gdje se lijepo oslikava praktični aspekt kreativnog mišljenja.

FAZA 5: OCJENA

Naravno, na kraju (ili početku?) uvijek dolazi ocjena kao faza kreativnog procesa koja se takođe odvija u kontinuitetu. Ko i kako (pr)ocjenjuje? Amabile (1996, prema Sternbergu 2017), npr. govori o konsenzualnoj tehnici procjene kreativnosti od strane vršnjaka. Ocjena kreativnosti produkata, bilo ideja bilo materijalnih proizvoda, ovisi o velikom broju faktora, naročito okružja – historijskih/vremenskih, kulturalnih, geografskih, itd. Ono što jedni vide kreativnim drugi ne vide, ono što se smatra kreativnim u svijetu mode danas, već sutra može biti zastarjelo. Slično je i u svijetu akademskih izazova. Preplicu se osobni interesi i potrebe sa interesima, potrebama, osobito pritiscima, izvana. I ovdje su prisutni različiti „modni stilovi”, počev od pristupa istraživanjima gdje je za neke, npr., laboratorijsko-eksperimentalni pristup sine qua non bilo kakvog naučnog saznanja, do etike u pisanju i objavljivanju, gdje je, npr., objavljivati (brzo) u „predatorskim” časopisima praktičnije nego čekati godinu ili više kako bi se objavilo u eminentnim publikacijama.

Faze kreativnosti odvijaju se uglavnom redoslijedom kojim su navedene. Ponavljaju se u neprestanoj interakciji, ali mogu imati i drugačiji redoslijed, npr. pojačivači i prigušivači mijenjaju se tokom vremena i mogu prethoditi aktivatorima/deaktivatorima (Sternberg 2017: 7).

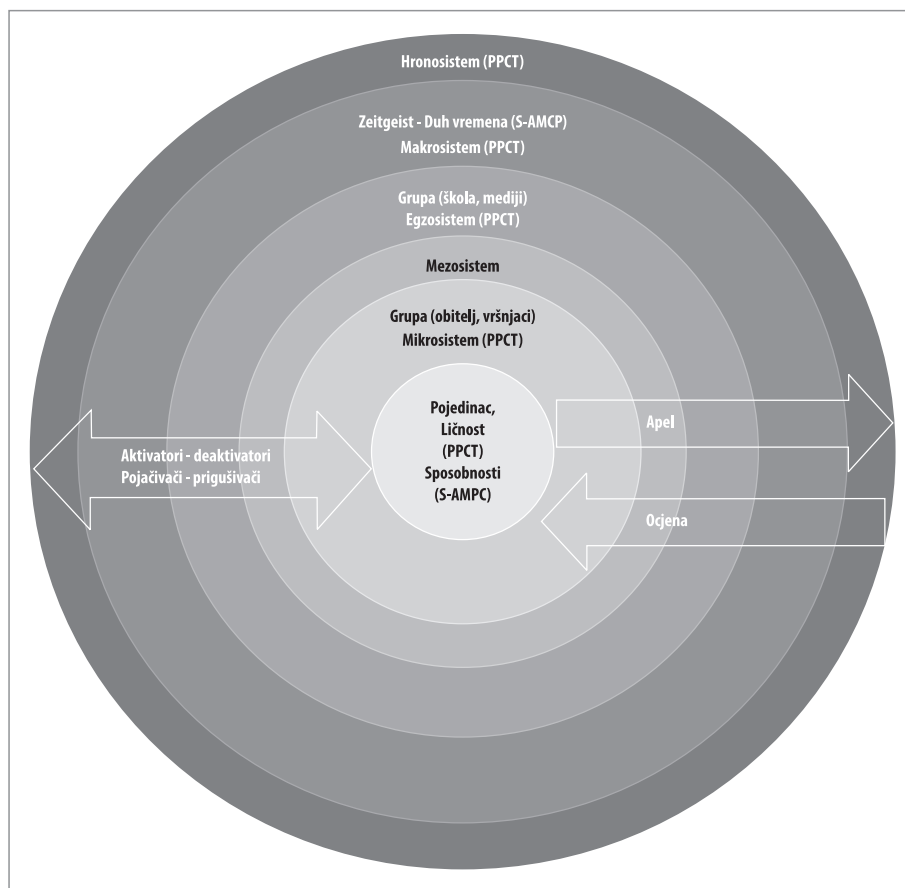
Zaključak

Prema Kvašćevu (1978: 9), u razumijevanju pojma „model” (od lat. *modulus* – mjera) koji najčešće opisuju izrazi „obrazac” i „sličnost” treba imati na umu sljedeće: (1) model u okviru iste nauke može imati različito značenje, npr. izjednačavanje sa idealno zamišljenim konceptom, sa teorijom ili naprosto deskripcijom; (2) sličnost je temeljni odnos između modela i modeliranog objekta (MiMO) izražen pojmovima analogije i izomorfizma; (3) iako analogija reprezentira sličnost odnosa, to ne znači obavezno jednoznačnu saglasnost MiMO. Svaki se model, u principu, javlja kao analogija, ali svaka analogija nije izomorfizam. Tako analogija može biti sličnost znakova, strukture, itd; (4) izomorfizam se odnosi na sličnost/jednoznačnost elemenata strukture MiMO (koji mogu imati različit sadržaj); (5) uloga naučnih modela je da svojim karakteristikama oponašaju „realnost” u onoj mjeri koja omogućava da se takvom zamjenom ne gube krucijalne informacije za uopštavanje, donošenje zaključaka i predviđanje; (6) modeli prema Kvašćevu (1978: 32) mogu imati (u psihologiji) četiri funkcije: (a) teorije (model je uzor koji se „imitira”, npr. neka teorija, opšti princip, zakon iz neke druge nauke); (b) sredstava saznanja (model je ovdje vještački ili prirodni predmet koji „imitira” neki uzor, npr. računar – ljudski mozak); (c) sredstava zaključivanja (formalni modeli) koja omogućuju zaključivanje i predviđanje, npr. Ajzenkov (Eysenck) model ličnosti i (d) vizuelnog prikazivanja (slikovni modeli) kao minijature originala ili simbolički reprezenti, npr. Levinovo (Levin) topološko predstavljanje frustracija i konflikata ili autorov prikaz S-AMCP-a u funkciji teorije (Slika 3); (7) kako modeli mogu imati i funkciju teorije, trebali bi biti provjerljivi, „testabilni”. Ovdje se mogu primijeniti kriteriji za testiranje valjanosti teorije u psihologiji koje predlažu Radonjić (1981, 1985) i Sternberg (1997): (a) teorijska specificiranost – jedna teorija/model trebala bi biti obuhvatna, unutarne koherentna i „uklopljena” – povezana s aktuelnim, savremenim psihologijskim teorijama; (b) interna validnost – sklad empirijskih nalaza i njihove, teorijom predložene, strukture i međusobnih relacija; (c) konvergentna eksterna validnost – povezanost varijabli (konstrukata) s drugim varijablama s kojima bi, teorijski, trebali biti povezani; (d) diskriminantna eksterna validnost – nepostojanje povezanosti

varijabli s drugim varijablama s kojima, teorijski, ne bi trebali biti povezani i (e) heuristička generativnost – mjera u kojoj teorija nastavlja i potiče dalja istraživanja te zaživljava u praksi. Šta bi se, temeljem prethodno navedenog, moglo zaključiti o S-AMCP modelu?

Ljudska kreativnost je u ovome modelu predstavljena kao proces – sadejstvo i sinergijski odnos pet strukturalnih elemenata – faza opisanih i „novim” pojmovima koji, mada u potpunosti nisu „domaći”⁶ (pojam „amplifier”, npr., dominantno se odnosi na područje elektronike) kada se pažljivije analiziraju, zaista dobrano upućuju na veliki opseg i broj „linkova”, prvenstveno ka psihologiji i pedagogiji, kako na teorijskoj tako i praktičnoj ravni (npr., *spособnosti* → inteligencija → triarhička teorija → uspješna inteligencija → škola... ili *aktivatori* → internalni → radoznalost → unutrašnja motivacija). Pojmovna aparatura modela je dakle, jasno, koherentno usmjerena na ljudsku kreativnost kao proces. Kako ovaj proces teče? I pojedinci i grupe trebaju proći „pravi put”, tj. svih pet faza kreativnog procesa „okrenutih” u pravom (straight) smjeru: aktivatori → kreativne sposobnosti → pojačivači → apel → ocjena, što često nije slučaj. Ovako opisan proces smješta se u okvire Pro-c i Big-C kreativnosti gdje faktor *vrijeme* igra značajnu ulogu i predstavlja, npr., veliki (kurikularni) izazov školi. Ko i na koji način bi trebao upravljati ovim fazama kako bi (sa)dejsstvovala u pravom smjeru? I pojedinac i društvo/„sistem”, npr. škola. Upravljanje (sobom – društvom – pojedincem) podrazumijeva (vremenski) razvojnu svekoliku zrelost/znanje, npr. o metakognitivnim procesima, intelektualnim stilovima, grupnoj koheziji itd. S-AMCP je u velikoj mjeri analogan PPCT modelu (od engl. Process-Person-Context-Time; Rosa i Tudge 2013) utemeljenom na Bronfrenbrenerovoj (Bronfrenbrenner) bioekološkoj teoriji ljudskog razvoja, gdje se odnos strukturalnih elemenata modela te dinamičnost i razvojnost upravljanja kreativnim procesom prije može predstaviti slikovno nego tabelarno (Slika br. 3).

⁶ O značenju termina „domaći pojam” izvrsno raspravlja Palekčić (2015).

Slika br. 3. S-AMPC model kreativnosti u odnosu na PPCT model ljudskog razvoja

Takođe, S-AMPC je dosta sličan Dinamičkom komponentnom modelu kreativnosti (engl. Dynamic Componential model of Creativity – DCMC (Amabile 2018)) jer uključuje internalne i eksternalne strukturalne elemente – komponente od kojih se tri odnose na pojedinca (*sposobnosti, osobine ličnosti* i *motivacija* (unutrašnja i sinergijska vanjska) a četvrti na okruženje (u ovome modelu prvenstveno organizacija – kompanija u kojoj pojedinac radi.) Za razliku od S-AMPC-a, u DCMC-u se eksplicitnije raspravlja o osobinama ličnosti,

osobito značaju unutrašnje motivacije u kreativnosti. No, tek bi empirijsko provjeravanje sličnosti/odnosa među pomenutim modelima (njihovim strukturalnim elementima i sadržajima) moglo voditi jasnijoj slici o eksternalnoj validnosti S-AMPC-a. Ovaj model zasigurno može poslužiti i kao okvir/istraživački dizajn za dublje empirijsko propitivanje kreativnosti kao procesa osobito u dijelu koji se odnosi na sadejstvo i sinergiju a na puko preklapanje (engl. overlapping) triju vještina – analitičkih, praktičnih i kreativnih, koje rezultiraju kreativnim produktima, što bi doprinijelo internalnom validiranju modela. Kao i DCMC, i S-AMPC ima ulogu daljeg uopštavanja temeljem ranijih istraživanja na polju kreativnosti. Stoga, po mišljenju autora, ovaj model prije svega ima ulogu teorije i u izvjesnoj mjeri sredstva zaključivanja. U njemu se odslikava geneza Sternbergovog bavljenja fenomenom ljudske kreativnosti, od opisivanja (odnosa) među facetama kreativnosti (intelektualnih sposobnosti, znanja, intelektualnih stilova, osobina ličnosti, motivacije i okruženja) u Investicijskoj teoriji kreativnosti (1991), do tumačenja kreativnosti kao stava o životu u Triangularnoj teoriji kreativnosti (2018) temeljem različitih ishoda povezivanja triju vrsta otpora – duhu vremena, grupi (društvu) i samome sebi. U S-AMPC-u se javljaju i neka „nova” imena/pojmovi koji bi trebali olakšati razumijevanje procesa kreativnosti – „aktivatori” i „pojačivači”, i ukazati na etiku kreativnosti – „kvalitet”. Ovi pojmovi, kako smo vidjeli, zaista upućuju na divergentnu psihologijsku i pedagozijsku produkciju/značenja i ovdje se pažljivim promišljenjem mogu razumjeti i kao pojmovi nadređeni drugima iz modela – sposobnostima, apelu i ocjeni. Od osobitog značaja je naglašavanje kako su u domenu sposobnosti za kreativnost neophodni povezanost, sadejstvo i sinergija, a ne puko preklapanje triju vještina – analitičkih, kreativnih i praktičnih. Kako do ovoga sadejstva dolazi, trebalo bi dalje empirijski propitivati. Ono što je intrigantno (kako autor razumije) je upućivanje na pravi (straight) put kreativnosti koji ne implicira (mada sugerira) odvijanje redom, od početka do kraja, svih pet faza koje vode kreativnosti. Stoga je S-AMPC bliže, kako god zvučalo, „krivom” nego „pravom” putu kreativnosti, gdje se „kreativne” faze ne javljaju uvijek linearno i konsektivno. Dakle, model bi trebalo sistematski internalno i eksternalno empirijski validirati. Praktični izazov ovdje je vrijeme, s obzirom da se profesionalna i „svjetska kreativnost” (Pro-c i Big-C) ipak ne dešavaju/ocjenjuju tako brzo.

Creativity as a Process: "Straight – A" Model

Abstract: In this paper we presented Robert Sternberg's "Straight-A" model of human creativity. It is constructed out of five elements - overlapping phases – respectively most affecting variables in the creative process: (1) Activators-deactivators, (2) Abilities, (3) Amplifiers-attenuators, (4) Appeal to audience and (5) Assessment by audience. The prerequisite of creativity is acting of individuals and their environment, during the all five above-mentioned phases, in the same / right (straight) direction. But, this is rarely the case, so the creative process does not complete itself often. For example, at phase one there are not only activators, at phase two the interaction and synergy of different intellectual abilities stay away etc. Psychologically, based on clear validity indicators, this model (for now) plays a theoretical role and has potential for heuristic generativity. It requires systematic empirical review, especially in the fields of internal and external construct validity.

Key words: creativity, phases of creativity, model validity.

Literatura

- Beghetto, R. A. 2018. Do We Choose Our Scholarly Paths or Do They Choose Us? My Reflections on Exploring the Nature of Creativity in Educational Settings. U: Kaufman, J. C. i Sternberg, R. J. (Ured.) *The Nature of Human Creativity* (str. 32-46). Cambridge: Cambridge University Press.
- Hrnjica, S. 2010. *Opšta psihologija sa psihologijom ličnosti*. Beograd: Naučna knjiga.
- Kozbelt, A; Beghetto, R. A; Runco, M. A. 2010. Theories of Creativity. U: Kaufman, J. C. i Sternberg, R. J. (Ured.) *The Cambridge Handbook of Creativity* (str. 20-47). Cambridge: Cambridge University Press.
- Kvaščev, R. 1978. *Modeliranje procesa učenja* (II izdanje). Beograd: Prosveta.
- Palekčić, M. 2015. Herbartova teorija odgojne nastave – izvorna pedagoškijska paradigma. U: Palekčić, M. *Pedagoškijska teorijska perspektiva* (str. 115-150). Zagreb: EruditA.
- Pušina, A. 2014. Kreativnost: jedan mogući pogled. *Naša škola*, 68(238), str. 99-113.
- Radonjić, S. 1981. *Uvod u psihologiju*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

- Radonjić, S. 1985. *Psihologija učenja*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Rosa, E. M.; Tudge, J. 2013. Urie Bronfenbrenner's Theory of Human Development: Its Evolution From Ecology to Bioecology. *Journal of Family Theory & Review*. Vol. 5, Iss 4, str. 243-258.
- Runco, M. A. 2014. *Creativity: Theories and themes: Research, development, and practice* (2nd ed.). San Diego, CA, US: Elsevier Academic Press.
- Sternberg R. J. 1997. *Thinking styles*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sternberg, R. J. 2017. Creativity from Start to Finish: A "Straight-A" Model of Creative Process and Its Relation to Intelligence. *The Journal of Creative Behavior*. Vol. 0, Iss. 0, pp. 1-13.
- Sternberg, R. J. 2018. A triangular theory of creativity. *Psychology of Aesthetics Creativity and the Arts*, 12(1), pp. 50-67.
- Sternberg, R. J.; Grigorenko, E. 2000. *Teaching for Successful Intelligence: To Increase Student Learning and Achievement*. USA: Sky Light.
- Sternberg, R. J.; Lubart, T. I. 1991. An investment theory of creativity and its development. *Human Development*, 34(1), pp. 1- 31.

Amina Đipa¹
Mirjana Mavrak²

Edukometrija u andragogiji: Skala kompetencija za cjeloživotno učenje učitelja

Sažetak: Svijest o važnosti i prisutnosti cjeloživotne potrebe za učenjem ističe se decenijama unatrag pa je i danas nezamislivo pristupiti ideji obrazovanja bez ideje cjeloživotnog učenja. Međutim, pojam cjeloživotnog učenja se često upotrebljava bez stvarne operacionalizacije. Dok su učitelji svih razina obrazovanja pozvani odgajati svoje učenike za cjeloživotno učenje, definicija ovog procesa ostaje na razini općeg. Ministarstva obrazovanja, europska povjerenstva, nevladine organizacije na samom vrhu ili na središnjoj razini obrazovne uprave pozivaju se na cjeloživotno učenje bez mogućnosti mjerenja prisustva kompetencija za cjeloživotno učenje kod pojedinca ili u društvenoj zajednici. Planirani aktivnosti usmjerene razvoju kompetencija za cjeloživotno učenje učitelja moguće je ako postoji valjana operacionalizacija toga pojma. Rad je dio istraživanja provedenog 2017. godine u Kantonu Sarajevo s ciljem propitivanja valjanosti i pouzdanosti Skale za mjerenje kompetencija za cjeloživotno učenje učitelja (LLCS) konstruirane u drugim kulturološkim uvjetima. Faktorskom analizom i odgovarajućim statističkim postupcima potvrđena je upotrebljivost ovog mjernog instrumenta u lokalnim uvjetima, čime je redovitom planiranju na svim razinama obrazovanja dana metodološka potpora. Istraživački dizajn koji je predložen u ovom radu početna je stavka u slijedu potrebe za novim istraživanjima slične nakane, što je posebno naglašeno ovim radom.

Ključne riječi: edukometrija, andragogija, cjeloživotno učenje, kompetencije za cjeloživotno učenje, kompetencije učitelja, Skala za mjerenje kompetencija za cjeloživotno učenje (Lifelong Learning Competences Scale/LLCS).

¹ Amina Đipa, M. A., asistentica, Pedagoški fakultet Univerziteta u Sarajevu;
e-mail: aminadipa1@gmail.com, aminadz@gmail.pf.unsa.ba

² Prof. dr. Mirjana Mavrak, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu;
e-mail: mmavrak@yahoo.com, mirjana.mavrak@ff.unsa.ba

Uvod: učitelj i učenik u cjeloživotnom učenju

Cjeloživotno učenje je činjenica u životu svakog čovjeka. Iako se posljednjih decenija pojavljuje u gotovo svim dokumentima i raspravama koji govore o obrazovanju, upravljanju ljudskim resursima, održivom razvoju, njegovo je postojanje povijesno prisutno i u drevnim židovskim spisima, i u djelima grčkih i rimskih filozofa, i u prvim didaktičkim djelima i prosvjetiteljskim idejama stoljećima unatrag (Samolovčev 1963). Cjeloživotno je učenje proces koji pojedincu omogućava hvatanje koraka s globalnim, lokalnim i osobnim promjenama koje nalažu dalji razvoj i usavršavanje svakom pojedincu. Sveprisutno kao tema u raspravama nacionalnih vlada i međunarodnih organizacija poput UNESCO-a i OECD-a (Rogers 2004), cjeloživotno se učenje objašnjava kao sveobuhvatno, dragovoljno i samomotivirajuće, a prožima individualno i profesionalno usavršavanje (Coşkun & Demirel 2010). Osim toga, vjeruje se da je „cjeloživotno učenje”, koje se tumači kao učenje tijekom cijeloga života, presudno za ostvarivanje potreba društva koje se rapidno mijenja (Wang 2008) i za praćenje znanja i tehnologija (Bryce 2004).

Ako je sve sustave ljudskog djelovanja danas nemoguće zamisliti bez cjeloživotnog učenja, jasno je da se ideja cjeloživotnog učenja posebno usredotočila na poboljšanje obrazovne karijere učenika (Nind 2007). Ne samo da obuhvata akademsko postignuće već se pojmi i kao koncept koji povećava aktivni građanski život, natjecateljski duh društva i zapošljavanje, te ima utjecaja u svim fazama našega života, pri tome se ne ograničavajući samo na razdoblje djetinjstva i školovanja (Coşkun & Demirel 2010). Većina relevantne literature sugerira da se cjeloživotno učenje, odvijajući se tijekom cijeloga života, događa i dobiva na značaju u formalnom, neformalnom i informalnom obrazovnom procesu (Antikainen 1998; Tuijnman & Boström 2002; Fahr 2005; Mojab 2006; Eneroth 2008; Hsieh 2010).

Bez obzira o kojoj razini ili obliku obrazovanja govorimo, učitelji imaju nezamjenjivu ulogu za njegovanje učenikove slike o sebi kao osobi koja uči cijelog života. Davno je ustanovljeno da je, unatoč tome što je iznimno bitno odgojiti učenike sposobne za aktivnu ulogu u društvu znanja, još je bitnije o cjeloživotnom učenju informirati i učitelje, tako da i sami moraju biti aktivnim sudionicima ovog procesa (Harpe & Radloff 2000). Cjeloživotno učenje,

iznjedreno u krilu andragogije, svoje začetke mora prepoznavati na ranijim točkama razvoja čovjeka, pa tako sve što se u prostoru svijesti o cjeloživotnom učenju dešava na pedagoškim razinama obrazovanja, ima značaja za andragoško djelovanje. Današnji učenik postaje vremenom polaznik andragoške izobrazbe, ako je uz pomoć svoga učitelja stekao svijest o potrebi da uči tijekom cijelog života.

Postoji potreba da učitelji pomognu svojim učenicima u stjecanju navika i vještina cjeloživotnoga učenja da bi se prilagodili promjenama s kojima se suočavaju u životu i kontinuirano se nadograđivali (Soran, Akkoyunlu & Kavak 2006; Demiralay & Karadeniz 2008). To je moguće samo onda kad učitelj posjeduje navike i vještine potrebne za cjeloživotno učenje. Cjeloživotno učenje pruža učiteljima mogućnosti pronalaženja novih i situacijama prilagodljivih mogućnosti učenja. Posljedica toga jeste da se i učitelji kontinuirano razvijaju (Öztaşkın 2010), postajući i sami polaznicima andragoških obrazovnih ciklusa vezanih uz njihovo stručno usavršavanje.³

U zahtjevima koji se stavljaju pred učitelje puno je onoga „što bi trebali činiti”: kao najstariji, cjeloživotni učenici trebali bi „kontinuirano istraživati i proučavati svoje polje ili druga područja svog interesa”, trebali bi „imati želju za učenjem”, „preuzeti odgovornost nad svojim učenjem”, „učiti kako učiti”, „biti znatiželjni”, „biti zainteresirani za trenutne teme i otkrića”, „biti učenici”, „posjedovati organizacijske sposobnosti”, „biti istraživači”, „posjedovati komunikacijske vještine”, „učinkovito se služiti tehnologijom”, „biti kreativni”, „biti skloni timskom radu” (Demirel 2009). Postavlja se pitanje kakvi su stavovi učitelja prema kompetencijama za cjeloživotno učenje koje se vezuje uz navedene učiteljske kompetencije. Šta učitelji misle o cjeloživotnom učenju kao procesu osobnog stjecanja dodane vrijednosti na svoja prethodno posjedovana znanja, vještine i stavove (Raičević et al. 2006)?

³ Pojmovi koji se u radu koriste poput *učenik*, *učitelj*, *polaznik*, *voditelj* pripadaju pedagoško-andragoškom pojmovnom korpusu i teško ih je u ovom slučaju razgraničiti. Istraživanje je urađeno na uzorku srednjoškolskih profesora koji su po svojoj osnovnoj djelatnosti *učitelji*, kao i svi drugi poučavatelji. Stoga smo zadržali pojam učitelj. Njihovi *polaznici* su srednjoškolski *učenici*, ali istodobno i osobe koje imaju više od 15 godina starosti, po čemu *spadaju u skupinu mladih odraslih osoba*. Andragoškom logikom, u ovom radu su i srednjoškolci i njihovi profesori potencijalni polaznici andragoške izobrazbe koja njeguje ideju cjeloživotnog učenja. Kada u tekstu, međutim, koristimo pojam *polaznici*, tada naglašavamo *obuhvatnost skupine sudionika obrazovnog procesa s obzirom na uloge i godine*. Sugeriramo čitanje pojmova *učenik-polaznik* i *učitelj-voditelj* kao sinonime i pored toga što su tradicionalna disciplinska pedagoško-andragoška pojmovna razgraničenja jasna.

Edukometrija u andragogiji

Da bi se na pitanje o učiteljskim kompetencijama za cjeloživotno učenje odgovorilo, potrebno je cjeloživotno učenje promotriti iz ugla edukometrije. **Edukometrija, kao znanost o vrednovanju odgojno-obrazovnog rada, bila je decenijama „uspavana u krilu drugih metrija”** (Slatina 2009: 29), dozvolivši da psihometrija, statistika, dokimologija, antropometrija, sociometrija uzimaju primat nad poimanjem odgojno-obrazovnih fenomena. Mjerne instrumente, testove, obrasce za vrednovanje obrazovnih fenomena, a prije svega akademskih postignuća, pedagogija i andragogija preuzimale su iz drugih znanosti koje su zapravo kdale jedinstveno odgojno-obrazovno tkivo. Što bi fenomeni koji se tim instrumentarijem mjere bili solidnije operacionalizirani, mjerenje se smatralo preciznijim. Razmišljajući o fenomenu cjeloživotnog učenja u kontekstu razvoja učiteljskih kompetencija, iskoračili smo u edukometriju postavivši dva pitanja: 1. kako možemo **poboljšati razumijevanje pojma cjeloživotnog učenja** primenom faktorske analize koja doprinosi jasnijoj operacionalizaciji fenomena u bosanskohercegovačkom kontekstu i 2. možemo li **ponuditi instrumentarij** koji bi omogućio mjerenje kompetencije učitelja za cjeloživotno učenje u lokalnim uvjetima?

Ova dva pitanja vezana su za ključno pitanje edukometrije (Slatina 2009: 38): **kako je mjerenje apstraktnih fenomena moguće?** Svako mjerenje traži razlikovanje između dviju pojava istovjetne kvalitete. U našem slučaju **fenomen je jedinstven, jednorodan: cjeloživotno učenje, odnosno učiteljske kompetencije za cjeloživotno učenje kroz prizmu dviju kultura: bosanskohercegovačke i turske**. Istraživači sa Bliskoistočnog univerziteta Sjevernog Cipra (Hüseyin Uzunboylu 2011) razvili su dvije skale koje su mjerile kompetencije i stavove o cjeloživotnom učenju turskih srednjoškolskih profesora. Tragom njihovog istraživačkog dizajna pokušali smo **provjeriti kako se ista pojava može mjeriti u lokalnim uvjetima**. Andragoški pojam cjeloživotnog učenja i kompetencija učitelja za CŽU po svojoj je osnovnoj općoj definiciji isti u dvije različite kulturne sredine. Testiranje toga pojma u različitim uvjetima, s obzirom na stavove učitelja iz BiH o kompetencijama za cjeloživotno učenje, **rezultiralo je novom veličinom: skalom kompetencija za CŽU koja je primjenjiva u lokalnim uvjetima**. Slijedom edukometrijske

logike, dobiven je jedan edukometrijski instrument, pri čemu sumnju u njegovu pouzdanost i valjanost zamjenjujemo **pozivom na upornost u konstrukciji još boljih instrumenata**. Naime, rezultati sa kojima ovdje izlazimo plasirani su uz duboku svijest o mnoštvu čimbenika koji nisu kontrolirani a mogu utjecati na ovdje iznesene rezultate, pa smo i u daljem radu oprezni u donošenju zaključaka i nipošto ih ne držimo „u kamenu zapisanima”.

Edukometrija je u svim odgojnim znanostima duboko zanemarena, pa smo smatrali ovakvo istraživanje korisnim kako bi se i andragogija našla pred **tri edukometrijska ishodišna pitanja: kakva je pojava cjeloživotno učenje, zašto je u dosadašnjim deskripcijama i operacionalizacijama takva i može li u lokalnim uvjetima biti drukčija, promijeniti svoju pojavnost?** U ovom radu pokušavamo dati prinos mjerenju u andragogiji, u oblasti stručnog usavršavanja učitelja koje doprinosi profesionalizaciji učiteljskog poziva, ali smatramo da istinska veza između edukometrije i andragogije postoji tamo gdje se posvećujemo sređivanju, organiziranju i interpretiranju rezultata mjerenja. Faktorska analiza koju ovdje donosimo nema za cilj podržati ideju da je mjerni instrument glavni u razumijevanju fenomena obrazovanja odraslih, već **naznačiti početnu točku iz koje treba pristupati daljnjoj znanstvenoj obradi i interpretaciji**. Sam postupak ishoda ovog mjernog instrumenta i definiranja dvofaktorske skale koja operacionalizira kompetencije učitelja za cjeloživotno učenje osnovni je cilj ovdje predloženih rezultata istraživanja.

Profesionalizacija učiteljskog poziva kroz cjeloživotno učenje

Europski koncept novog društva, iz kojega slijedi i promjena potreba novih korisnika obrazovnih usluga te novo razumijevanje uloge obrazovanja, pred učitelje u okviru sistema obrazovanja postavlja nove zahtjeve. „Od nastavnika, kao noseće profesije obrazovanja, traži se da budu otvoreni za promjene u paradigmama obrazovanja, ciljevima, formama, sadržajima i metodama nastave i učenja, naučnim saznanjima.” (Cvjetićanin et al. 2012: 37).

Danas se više ne dovodi u pitanje **značaj kvalitetnih učitelja i njihov utjecaj na kvalitetu i ishode obrazovnog procesa**. Brojne studije su pokazale da su učitelji ključni faktor u određivanju kvaliteta nastavnog procesa, kao i motivacije i akademskih postignuća učenika (OECD 2005; Vizek Vidović

2006). Iako se te studije matično ne deklariraju kao andragoške, **tematizacija koju slijede neosporno pripada obrazovanju odraslih za profesionalni rast i razvoj**. Kvaliteta sistema neodvojiva je od kvalitete učiteljskog rada u tom sistemu. Drugim riječima, **poboljšanje sistema obrazovanja podrazumijeva poboljšanje učiteljskih kompetencija** – bez stalnog rada na inoviranju ovih kompetencija obrazovni se sistem ne može usavršavati.

Zahtjevi koji se stavljaju pred škole i nastavnike postaju sve složeniji. Društvo očekuje da škole efikasno rade s učenicima i polaznicima različitih jezičnih i etničkih karakteristika, da budu osjetljive prema pitanjima kulture i spola, da promoviraju toleranciju i društveni sklad, da efikasno odgovore na potrebe siromašnih učenika i učenika s problemima u učenju ili ponašanju, da koriste nove tehnologije i da budu u toku s ubrzano razvijajućim saznanjima i načinima ocjenjivanja učenika. Učitelji bi trebali biti sposobni da pripreme učenike za društvo i ekonomiju u kojima se od njih očekuje da budu samoinicijativni, sposobni i motivirani da uče cijelog života. U svojoj pripremi za prosvjetni poziv, u svom profesionalnom usavršavanju i u svom poslu, današnji učitelji moraju dobro poznavati i razumjeti koncept društva znanja u kojemu skupa sa svojim učenicima žive i rade (OECD 2005).

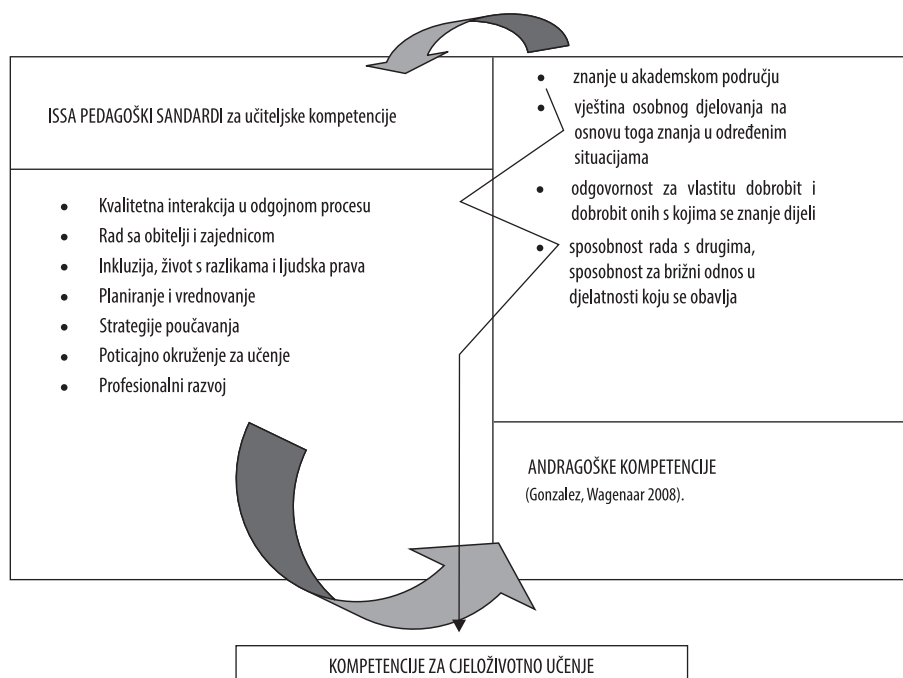
Nerijetko doživljen kao politička floskula, koncept cjeloživotnog učenja u stvarnom životu ima dvostruku važnost za učiteljsku profesiju. Učitelj mora biti spreman i sposoban za kontinuiranu aktualizaciju znanja i vještina u svome akademskom području i u području učenja/poučavanja. No, učitelji su isto tako odgovorni za stalni poticaj učeničke motivacije za cjeloživotnim učenjem, pri čemu je poučavatelj, koji i sam živi koncept za koji motivira učenike, primjer kako se samostalno investira energija u osobni i profesionalni rast i razvoj (Vizek Vidović 2006).

Svaki učitelj treba biti kontinuirano otvoren prema svemu novom tako da cjeloživotno učenje bude njegova istinska ljudska i obrazovna potreba. Jedino takav učitelj, svjestan osobnog odnosa prema potrebama za cjeloživotnim učenjem, može u nastavi razvijati istu potrebu kod svojih učenika. Najveći doprinos učitelja nije više prenošenje velike količine znanja učenicima već njihov odgoj utemeljen na obrazovanju kompetentne ličnosti i izgradnji ključne sposobnosti učenja, tj. samostalnog snalaženja svojih učenika.

„Učiti kako se uči nije samo još jedna parola. To predstavlja specifičan prilaz koji sami nastavnici moraju svladati, ako se žele osposobiti da ga prenesu na druge” (Faure et al. 1975: 237). Mediji putem kojih se učenje obavlja postaju sve raznolikiji, informacije preplavljaju svakodnevicu, pa se postavlja pitanje: od svih kompetencija koje se očekuju od suvremenog učitelja, koji dio pripada kompetenciji za cjeloživotno učenje?

Andragoška metamorfoza učiteljskih kompetencija

Kada govorimo o učiteljima, najčešće imamo pred sobom sliku pedagoga koji podučava dijete. No kada toj slici dodamo ideju cjeloživotnog učenja, pedagog postaje andragog, a njegov učenik odrasli polaznik redovitog obrazovnog ciklusa, neformalnog obrazovnog tečaja ili informalnog susretanja u učenju. Kompetencije učitelja, stoga, nisu samo pedagoške već i andragoške.

Shema br.1: Pretakanje kompetencija za rad s djecom i odraslima

Dok su učiteljske kompetencije o kojima govore različiti izvori prilično precizno operacionalizirane, **kompetencije za cjeloživotno učenje ostaju na razini općeg**. Tako smo i u lokalnim obrazovnim uvjetima u prlici često uplitati pojam cjeloživotnog učenja u komunikaciju s učiteljima na svim razinama obrazovanja, a da zapravo pojam ostaje apstraktan, kako učiteljima tako i djeci. Ovaj deficit u razumijevanju cjeloživotnog učenja i kompetencija za cjeloživotno učenje bio je okidač za osmišljavanje istraživačkog dizajna koji bi mogao napraviti **pomak u konceptualizaciji cjeloživotnog učenja**. Smatrali smo potrebnim ponuditi pedagogima i andragozima **alat** koji se može iskoristiti za mapiranje prioriteta u učiteljskom poimanju kompetencija za cjeloživotno učenje. Ako, naime, kažemo da je stručno usavršavanje učitelja namijenjeno cjeloživotnom učenju, tada smo rekli sve i ništa. Kada, međutim, možemo nabrojati što kompetencije za cjeloživotno učenje jesu, kada možemo validnim instrumentom potvrditi učiteljske stavove o tim kompetencijama, **planiranje stručnog usavršavanja dobiva novi smisao, teče prema principima organiziranja andragoškog ciklusa i poštuje potrebe polaznika**. S jedne strane, jednoj se ideji daje edukometrijska dimenzija i metodološka potpora, a s druge strane, učiteljima postaje jasnije kako će u sklopu rada s djecom razvijati dječje kompetencije za cjeloživotno učenje, jer je jasnije što treba razvijati.

Prije sedam godina **turski znanstvenici sa Bliskoistočnog univerziteta Sjevernog Cipra, prof. dr. Hüseyin Uzunboylu i njegova doktorandica dr. Cigdem Hürsen napravili su iskorak u mjerenju kompetencija za cjeloživotno učenje** objavivši dio istraživanja o mogućnosti izrade skale kompetencija cjeloživotnog učenja (Lifelong Learning Competence Scale/ LLLCS) i testiranja njene validnosti i pouzdanosti (Hüseyin Uzunboylu 2011). Među kompetencijama za cjeloživotno učenje u njihovoj su se studiji našle **kompetencije za komunikaciju na maternjem i stranom jeziku, matematičke, prirodoslovne i osnovne tehnološke kompetencije, numeričke kompetencije, učiti kako učiti, socijalne i građanske kompetencije, poduzetničke kompetencije i kulturološke kompetencije** (kulturna svijest i izraz). Konstruiranje ovakve skale dalo je mogućnost učiteljima da jasnije definiraju što razvijati kod učenika u okviru kompetencija za cjeloživotno učenje, ali i da propitaju osobne prostore razvoja kada su ove kompetencije u pitanju. Autorica dr. Cigdem Hürsen je na ovu ideju razvoja skale kompetencija

za cjeloživotno učenje dodala i ideju učiteljskih stavova o cjeloživotnom učenju (Hürsen 2016), držeći da je stav o fenomenu važan koliko i fenomen sam: što vrijedi znati operacionalizirati kompetencije za cjeloživotno učenje, ako ne znamo što učitelji s te skale preferiraju, a što drže manje potrebnim za svoj osobni i profesionalni razvoj? Tako je ova autorica otišla korak dalje u konstrukciji i testiranju validnosti i pouzdanosti skale stavova o cjeloživotnom učenju (LLLAS).

Radovi spomenutih turskih znanstvenika bili su okosnica istraživanja o stavovima učitelja o cjeloživotnom učenju koje je u Kantonu Sarajevo organizirano tijekom 2017. godine. Cilj istraživanja bio je trojak: **pojasniti pojam cjeloživotnog učenja kao andragoški koncept, tematizirati kompetencije za cjeloživotno učenje s obzirom na učiteljsku profesiju i ponuditi instrumentarij preko kojega će ova kompetencija biti „mjerljiva” u lokalnim školskim uvjetima.** Osnovni zadatak bio je utvrditi validnost i pouzdanost dvaju mjernih instrumenta – Skale kompetencija za cjeloživotno učenje (LLCS) i Skale za mjerenje stavova učitelja prema cjeloživotnom učenju (LLAS) koja je, uz odobrenje autora, preuzeta iz spomenute studije na Bliskoistočnom univerzitetu Sjevernog Cipra. U ovom radu orijentirani smo operacionalizaciji kompetencija za cjeloživotno učenje, pa stoga govorimo o testiranju pouzdanosti i valjanosti, te o faktorskoj analizi Skale kompetencija za cjeloživotno učenje (LLCS).

Metodološki okvir

U testiranju instrumentarija pošlo se od dva pitanja:

1. Kako se **cjeloživotno učenje operacionalizira s obzirom na primjenu faktorske analize** u postupku utvrđivanja validnosti i pouzdanosti skale?
2. Je li **Skala kompetencija za cjeloživotno učenje primjenjiva u lokalnim uvjetima** i koje će promjene biti evidentirane u procesu utvrđivanja njihove validnosti i pouzdanosti s obzirom na originalne rezultate istraživanja u Turskoj?

Ova su pitanja imala potporu u ukupnom teorijskom dijelu istraživanja o stavovima nastavnika⁴ prema cjeloživotnom učenju u Kantonu Sarajevo iz 2017, za što su korištene različite metode i tehnike. **Metoda teorijske analize** poslužila je analizi sadržaja različitih izvora relevantnih za fenomen cjeloživotnog učenja, jer su dokumenti i izvori koji se pozivaju na ovaj fenomen mnogobrojni i istodobno ga tretiraju krajnje površno. Ova je metoda bila važna za operacionalizaciju pojma cjeloživotnog učenja, što je kasnije bilo u funkciji analize itema u statističkom postupku. **Komparativna metoda** je u metodološkom i misaonom zaključivanju poslužila usporedbi rezultata dobivenih u originalnom turskom istraživanju. **Deskriptivna metoda** bila je nezaobilazni dio fenomenološkog pristupa istraživanju pa je deskripcija poslužila kao osnova za analizu dobivenih rezultata.

Tehnika koja je korištena za potrebe ovog istraživanja je **anketiranje**. Anketiranje je poseban oblik neeksperimentalnog istraživanja koje kao osnovni izvor podataka koristi osobni iskaz o mišljenjima, uvjerenjima, stavovima i ponašanju, pribavljen odgovarajućim standardiziranim nizom pitanja (Milas 2008). Ovu tehniku smo koristili zbog njene ekonomičnosti i učinkovitosti u postupku jednokratnog prikupljanja podataka, imali smo mogućnost dobivanja željene količine podataka od velikog broja ispitanika za relativno kratko vrijeme, a pri tome smo raspolagali opisnim i eksplanatornim informacijama, što je bilo važno za potrebe ovog istraživanja i prirodu samog istraživanog fenomena.

U ukupnom istraživanju⁵ o stavovima učitelja prema cjeloživotnom učenju je kao **instrument** korištena **Skala stavova o cjeloživotnom učenju (LLAS) i Skala kompetencija za cjeloživotno učenje (LLCS)** koju su razvili autori Uzunboyly i Hürsen u zajedničkom radu, 2010-2011. godine (Hüseyin Uzunboyly 2011). Uz dozvolu autora upotrijebljene su obje skale, ali u ovom radu donosimo rezultate koji se odnose na **test valjanosti i pouzdanosti** (relijaibilnosti) u pilot-primjeni **Skale kompetencija za cjeloživotno učenje**

⁴ Master rad je propitivao stavove koje srednjoškolski profesori imaju o cjeloživotnom učenju, pa je istraživački dio koji ovdje donosimo samo jedan od dva zadatka koja su ovim istraživanjem bila kompletirana. Smatramo važnim objaviti ovaj edukometrijski zadatak kao izdvojen iz cjeline, jer predstavlja neku vrstu nastojanja da edukometrija dobije na važnosti i u andragoškim istraživanjima. Rezultati koji se odnose na stavove učitelja o cjeloživotnom učenju donosimo, nadamo se, u zasebnom radu. Master rad autorice Amine Đipe, pod mentorstvom prof. dr. Mirjane Mavrak, dostupan je u dokumentaciji Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu.

⁵ Radi se o istraživanju iz M. A. rada koji smo spomenuli u prethodnoj fusnoti (Đipa, *Stavovi nastavnika o kompetencijama o cjeloživotnom učenju*, Filozofski fakultet, Odsjek za pedagogiju, Sarajevo, 2017).

u lokalnim uvjetima. **Analiza faktora strukturne valjanosti skale i test unutarnje pouzdanosti** rađeni su prema Cronbach-Alfa koeficijentu. S obzirom da je instrument za potrebe ovoga istraživanja preveden s engleskog na lokalni jezik, ukupno 51 čestica Skale kompetencija za cjeloživotno učenje podvrgnuta je faktorskoj analizi. Faktorska analiza je statistička metoda kojom se utvrđuje mogućnost zamjene većeg broja opaženih varijabli s manjim brojem izvedenih (Kiss 2012). Ona se u praksi pokazala dobrom za grupiranje faktora i otkrivanje odnosnih statističkih asocijacija. U ovom radu upotrijebljena je s funkcijom ispitivanja podudarnost faktora ekstrahiranih u izvornom upitniku.

U pripremi instrumentarija za testiranje, **posebna pažnja posvećena je jezičnom prevođenju**, sa engleskog na lokalni jezik. Ovaj je proces imao tri nositelja prevoditeljskih vještina kako bi se mogla osigurati što veća objektivnost i usuglašenost u značenju pojedinih sintagmi i određenja vezanih za cjeloživotno učenje.

Uzorak

Uzorkom je bilo obuhvaćeno **230 učitelja/profesora iz 10 srednjih škola na području Kantona Sarajevo**. Prvobitna nakana bila je slijediti veličinu uzorka iz istraživanja u Sjevernom Cipru, koji je brojao 300 učitelja, ali se od ovoga odustalo zbog vremenskih okvira u kojima se M. A. teza morala kompletirati. Istraživanje je obavljeno uz odobrenje Ministarstva obrazovanja Kantona Sarajevo.

Za ulazak u svaku školu posebno je **dogovoren datum posjete** i prikupljanja podataka. Kako je bilo važno sve profesore **anketirati u približno sličnim uvjetima**, prikupljanje podataka pratilo je sjednice nastavničkih vijeća. **Broj škola obuhvaćenih istraživanjem je rastao** sukladno stanju na terenu: neki su profesori odbijali sudjelovati u istraživanju, a bilo je potrebno raspolagati dovoljno velikim uzorkom da bi se mogla obaviti planirana mjerenja.

Komparacije radi, **uzorak u originalnom istraživanju bio je biran metodom stratificiranog uzorkovanja i jednostavnog nasumičnog uzorkovanja** te je obuhvatio 30 % ciljane populacije (nastavnici iz Turske Republike Sjeverni Cipar). Prvobitna namjera glede ovog rada bila je raspolagati uzorkom veličine 300 ispitanika (orijentir je bila veličina uzorka iz prethodnog

istraživanja kako bi bilo zadovoljeno načelo jedinstvenosti i jednorodnosti fenomena u dvije kulture, BiH i Sjevernom Cipru), ali se od te nakane odstupilo. Bilo je potrebno dodatno čekati na odgovore ispitanika, za što se nije moglo izdvojiti vrijeme, što zbog obaveza i trajanja školske godine, što zbog trajanja akademske godine i obaveze okončanja studija autorice.

Od **demografskih podataka** tražili smo samo informaciju o učiteljskom iskustvu, jer su u fokusu ukupnog istraživanja bile razlike u stavovima o cjeloživotnom učenju s obzirom na radno iskustvo učitelja. Unutar skupine od 230 učitelja, radno iskustvo se kretalo u rasponu od 1 do 43 godine radnog staža.

Testiranje Skale kompetencija za cjeloživotno učenje/LLCS u lokalnim uvjetima

Skala kompetencija za cjeloživotno učenje (LLCS) sadržavala je 51 česticu. Čestice su pripadale jednoj od šest kompetencija tematiziranih u sklopu pojma cjeloživotnog učenja:

1. kompetencija za samousmjerenje (13 čestica)
2. učiti kako učiti (12 čestica)
3. kompetencija za inicijativu i poduzetništvo (10 čestica)
4. stjecanje znanja (6 čestica)
5. digitalne kompetencije (10 čestica)
6. kompetencije za odlučivanje (4 čestice).

Svaka je čestica procjenjivana petostupanjskim nizom procjena od 1 do 5, pri čemu su vrijednosti imale značenja 1 – nikada, 2 – rijetko, 3 – ponekad, 4 – često i 5 – uvijek. Čestice su imale formu pozitivnih tvrdnji koje su vrednovane sa 5, 4, 3, 2, 1.

Kako bismo ispitali pouzdanost tipa unutarnje konzistencije, provedena je item-analiza, u okviru koje su izračunati Cronbachovi koeficijenti za svaku subskalu korištenog instrumentarija LLLCS. Također, izračunati su korigirani koeficijenti korelacije svake od čestica s ukupnim rezultatom pripadajuće subskale. Za svaku česticu (item, tvrdnju), prikazane su i aritmetičke sredine (M), te standardne devijacije (SD), kao deskriptivne statističke vrijednosti, što će biti prikazano u dole navedenim rezultatima.

• **Pouzdanost i valjanost Skale kompetencija za cjeloživotno učenje (LLCS)**

Iz Tabele br. 1 vidljivo je da su sve korigirane item-total korelacije više od .300 (što je obično granična vrijednost iznad koje se ovi koeficijenti smatraju prihvatljivima, odnosno dovoljno visokima). Ove korelacije kretale su se od .400 do .617. Dakle, svaka od 13 tvrdnji je u dovoljnoj mjeri povezana s ukupnim rezultatom na subskali *Kompetencija za samousmjerenje*. Cronbachov Alfa koeficijent ove subskale iznosi $\alpha = .854$, što svjedoči u prilog veoma dobre pouzdanosti tipa unutarnje konzistencije spomenute subskale.

Tabela br. 1. Rezultati za subskalu *Kompetencija za samousmjerenje*

Tvrdnja	M	SD	Korigirana item-total korelacija	Cronbach alfa nakon isključivanja date tvrdnje
Sposobnost donošenja novih odluka o profesionalnom razvoju	3.92	.813	.565	.840
Sposobnost uviđanja nedostataka u individualnom razvoju	3.83	.839	.400	.851
Sposobnost samoprocjene u procesu učenja	4.18	.707	.464	.847
Sposobnost surađivanja s kolegama	4.52	.652	.448	.848
Vođenje grupnih aktivnosti vezanih za stručno područje	3.78	.943	.491	.846
Posjedovanje znanja o samomotivaciji u profesionalnom razvoju	4.08	.873	.617	.837
Stalno samomotiviranje za učenje novih sadržaja	4.22	.768	.531	.843
Preuzimanje individualne odgovornosti u timskom radu	4.10	.886	.428	.850
Aktivno učestvovanje u svim aktivnostima iz bilo kojeg polja	3.76	.917	.526	.843
Izražavanje kreativnih rješenja pri suočavanju s problemima u radu	4.00	.765	.600	.839
Sposobnost lakog prilagođavanja novim idejama u stručnom području	4.23	.703	.535	.843
Sposobnost izvođenja projekata u cilju profesionalnog razvoja	3.91	.857	.600	.838
Stalno izučavanje sadržaja koji se usvaja	4.29	.739	.492	.845

Iz Tabele br. 2 vidi se da su i u slučaju subskale *Učiti kako učiti* korigirane item-total korelacije bile dovoljno visoke (od .474 do .686) u slučaju svih 12 čestica. Uz to, Cronbachov alfa koeficijent bio je viši nego u slučaju subskale *Kompetencija za samousmjeravanje*, a iznosio je $\alpha = .875$. Dakle, pouzdanost subskale *Učiti kako učiti* može se okarakterizirati kao visoka.

Tabela br. 2. Rezultati za subskalu *Učiti kako učiti*

Tvrdnja	M	SD	Korigirana item-total korelacija	Cronbach alfa nakon isključivanja date tvrdnje
Sposobnost procjene ponuđenih prilika za profesionalni razvoj	4.01	.797	.474	.871
Praćenje programa svih obrazovnih aktivnosti u stručnom području	4.02	.922	.495	.871
Sposobnost postavljanja pitanja bez oklijevanja u procesu učenja	4.12	.823	.551	.866
Razvijena radoznalost za sve sadržaje u stručnom području	4.34	.718	.589	.864
Sposobnost formiranja pojmovnih mapa pri usvajanju željenog znanja	3.65	.899	.492	.871
Sposobnost izdvajanja najvažnijih elemenata sadržaja koji se uči	4.40	.685	.607	.863
Sposobnost odabira tekstova korisnih za profesionalni razvoj	4.35	.702	.686	.859
Sposobnost odabira materijala koji olakšavaju učenje	4.37	.735	.622	.862
Sposobnost usredsređivanja na nove informacije u procesu učenja	4.28	.738	.680	.859
Sposobnost uviđanja poteškoća koje se javljaju u procesu učenja	4.19	.718	.658	.860
Sposobnost efikasnog korištenja jezika u procesu učenja	4.32	.767	.547	.866
Sposobnost razvijanja empatije u procesu učenja	4.10	.905	.491	.871

Iz Tabele br. 3 može se očitati da samo jedna tvrdnja (od ukupno 11) ima korigiranu item-total korelaciju nižu od .300. Riječ je o tvrdnji „*Sposobnost primjene stečenih znanja u svakodnevnom životu*”. Njena korelacija s ukupnim rezultatom na subskali *Kompetencija inicijative i poduzetništva* iznosi .216. Cronbachov alfa koeficijent ove subskale je $\alpha = .857$, međutim, ako se izbaci spomenuta tvrdnja, Cronbachov koeficijent se poveća na $\alpha = .894$. Zato je ova tvrdnja izbačena iz daljih analiza, a pouzdanost tipa unutarnje konzistencije subskale *Kompetencija inicijative i poduzetništva* može se okarakterizirati kao veoma visoka.

Tabela br. 3. Rezultati za subskalu *Kompetencija za inicijativu i poduzetništvo*

Tvrdnja	M	SD	Korigirana item-total korelacija	Cronbach alfa nakon isključivanja date tvrdnje
Sposobnost odlučivanja o bilo kojem pitanju	3.99	.844	.642	.838
Sposobnost prilagodbe pojavi novih informacija u stručnom području	4.16	.719	.594	.843
Sposobnost praktične primjene razvijenih ideja	4.18	.749	.607	.841
Sposobnost za prepoznavanje informacija relevantnih za stručno područje	4.30	.714	.653	.839
Samostalnost u ostvarivanju ciljeva	4.34	.693	.664	.838
Sposobnost odabira najboljeg obrazovnog okruženja za ostvarivanje ciljeva	4.09	.733	.670	.837
Sposobnost pažljivog praćenja sadržaja aktivnosti usmjerenih ka profesionalnom razvoju	4.13	.736	.657	.838
Sposobnost primjene stečenih znanja u svakodnevnom životu	4.44	1.352	.216	.894
Entuzijazam za usvajanje novih stručnih znanja	4.39	.708	.565	.845
Sposobnost sugeriranja mogućih rješenja za bilo koji problem iz struke	4.09	.751	.620	.840
Sposobnost odlučivanja o bilo kojem pitanju	3.95	.898	.563	.844

Iz Tabele br. 4 očitava se da su se korigirane item-total korelacije kretale u rasponu od .255 do .635. Najniža korelacija dobivena je za tvrdnju „Izražavanje mišljenja o bilo kojem pitanju s lakoćom” (.255), a ova tvrdnja je izbačena, budući da Cronbach alfa koeficijent prije njenog isključivanja iznosi $\alpha = .733$, a nakon toga $\alpha = .748$ (kako se vidi iz posljednje kolone *Tabele br. 4*). Dakle, u dalju analizu je uključeno preostalih pet itema subskale *Stjecanje znanja*.

Tabela br. 4. Rezultati za subskalu *Stjecanje znanja*

Tvrdnja	M	SD	Korigirana item-total korelacija	Cronbach alfa nakon isključivanja date tvrdnje
Spособnost uspostavljanja zdravih odnosa u procesu usvajanja znanja	4.35	.701	.381	.721
Izražavanje mišljenja o bilo kojem pitanju s lakoćom	4.07	.859	.255	.748
Olakšavanje prijenosa informacija putem e-maila	4.14	.981	.532	.678
Pristupanje informacijama na internetu putem pretraživača putem Googlea	4.39	.805	.635	.659
Pristupanje novim informacijama putem mobilnih telefona	3.92	1.075	.618	.648
Korištenje društvenih mreža poput Facebooka i Twittera u svrhu prikupljanja informacija	3.15	1.376	.483	.708

Vrijednosti prikazane u pretposljednjoj koloni Tabele br. 5 pokazuju da su sve korigirane item-total korelacije bile više od .300 (njihova vrijednost kretala se od .568 do .717). Subskala *Digitalna kompetencija* ima samo šest tvrdnji, pa smo ipak dobili prilično visok Cronbachov alfa koeficijent ($\alpha = .846$). Drugim riječima, pouzdanost tipa unutarnje konzistencije ove subskale također je visoka.

Tabela br. 5. Rezultati za subskalu *Digitalna kompetencija*

Tvrđnja	M	SD	Korigirana item-total korelacija	Cronbach alfa nakon isključivanja date tvrdnje
Sposobnost pohranjivanja podataka na računar	4.43	.843	.658	.821
Sposobnost korištenja interneta	4.56	.762	.637	.827
Korištenje on-line internetskih alata kao što su on-line časopis, novine i video	4.21	1.017	.717	.805
Korištenje on-line foruma	3.23	1.318	.568	.838
Sposobnost korištenja programa za chat kao Chat i MSN	3.20	1.431	.605	.836
Olakšavanje dijeljenja informacija sa kolegama putem interneta	3.90	1.076	.735	.800

Subskala *Kompetencija za samoodlučivanje* (Tabela br. 6) ima četiri tvrdnje i sve one imaju dovoljno visoke korelacije s ukupnim rezultatom na ovoj subskali. Njihove vrijednosti kreću se od .604 do .661 te nije potrebno izbaciti nijednu tvrdnju. Cronbachov alfa koeficijent ove subskale bio je $\alpha = .815$, što govori u prilog njenoj dovoljno visokoj pouzdanosti tipa unutarnje konzistencije.

Tabela br. 6. Rezultati za subskalu *Kompetencija za samoodlučivanje*

Tvrđnja	M	SD	Korigirana item-total korelacija	Cronbach alfa nakon isključivanja date tvrdnje
Sposobnost prethodnog planiranja svake faze u svrhu postizanja ciljeva u procesu profesionalnog razvoja	4.03	.773	.604	.782
Sposobnost rješavanja problema koji ometaju napredovanje u stručnom području	3.93	.736	.661	.755
Sposobnost predviđanja mogućih rizika u radu	3.86	.716	.633	.769
Sposobnost predviđanja vremena potrebnog za učenje novih sadržaja	4.17	.756	.642	.764

• **Faktorska struktura Skale kompetencija za cjeloživotno učenje (LLCS)**

Rezultati analize glavnih komponenti (u okviru eksplorativne faktorske analize), u koju je uključeno šest subskala spomenute skale, prikazani su u tabelama 7 i 8. Preduvjeti za provođenje ovakve vrste analize bili su zadovoljeni, budući da su i Kaiser-Meyer-Olkinova mjera adekvatnosti uzorkovanja ($KMO = .765$) i Bartlettov test sfericiteta ($\chi^2 = 825.375$, $df = 15$, $p < .001$) polučili prihvatljiv rezultat.

Tabela br. 7. Varijanca za *Skalu kompetencija za cjeloživotno učenje*

Komponenta	Prije rotacije			Poslije <i>Varimax</i> rotacije		
	Eigen-vrijednost	% objašnjene varijance	Kumulativni % objašnjene varijance	Eigen-vrijednost	% objašnjene varijance	Kumulativni % objašnjene varijance
1	3.540	59.003	59.003	2.915	48.589	48.589
2	1.271	21.191	80.194	1.896	31.605	80.194

Iz Tabele br. 7 može se očitati da su izdvojene dvije glavne komponente, koje zajedno objašnjavaju 80.194 % rezultata na analiziranim subskalama *Skale kompetencija za cjeloživotno učenje (LLCS)*. Eigen-vrijednost (karakteristični korijen) prve glavne komponente iznosio je 3.540, a druge glavne komponente 1.271. Kako bi se dobilo što jednostavnije rješenje koje omogućava smislenu interpretaciju, provedena je *Varimax* (ortogonalna) rotacija izdvojenih glavnih komponenti. Nakon ove rotacije, procent objašnjene varijance za prvu komponentu bio je 48.589 %, a za drugu 31.605 %.

Tabela br. 8. Matrica faktorske strukture nakon *Varimax* rotacije

Subskale	Prva komponenta	Druga komponenta
Kompetencija za samo-usmjeravanje	.847	.166
Učiti kako učiti	.886	.145
Kompetencija za inicijativu i poduzetništvo	.902	.150
Stjecanje znanja	.198	.918
Digitalna kompetencija	.193	.930
Kompetencija za samo-odlučivanje	.723	.343

Dakle, prilikom primjene *Skale kompetencija za cjeloživotno učenje* na našem uzorku i sličnim uzorcima treba uzeti u obzir saznanje o njenoj dvokomponentnoj strukturi (tj. o dvije latentne dimenzije koje leže u njenoj pozadini).

Rezultati koji su dopuna provjeri pouzdanosti i valjanosti pomenutih skala prikazani su u Tabeli br. 9. Riječ je o Spearmanovim (rang) koeficijentima korelacije između subskala od kojih se sastoje pomenuta skala kompetencija za cjeloživotno učenje.

Tabela br. 9. Matrica interkorelacija subskala

Skale kompetencija za cjeloživotno učenje

	Kompetencija za samo- usmjeravanje	Učiti kako učiti	Kompetencija za inicijativu i poduzetništvo	Stjecanje znanja	Digitalna kompetencija	Kompetencija za samo- odlučivanje
Kompetencije samo-usmjeravanja	1	.712*	.691*	.330*	.326*	.563*
Učiti kako učiti		1	.783*	.333*	.315*	.564*
Kompetencija inicijative i poduzetništva			1	.342*	.303*	.658*
Stjecanje znanja				1	.795*	.377*
Digitalna kompetencija					1	.453*
Kompetencija samo-odlučivanja						.1

Kako je vidljivo iz Tabele br. 9, svi su koeficijenti pozitivni i statistički značajni. Njihove vrijednosti kreću se od niskih (najniži je između kompetencije inicijative i poduzetništva i digitalne kompetencije, a iznosi $r_s = .303$) do visokih (najviši koeficijent dobiven je između stjecanja znanja i digitalne kompetencije, a on iznosi $r_s = .795$).

Provedbom analize faktorske strukture *Skale kompetencija za cjeloživotno učenje* ustanovljeno je da Skala kompetencija za cjeloživotno učenje primijenjena u lokalnim uvjetima ima dvofaktorsku strukturu, tj. da se na osnovu njenih šest subskala mogu **izdvojiti dvije dimenzije (dva faktora) koje one mjere.**

Jedan od tih faktora, u skladu s razmatranjem teorijskih koncepata koji prožimaju čestice koje ga obuhvaćaju, nazvali smo **faktorom kompetencije za samorazvoj**. Samorazvoj se definira kao: „kombinacija vještina, znanja i uvjerenja koji omogućavaju osobi da se aktivira na postavljanju sopstvenih ciljeva i regulaciji sopstvenog ponašanja” (Field et al. 1998: 9). Prema ovoj grupi autora, osobe koje imaju sposobnosti samorazvoja posjeduju sljedeće karakteristike:

- znaju šta žele i same određuju koje su im vještine zato potrebne
- na bazi procjene sopstvenih potreba definiraju ciljeve i uporno rade na njihovoj realizaciji
- dokazuju postojanje vještina i procjenu progressa prema postavljenim ciljevima
- unapređuju izvođenje aktivnosti
- kreiraju svojstveni pristup rješavanju problema (Field et al. 1998).

Ako imamo u vidu navedene karakteristike osoba koje posjeduju sposobnosti samorazvoja, te ih povežemo s ulogom učitelja u suvremenom obrazovanju, naglasit ćemo **značaj razvoja ove kompetencije u učiteljskoj profesiji**. Učitelji bi, naime, kao polaznici procesa cjeloživotnog učenja trebali težiti prema kontinuiranom razvoju i usavršavanju i na taj način pružati zoran primjer svojim učenicima kako da se i sami ponašaju prema osobnom razvoju.

Drugi faktor nazvali smo informatičko-informacijska pismenost. Naime, da bi zadovoljili nove zahtjeve digitalnog doba, škole i učitelji neosporno trebaju nove kompetencije za digitalno društvo. Za tumačenje informacijske i informatičke kompetencije polazi se od informacijske pismenosti. Informacijska pismenost podrazumijeva podučavanje višim vještinama pretraživanja i vrednovanja, etiku korištenja i usporedbu informacija, te učinkovitu upotrebu informacija (Dedić Bukvić & Hajdarpašić 2014).

Informacijsku pismenost treba tumačiti kao vrstu kvalitativnog pomaka u razumijevanju tradicionalne paradigme obrazovanja, koja se proširila od tradicionalne pismenosti (čitanje i računanje) do klastera pismenosti relevantnih za moderno društvo. Uz informacijsku pismenost, neophodno je spomenuti i informatičku pismenost. Pod pojmom informatička pismenost podrazumijeva se računarska pismenost ili sposobnost upotrebe i operiranja računarskim sistemima, mrežama i programima (Dizdar et al. 2012). Važno je napomenuti

da informacijska i informatička pismenost nisu sinonimi, već svojim komplementarnim odnosom kreiraju osnovu informacijske i informatičke kompetencije o kojoj ovdje govorimo. Može se reći da informacijski i informatički opismenjen učitelj predstavlja puno više od učitelja koji samo prenosi znanja na učenike; ustvari, on svoje učenike tek uz prisustvo ove kompetencije „uči kako da uče”.

Drugim riječima, **andragoška nastojanja da se učiteljima osiguraju kompetencije za cjeloživotno učenje treba prije svega locirati u dva područja: razvoj kompetencija za samorazvoj i razvoj kompetencija za uporabu digitalne tehnologije i informacija.** Za prvu kompetenciju je iznimno bitno poučiti učitelje **prepoznavanju osobnih potreba**, kako općih tako i obrazovnih, ali ne na razini generalizacija („više izobrazbe iz inkluzivnog obrazovanja” ili „više kreativnih vježbanja”, kako to često kažu učitelji pitani o svojim obrazovnim i profesionalnim potrebama), već **na razini stvarnog samouvida i definiranja osobnih ciljeva** koje učitelj želi postići tijekom jedne školske godine, s jednom generacijom, u jednom razredu, **u samopoštovanju i jasnoj verbalizaciji obrazovnog nedostatka** koji je izazov, a ne podloga za stid. Za drugu kompetenciju je iznimno bitno **osvijestiti ograničenja unutar kojih se učitelji kreću u uporabi digitalne tehnologije i mogućnosti koje ostaju neiskorištene**, pri čemu je **odgovornost u uporabi informacije** posebno područje koje je izloženo stalnom testiranju i preispitivanju.

Zaključna razmatranja

U operacionalizaciji pojma cjeloživotno učenje i propitivanju mogućnosti mjerenja kompetencija za cjeloživotno učenje urađeni su **testiranje valjanosti i pouzdanosti i faktorska analiza Skale kompetencija za cjeloživotno učenje**, koja je originalno bila razvijena u istraživanju Uzunboyllu & Hürsen 2011. godine na Univerzitetu Turske Republike Sjeverni Cipar.

U svrhu **utvrđivanja mjernih karakteristika** instrumentarija za mjerenje kompetencija za cjeloživotno učenje, propitivana je validnost i pouzdanost Skale kompetencije za cjeloživotno učenje. Urađena je ajtem-analiza računanjem Cronbachovih koeficijenata za svaku sub-skalu instrumentarija, a za svaku česticu prikazane su aritmetičke sredine i standardne devijacije kao deskriptivne

statističke vrijednosti. Dobiveni rezultati impliciraju da je Skala kompetencija za cjeloživotno učenje (LLCS) **pouzdan i valjan instrument za analizu fenomena cjeloživotnog učenja**, pa je i prikladan za primjenu i u našem kulturnom podneblju.

Prilikom primjene Skale kompetencija za cjeloživotno učenje u lokalnim uvjetima **došlo je do promjene u faktorskoj strukturi** u odnosu na faktore koje su dobili turski istraživači Uzunboyu & Hürsen. Naime, umjesto pet faktora koje su dobili turski istraživači, u lokalnim uvjetima primjene Skale kompetencija za cjeloživotno učenje **ekstrahirala su se dva faktora**, koje smo nazvali: *kompetencija za samorazvoj* (obuhvata samousmjerenost, učenje učenja, inicijativu i poduzetništvo) i *kompetencija informatičko-informacijske pismenosti* (koja bi obuhvatila faktore digitalnih kompetencija i stjecanja znanja).

Rezultati ovog istraživačkog rada **dopunjuju poimanje cjeloživotnog učenja** i kompetencija o kojima u tom okviru govorimo. Rad je doprinos edukometrijskim nastojanjima da se cjeloživotnom učenju kao fenomenu koji promatramo iz teorijske metapozicije doda izvjesna metodološka potpora. Ovdje opisani postupci daju mogućnost upotunjavanja instrumentarija kojim se propituju kompetencije za cjeloživotno učenje, **proširuju se vidici obrazovanja odraslih** i upućuje na dalju europsku suradnju s istraživačima sličnih interesovanja.

Primjenom različitih statističkih postupaka i procedura, istraživanje je omogućilo **provjeru upotrebne vrijednosti mjernog instrumenta za utvrđivanje komponenti cjeloživotnog učenja**. Skala kompetencija za cjeloživotno učenje (LLCS) je pokazala valjanost i pouzdanost u primjeni u lokalnim uvjetima. Ovo je ujedno u lokalnim uvjetima i instrumentarij koji dodatno operacionalizira cjeloživotno učenje kao vrlo apstraktan i obuhvatan pojam. Osnovni nedostatak provedenoga istraživanja predstavlja samo uzorkovanje, zbog čega se dobiveni rezultati odnose isključivo na uzorak ovoga istraživanja te se ne mogu generalizirati. Rezultati, međutim, daju naslutiti određene trendove, što je vrijedan putokaz za buduća istraživanja ove teme, a omogućavaju pedagogima i andragozima da budu djelotvorniji, kako u prostoru planiranja mikro-poduke tako i u obrazovnim politikama. Kako je to na prethodnim stranicama rečeno, namjera nam je bila ukazati na mogućnost korištenja jednog mjernog instrumenta, ali nikako u svrhu izdrilanog i često nasumično organiziranog stručnog usavršavanja učitelja, već uz veliku pažnju u

organiziranju i interpretiranju rezultata koji se primjenom ovog instrumentarija dobiju. Samo dugoročno primjenjivan i propitivan u različitim lokalnim uvjetima, ovaj instrument može biti uključen u stvarne mjerne izazove koje suvremeno obrazovanje i obrazovanje odraslih svakodnevno živi u globalnom svijetu promjena.

Educometry in Andragogy: Lifelong Learning Competences Scale/ LLLC for Teachers

Abstract: The awareness of importance and presence of a lifelong need for learning has been in focus for decades, so even nowadays it is impossible to approach the idea of education without the notion of lifelong learning. However, the notion of lifelong learning is often used without actual operationalization. While teachers of all levels of education are called upon to train their trainees for lifelong learning, the definition of this process remains at the general level. Ministries of Education, European Commissions, non-governmental organizations at the very top or at the central level of the education administration call for lifelong learning, without the ability to measure the presence of competences for lifelong learning within the individual or within community. Planning activities aimed at developing teachers' competences for lifelong learning is possible if there is a proper operationalization of this term. This paper is part of a survey conducted in 2017 in Canton Sarajevo, Bosnia and Herzegovina, with the aim of questioning the validity and reliability of the Lifelong Learning Competences Scale (LLCS) constructed in other cultural conditions (Turkish Republic of North Cyprus). Factor analysis and corresponding statistical procedures confirm the availability of this measuring instrument in local conditions, thus providing methodological support to regular planning at all levels of education. Due to the research design which has been presented in this paper, results and the research procedures are considered just as a start-point in the range of need for new researches of similar intent.

Key words: educometry, andragogy, lifelong learning, competences, lifelong learning competences of teachers, Lifelong Learning Competences Scale/LLCS.

Literatura

- Antikainen, A. 1998. Between structure and subjectivity: Life-histories and lifelong learning. *International Review of Education*, 44, (2-3), str. 215–234.
- Bryce, J. 2004. Different ways that secondary schools orient to lifelong learning. *Educational Studies*, 30 (1), str. 53–63.
- Coşkun, Y.D.; Demirel, M. 2010. Lifelong learning tendency scale: the study of validity and reliability. *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 5, 2343–2350.
- Cvjetičanin, S. et al. 2011. Obrazovanje nastavnika i učitelja u europskom konceptu kvalitete obrazovanja zasnovanom na kompetencijama. *Život i škola*, 25, (1), 11–23.
- Dedić Bukvić, E.; Hajdarpasić, L. 2014. *Informacijska pismenost: imperativ društva znanja*. U: Zbornik radova 2. međunarodne znanstvene konferencije: Pedagogija, obrazovanje i nastava. Vol. 1. Mostar: Sveučilište, Fakultet Prirodoslovno-matematičkih i odgojnih znanosti, 211–217.
- Demiralay, R.; Karadeniz, Ş. 2008. Developing information literacy skills for lifelong learning in elementary education. *Cypriot Journal of Educational Sciences*, 2 (6), 89–119.
- Demirel, M. 2009. Lifelong learning and schools in the twenty-first century. *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 1, 1709–1716.
- Dizdar, S. et al. 2012. *Informacijska pismenost – smjernice za razvoj inovativnih mrežnih modula*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu.
- Eneroth, B. 2008. Knowledge, sentience and receptivity: A paradigm of lifelong learning. *European Journal of Education*, 43 (2), 229–240.
- Fahr, R. 2005. Loafing or learning? The demand for informal education. *European Economic Review*, 49 (1), 75–98.
- Faure, E. et al. 1975. *Učiti za život: svijet obrazovanja danas i sutra*. Beograd: Stručna štampa.
- Field, S. et al. 1998. *A practical Guide to teaching self-determination*. Austin, TX: PRO-ED.
- Harpe, B. D. L. & Radloff, A. 2000. Informed teachers and learners: The importance of assessing the characteristics needed for lifelong learning. *Studies in Continuing Education*, 22 (2), 169–182.
- Hsieh, H. J. 2010. Museum lifelong learning of the aging people. *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 2, 4831–4835.
- Hürsen, C. 2016. A scale of lifelong learning attitudes of teachers: The development of LLLAS Cypriot Journal of Educational Science, 11 (1), 21–36.
- Kiss, I. 2012. Faktorska analiza stavova odrasle populacije prema cjeloživotnom obrazovanju. *Napredak*, 153 (1), 77–94.

- Milas, G. 2009. *Istraživačke metode u psihologiji i drugim društvenim znanostima*. Jasterbarsko. Naklada Slap.
- Mojab, S. 2006. War and Diaspora as lifelong learning contexts for immigrant women. In C. Leathwood & B. Francis (Eds). *Gender and Lifelong Learning: Critical Feminist Engagements*. London: Routledge, 1–6.
- Nind, M. 2007. Supporting lifelong learning for people with profound and multiple learning difficulties. *Support for Learning*, 22 (3), 111–115.
- Organization for European Cooperation and Development 2005. Teachers matter: attracting, developing and retaining effective teachers. Paris: OECD.
- Öztaşkın, Ö. B. 2010. Identifying the in-service training needs of the social studies teachers within the context of lifelong learning. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 2 (2), 3036–3042.
- Raičević, S. et al. 2006. Key competences for lifelong learning. The European Training Foundation (ETF) Project no. WP06-53-01 /online/. Retrieved on 25 December 2016 from www.etf.europa.eu.
- Rogers, A. 2004. Lifelong learning. *International Journal of Educational Development*, 24 (6), 768–769.
- Samolovčev, B. 1963. *Obrazovanje odraslih u prošlosti i danas*. Zagreb: Znanje.
- Slatina, M. 2009. Ishodišna pitanja edukometrije. *Pedagoški istraživanja*, 6 (1–2), 29–46.
- Soran, H.; Akkoyunlu, B. & Kavak, Y. 2006. Lifelong learning skills and training faculty members: a Project at Hacettepe University. *Hacettepe University the Journal of Education*, 30, 201–210.
- Tuijnman, A. & Boström, A. K. 2002. Changing notions of lifelong education and lifelong learning. *International Review of Education*, 48 (1–2), 93–110.
- Uzunboylu, H. & Hürsen, C. 2011. Lifelong Learning Competence Scale (LLCS): the Study of Validity and Reliability. *H. U. Journal of Education*, 41, 449–460.
- Viljaranta, J. et al. 2009. Cross-lagged relations between task motivation and performance in arithmetic and literacy in Kindergarten. *Learning and Instruction*. 19, 335–344.
- Vizek Vidović, V. 2006. Obrazovanje učitelja i nastavnika u Europi iz perspektive cjeloživotnog učenja. U: Vizek Vidović, V. (ur.), *Cjeloživotno obrazovanje učitelja i nastavnika: višestruke perspektive*. Zagreb: IDIZ.
- Vlahović, B. & Vujić-Živković, N. 2005. Nastavnik. Izazovi profesionalizacije. Beograd: Eduka.
- Wang, C. Y. 2008. Enhancing the interactive relationship between lifelong learning and social changes to carry out a learning society in Taiwan. *International Journal of Lifelong Education*, 27 (5), 535–542.

Belma Buljubašić¹
Lejla Turčilo²

Važnost medijske pismenosti u bosanskohercegovačkom društvu i uloga centara za cjeloživotno učenje u razvoju ovog koncepta u Bosni i Hercegovini

Sažetak: U članku se razmatra značaj i uloga medijske pismenosti u savremenom društvu. Autorice daju kraći prikaz aktivnosti iz oblasti medijske pismenosti u Bosni i Hercegovini, značaj medijske pismenosti i ulogu centara za cjeloživotno učenje u razvijanju ovog koncepta. Medijska scena u BiH je izrazito kompleksna, a građani i građanke su izložene različitim sadržajima brojnih medija, što uključuje i propagandne aktivnosti, lažne vijesti, dezinformacije, itd. U obrazovnim politikama u BiH nije prepoznat značaj ovog koncepta, tako da učenici i studenti ne izučavaju medijsku i informacijsku pismenost u procesu formalnog obrazovanja. Također, medijska pismenost za odrasle se uopće ne pominje, niti razvija, te stoga autorice sugeriraju kako bi upravo centri za cjeloživotno učenje mogli (i trebali) biti mjesta na kojima se savladavaju aspekti medijske pismenosti kroz kratkoročne i dugoročne trening-programe.

Ključne riječi: mediji, medijska pismenost, publika, centri za cjeloživotno učenje, obrazovne institucije.

¹ Doc. dr. Belma Buljubašić, docentica na Odsjeku za komunikologiju/žurnalistiku Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu; e-mail: belma.buljubasic@fpn.unsa.ba

² Prof. dr. Lejla Turčilo, redovna profesorica na Odsjeku za komunikologiju/žurnalistiku Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu; e-mail: lejla.turcilo@fpn.unsa.ba

Uvodna razmatranja

Mediji su izvori informacija i zabave, a često služe kao i jedno od sredstava za obrazovanje i socijalizaciju publike. Publika je svakodnevno izložena utjecajima različitih medija, a pojava i razvoj društvenih mreža su tome dodatno doprinijeli. Brojne su funkcije medija, ali i razlozi zašto ih publika uopšte koristi. Ona dobiva informacije posredstvom medija, traži potvrdu za vlastite stavove, nadograđuje postojeće znanje, otkriva udaljene destinacije o kojima bi vrlo malo znala bez posredstva medija... Također, mediji su bitni u procesu socijalizacije, izgradnje stavova o određenim pitanjima, itd.

Različite teorije su u toku 20. stoljeća razmatrale odnos medija i recipijenata, preciznije: medijski utjecaj na publiku. Frankfurtska škola je prije Drugog svjetskog rata isticala svemoć medija, odnosno direktan utjecaj na kreiranje stavova publike. Teorija je ubrzo osporena, a tome je doprinijela Klaperova knjiga *Efekti masovne komunikacije*, u kojoj autor navodi da je glavni utjecaj medija na publiku pojačavanje postojećih uvjerenja, a ne njihova promjena. U sedamdesetim je, ipak, i ova teorija stavljena pod lupu, odnosno isticano je da medijski efekat nije minimalan, kao što se do tada tvrdilo, jer mediji i ako samo učvršćuju postojeće stavove ipak zadržavaju status quo u društvu. Mediji su snažan faktor društvene konstrukcije realnosti, odnosno mediji daju smisao određenim događajima i pojavama unutar društva (Milivojević 2009).

Sam odnos medija i društva je višestruk i nije ga moguće svesti na jednostavan odgovor. McQuail (2007) ovaj odnos objašnjava kroz tri različita odgovora/mogućnosti:

1. Mediji snažno utječu na društvo, kako pozitivno tako i negativno.
2. Mediji odražavaju ono što se dešava u društvu, pri čemu su mediji posljedica, a ne uzrok dešavanja.
3. Odnos medija i društva je interaktivan i cikličan; u tom odnosu nema jasnog izvora utjecaja.

Negativni utjecaji medija na publiku ogledaju se u različitim oblicima manipulacija koji dolaze putem propagandnih poruka različitih centara moći, dezinformacija i lažnih vijesti. Digitalizacija medija je doprinijela i novim medijskim mogućnostima, ali je i olakšala rasprostiranje lažnih vijesti koje dio

publike usvaja bez ikakvog kritičkog promišljanja. Također, procesi digitalizacije i medijske konvergencije promijenili su i navike publike, tako da publika sve više postaje aktivni učesnik a ne samo pasivni posmatrač. Publika se odavno ne posmatra kao pasivna gomila kojoj mediji serviraju o čemu će i na koji način promišljati, a koncept aktivne publike koja aktivno učestvuje u kreiranju medijskog sadržaja počinje se razvijati u 21. stoljeću zahvaljujući brojnim tehnološkim promjenama koje utiču na razvoj medija i nude potpuno nove platforme. To, ipak, ne znači da je publika imuna na medijski sadržaj i da mediji nemaju snažan utjecaj na kreiranje njihovih stavova.

Jasno je da publiku ne možemo posmatrati kao homogenu masu ljudi koja će imati iste reakcije na određene poruke. Na to utječu i stepen obrazovanja, ideologija, vlastita uvjerenja, količina i kvalitet apsorbovanog medijskog sadržaja. Pluralnost i raznolikost medija i medijskih sadržaja u demokratskim društvima često postižu kontraefekat. Publika je izložena porukama koje često dolaze iz raznih centara moći, što vodi do dodatne dezorijentacije, a nikako ne do kvalitetnog i profesionalnog sadržaja koji publici omogućava kvalitetno orijentisanje u društvu u kojem živi.

U Bosni i Hercegovini je nemoguće utvrditi tačan broj medija, s obzirom da ne postoji registar medija iz kojeg bi bilo moguće dobiti informacije o kvantitetu i vlasničkim strukturama. Istraživanja posebno naglašavaju kako u novije vrijeme postoji sve veći broj online medija koji djeluju mimo osnovnih profesionalnih standarda, a uglavnom su upravo takvi mediji sredstvo za širenje velikog broja lažnih vijesti. Publika je posredstvom društvenih mreža, ako ne i svojom voljom, izložena različitim medijskim porukama koje se brzo šire.

Iako medijska pismenost neće i ne može do kraja promijeniti trenutačno loše stanje, može značajno doprinijeti poboljšanju aktuelne situacije, jer će barem dio publike biti osposobljen da kritički promišlja o medijskom sadržaju i utvrdi različite nelogičnosti koje se publici serviraju.

U Bosni i Hercegovini se medijska pismenost ne izučava kao zaseban predmet u osnovnoškolskom i srednjoškolskom obrazovanju, a na visokoškolskim institucijama se, uglavnom, djelomično izučava u sklopu nekog od teorijskih predmeta. Inače, sam pojam medijske pismenosti je bh. javnosti poznat zahvaljujući djelovanju nevladinog sektora, koji je učinio ogromne napore da ovaj koncept uopšte dođe u javni prostor i da se o njemu raspravlja. Međutim,

to nije dovoljno, uzme li se u obzir da je domet njihovog djelovanja ograničen i uglavnom sveden samo na manje grupe profesionalaca. U ovom članku pokušat ćemo dati kratak pregled definicija medijske pismenosti, te ukazati na značaj ovog koncepta u demokratskim društvima, trenutno stanje i važnost razvoja medijske pismenosti u Bosni i Hercegovini, ali i na potencijal koji centri za obrazovanje odraslih imaju u razvijanju i prenosu ovog koncepta na publiku u BiH, uzme li se u obzir da institucije formalnog obrazovanja nemaju u svojim programima ovaj koncept.

Medijska pismenost u Bosni Hercegovini

Pojam medijske pismenosti definisan je 1992. godine na Nacionalnoj konferenciji vodećih lidera o medijskoj pismenosti (National Leadership Conference on Media Literacy) u Aspenu. Patricia Aufderheide je pod medijski pismenom osobom označila osobu koja je sposobna dekodirati, evaluirati, analizirati i proizvesti medijski sadržaj elektronskih i štampanih medija. Autorica naglašava i da je osnovni cilj medijske pismenosti kritička autonomija u odnosu na sve medije.³

Iako pojam medijske pismenosti nije nov, u javnom prostoru Bosne i Hercegovine aktuelizirao se tek u posljednjih nekoliko godina, i to uglavnom kroz aktivnosti nevladinog sektora (Mediacentar Sarajevo, Internews, Microsoft), ali koji je uglavnom bio namijenjen profesionalcima koji dolaze iz medija ili se na drugi način bave medijima i medijskim politikama. To ukazuje da oni kojima je medijska pismenost prvenstveno namijenjena (publika), često ostaju izvan domašaja ovih edukativnih programa i radionica.

Primjetno je i da dio profesionalaca koji se bave medijima ili su angažovani u nekoj od medijskih kuća ne razlikuju medijsku, informacijsku i opštu pismenost novinara i novinarki pa se tako često medijska i informacijska pismenost posmatraju kao sinonimi, iako se značajno razlikuju.

Medijska pismenost je podjednako važna i za publiku, ali i za sve one koji učestvuju u produkciji medijskog sadržaja, jer društvene funkcije medija ne podrazumijevaju samo tehnički aspekt već je neophodno fokusirati se na

³ Rezime sa konferencije dostupan na: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED365294.pdf>

proaktivnu funkciju medija, odnosno na promicanje kritičnosti (Žitinski 2009).

Uopšteno, značaj medijske pismenosti u svakom društvu je višestruk. Tajić (2013: 40) identifikuje četiri onovna argumenta za unapređenje medijske pismenosti:

1. Medijska pismenost je instrument za zaštitu djece i maloljetnika
2. Instrument je zaštite medijske publike
3. Ona je preduslov za građansku participaciju
4. Instrument je za premošćivanje digitalnog jaza.

Tajić (2013: 44) navodi da bi medijska pismenost mogla u značajnoj mjeri ublažiti i premostiti digitalni jaz i ublažiti nejednakost među recipijentima, jer postoje brojna ograničenja u korištenju novih informacijsko-komunikacijskih tehnologija. Autorica predlaže poboljšanje postojećeg stanja trima pravcima djelovanja:

1. na cijeloj državnoj teritoriji osigurati jednako razvijenu infrastrukturu elektronskih komunikacijskih mreža
2. edukacijom marginalizovanih društvenih grupa na osnovu ekonomskog položaja (osobe sa niskim primanjima, osobe s posebnim potrebama, osobe treće životne dobi)
3. osobe sa invaliditetom ili posebnim potrebama poticati u kreiranju medijskih sadržaja.

Žitinski (2009) navodi da funkcija medijske pismenosti nije samo defanzivna, u smislu da je njen glavni cilj pomoći publici da se izbori sa propagandnim sadržajima i raličitim indoktrinacijama. Medijska pismenost ima proaktivnu svrhu i ona je važnija od defanzivne. Ova funkcija publici omogućava da razumiju složena pitanja iz društvenog okruženja, da se mogu izboriti s ogromnom količinom podataka koje dobivaju iz medija i da nauče koristiti medije na mudriji način.

Zgrabljic Rotar (2005) navodi da su neki medijski sadržaji posebno atraktivni za promišljanje i proučavanje, pri čemu ističe: nasilje, pornografiju, reklame i medijske stereotipe kao sadržaje koji značajno utječu na medijske konzumente i gdje bi medijska pismenost mogla spriječiti olako shvatanje određenih stereotipa kao apsolutnih istina, npr.

Medijska pismenost je nadogradnja opšte pismenosti i ona se uči kontinuirano.

Akteri koji učestvuju ili bi trebali učestvovati u oblasti medijske pismenosti su brojni. Tajić (2013: 45) kao najznačajnije navodi:

1. Ministarstva koja su nadležna za obrazovanje
2. Ministarstva nadležna za medije i komunikacije
3. Regulatorna tijela za elektronske medije
4. Samoregulatorna i regulatorna tijela za štampane medije
5. Obrazovne institucije
6. Nevladin sektor
7. Medijsku industriju i industriju informacionih i komunikacionih tehnologija
8. Agencije za statistiku.

Pregledna studija o politikama i strategijama medijske i informacijske pismenosti u Bosni i Hercegovini iz aprila 2018.⁴ godine ukazala je da u BiH nema adekvatnih javnih diskusija o pitanjima koja se odnose na medijsku i informacijsku pismenost. Poseban problem u obrazovnom sektoru, osim što medijska pismenost nije zastupljena u planovima i programima, predstavlja podatak da aktivni nastavni kadar nema adekvatnu edukaciju u ovoj oblasti (i medijskoj i informacijskoj pismenosti), ali nema ni mogućnost adekvatnog usavršavanja. Tome posebno doprinosi kompleksni politički sistem u Bosni i Hercegovini, jer samo u Federaciji BiH ima jedanaest ministarstava obrazovanja. Iako je neophodan kontinuiran rad na uvođenju medijske i informacijske pismenosti u nastavne kurikulume, u trenutačnoj situaciji vidimo ulogu centara za cjeloživotno učenje kao jedno od trenutno mogućih rješenja, gdje bi eksperti iz ovih oblasti mogli aktivno raditi na educiranju nastavnčkih kadrova, ali i svih zainteresovanih građana i građanki.

U istoj studiji je navedeno i da su u medijskom sektoru u promovisanju medijske i informacijske pismenosti glavni akteri Regulatorna agencija za komunikacije i Vijeće za štampu. RAK djeluje aktivno u četiri područja: pristupu medijima i medijskim sadržajima, analizi medija i medijskih sadržaja,

⁴ Dostupna na: http://fpn.unsa.ba/b/wp-content/uploads/2018/05/PreglednaStudija_MIP_BHS.pdf

evaluaciji medijskih sadržaja i kreiranju medijskih poruka. Vijeće za štampu rješava pritužbe građana na sadržaje objavljene u medijima, organizuje seminare i okrugle stolove i producira radijsku emisiju kojoj je cilj informisati i obrazovati građane i građanke o konceptima medijske pismenosti.

Naglasimo i da su ove aktivnosti ograničenog domašaja, a da na radionicama i seminarima uglavnom prisustvuju ljudi koji rade u medijima ili nevladinom sektoru, kao i studenti/ce novinarstva.

U Preglednoj studiji se također navodi da u BiH, u dokumentima medijske politike, faktički nema termina 'medijska pismenost' odnosno da je spomenut samo jednom u opštem značenju u dokumentu Vijeća ministara BiH iz 2006. godine. U zakonima koji se tiču medija, medijska i informacijska pismenost se ne spominju eksplicitno, ali su u većini zakona postavljeni dobri okviri koji mogu znatno utjecati na razvoj medijske pismenosti.

Zašto je medijska pismenost važna za Bosnu i Hercegovinu?

U 2017.⁵ i 2018.⁶ godini provedena su dva istraživanja koja se tiču stanja u bosanskohercegovačkim medijima. U istraživanjima su učestvovali novinari, medijski eksperti, urednici, profesionalci iz nevladinog sektora i politički dužnosnici.

U prvom istraživanju, 2017. godine, nastojalo se utvrditi zašto u medijima u BiH nema prostora za alternativne glasove i razmjenu različitih ideja i mišljenja, odnosno koji su faktori doprinijeli sužavanju medijskog prostora za glasove koji odstupaju od zvaničnih (nacionalnih) narativa, te da li građani na bilo koji način kritički prate i promišljaju medijski sadržaj. Podaci do kojih smo došli u toku istraživanja nisu nimalo ohrabrujući. U samom istraživačkom procesu učestvovali su četrdeset četiri sugovornika i sugovornice, a sami nalazi istraživanja podijeljeni su u osam cijelina: zakonska regulativa medija, politički pritisci, ekonomski pritisci, socioekonomski pritisci, javni servis u BiH, uloga međunarodnih donatora, etički standardi i profesionalno novinarstvo, medijska pismenost publike u Bosni i Hercegovini.

⁵ Publikacija objavljena pod nazivom: Mediji i shrinking space u Bosni i Hercegovini: Utišani alternativni glasovi, Heinrich Boll Stiftung, Sarajevo: https://ba.boell.org/sites/default/files/shrinking_spaces_-_studija_-_bh_-_26-10-2017_-_web_1.pdf

⁶ Izvještaj pod nazivom Alternativne činjenice i post-istina u BiH: Ko (stvarno) kreira medijsku agendu, dostupan na: <https://drive.google.com/file/d/1i8rF8rU43WpoNLMGExqsBUMKw-a7kH-x/view>

Iako su nalazi istraživanja veoma detaljno obrađeni, ovdje ćemo se bazirati samo na neka ključna zapažanja koja ograničavaju rad medija. U kontekstu medijske pismenosti ovo je posebno važno, jer želimo prikazati pod kakvim pritiscima novinari obavljaju svoj posao, što direktno utječe na medijski sadržaj koji se plasira konzumentima. Zakonska regulativa koja se tiče medija je na prvi pogled veoma dobro razrađena, međutim određeni dijelovi zakona su veoma dvosmisleni, što ostavlja prostor brojnim malverzacijama. Ono što je zabrinjavajuće jeste činjenica da u BiH nedostaju neki od ključnih zakona koji bi značajno unaprijedili stanje u bh. medijima, a to su: zakon o finansiranju medija, zakon o oglašivačkoj industriji i zakon o transparentnosti vlasništva. Nedostatak ovih zakona omogućava plasiranje lažnih vijesti, širenje govora mržnje i glasina i različite ekonomske i političke pritiske na novinare.

Ekonomske i političke pritisci na medije su brojni i često su povezani, što onemogućava da razdvojimo ekonomske od političkih pritisaka i obrnuto. Ta simbioza se ponajviše ogleda u marketinškim aktivnostima javnih kampanja koje svoje poruke plasiraju u odnosu na želje menadžmentâ koji su stranački. To ukazuje da je u ovom slučaju riječ i o ekonomskom (uskraćivanje finansijskih sredstava), ali i o političkom pritisku (stranački postavljeni ljudi određene medije percipiraju kao neprijateljske, jer su izvještavali o negativnim događajima unutar njihovih stranaka).

Politički pritisci su brojni, a često su konzumentima potpuno nevidljivi. Npr., uvjetovanje saradnje sa institucijama vlasti, insistiranja političara da se nešto ne objavi ili da se objavi u skladu sa njihovim zahtjevima, uticaj na izbor drugih gostiju u emisiji u koju je političar pozvan, itd. S obzirom da u BiH ne postoji zakon o transparentnosti vlasništva, građani uopšte i ne znaju ko su vlasnici medija i šta je primarna funkcija nekog od medija. Bliskost političkih dužnosnika sa medijskim vlasnicima nisu nikakva novost, ali često su i političari vlasnici ili suvlasnici nekog od medija, koji dalje koriste za promociju vlastitih ideologija, što predstavljaju kao jedinu ispravnu političku opciju.

Socio-ekonomski položaj medijskih uposlenika je često na vrlo nezavidnom nivou. Osnovni problem većine novinara je potplaćenost, što izaziva opštu demotiviranost, pa novinari i novinarke ne žele „otvarati” teške teme koje će im prouzrokovati dodatne probleme u vidu različitih oblika prijetnji i dodatnog urušavanja egzistencije. To prouzrokuje pad profesionalnih normi, jer

u nezavidnom položaju između etike i egzistencije, novinari biraju egzistenciju. Sve to doprinosi nekvalitetnom sadržaju, prenošenju informacija bez dodatnih provjeravanja, minimalno dva izvora, itd.

Javni servis Bosne i Hercegovine, koji bi trebao biti i jedan od obrazovnih faktora stanovništva Bosne i Hercegovine, izložen je brojnim ekonomskim i političkim pritiscima. Imenovanje urednika, članova upravnih i nadzornih odbora je u rukama politike, što daje prostora za sumnju koliko novinari Javnog servisa u takvoj konstelaciji odnosa mogu djelovati kvalitetno i ispunjavati profesionalne dužnosti i obaveze.

Iako se u javnosti navodi da inostrani grantovi velikih nevladinih organizacija mogu u velikoj mjeri utjecati na poboljšanje kvaliteta informisanja, ove konstatacije, ipak, ostavljaju prostora za sumnju. Prije svega, potrebno je naglasiti da je uloga međunarodnih donatora u BiH imala veliki značaj u samom procesu uspostave demokratizacije i unapređivanja medijske scene, međutim, ovi mediji su ili slabije čitani ili također slijede neku od donatorskih agendi, što često nudi jednostrane isforsirane priče.

Kao jedan od alata koji bi doprinio boljem razumijevanju medijskih sadržaja sugovornici su navodili medijsku pismenost, jer bi medijski i informacijski pismena publika bila značajan korak u uspostavi odgovorne javnosti. Međutim, u Bosni i Hercegovini takva publika skoro i da ne postoji, jer je nivo medijske pismenosti izuzetno nizak.

Ništa manje pesimistične rezultate nije pokazalo ni istraživanje iz 2018. godine u kojem smo pokušale utvrditi ko i kako ima utjecaj na kreiranje medijske agende. Rezultati istraživanja u kojem je učestvovalo 37 sugovornika/sugovornica (novinara, eksperata, političkih dužnosnika, PR profesionalaca, predstavnika nevladinog sektora i uposlenika nevladinog sektora) pokazali su slijedeće:

- Nezavisni mediji gotovo i ne postoje u Bosni i Hercegovini.
- Profesionalizam u medijima je potpuna rijetkost.
- Evidentna je neobrazovanost novinara, što je posljedica potplaćenosti, pa vlasnici često biraju nekompetentne uposlenike koji pristaju da rade za veoma nisku naknadu.
- U bh. medijima je snažno prisutna i cenzura i autocenzura, s tim da sugovornici/sugovornice primjećuju da je autocenzura čak i prisutnija.

- Medijsku agendu u najviše slučajeva kreiraju političari, njihovi PR-ovi i oglašivači.
- U Bosni i Hercegovini gotovo i da nema istraživačkog novinarstva, koje zahtijeva ozbiljan profesionalan pristup.
- Pristup političkih dužnosnika medijima direktno je uvjetovan odnosom medija sa strankom iz koje političar dolazi.
- Političari su itekako svjesni moći i uloge medija u društvu te ih iz tih razloga nastoje disciplinirati.
- Mediji više žele da se dopadnu politici nego publici, jer im je to jedan od garanta opstanka i finansiranja.
- Nemoguće je utvrditi ko i na koji način finansira pojedine medije u Bosni i Hercegovini.

Oba istraživanja su potvrdila da je medijska scena u BiH u nezavidnom položaju, međutim analizom medija i medijskih sadržaja se uglavnom bave profesionalci. Većina navedenog ostaje nepoznanica za građane BiH.

Na društvenim mrežama je uočljivo da postoje određene teme koje se u većoj mjeri koriste za širenje lažnih vijesti i dezinformacija. To su: migrantska kriza, koja se često koristi da se izrazi nečija humanost, što se uglavnom pokaže kao montaža; vakcinacija (za vakcinaciju i protiv vakcinacije), gdje se dovode potpuno nekompetentni sagovornici; izjave političara i drugih javnih ličnosti, koje se često pokažu kao potpuno izmišljene; sukob Izraela i Palestine, i u posljednje vrijeme problemi koje izazivaju migranti, što se, također, pokaže kao dezinformacija.

Jedna od platformi koja se bavi raskrinkavanjem lažnih vijesti u BiH je portal Raskrinkavanje u kojem autori na profesionalan način provjeravaju da li su pojedine objavljene vijesti koje su imale najviše dijeljenja na društvenim mrežama tačne ili netačne. Međutim, problem i sa ovom web platformom jeste ograničen doseg njenog djelovanja, ali i publika koja u većini profesionalnih medija, pa tako i ovom, vidi strane plaćenike, što je termin koji često koriste i političari.

I u ovom istraživanju sagovornici i sagovornice naglasili su kako bi upravo medijska pismenost, odnosno podizanje njenog nivoa u Bosni i Hercegovini,

mogla poslužiti kao jedan od alata za podizanje kvaliteta medijske scene i prevazilaženje problema lažnih vijesti, budući da bi medijski pismena publika mogla i znala razlikovati kvalitetne i nekvalitetne medije, kao i vjerodostojne i nevjerodostojne informacije. No, sagovornici i sagovornice se također slažu kako smo kao društvo još uvijek na samom početku razvoja ovog koncepta u Bosni i Hercegovini.

Centri za cjeloživotno učenje i razvoj koncepta medijske pismenosti

Kako je već rečeno, medijska pismenost nije samo sposobnost razumijevanja medijskih sadržaja, niti podrazumijeva samo znanja o načinu na koji mediji kreiraju te sadržaje. Ona je mnogo više od toga i uključuje:

- razumijevanje uloge i funkcija medija u društvu
- kritičku evaluaciju medijskih sadržaja
- sposobnost kvalitetne interakcije sa medijima (posebno novim, online proizvodnja sadržaja)
- korištenje medija u svrhu interkulturalnog dijaloga i društvene participacije.

Ovakvo široko shvaćena medijska pismenost nije samo sposobnost korištenja medija. Ona je sposobnost kvalitetnog učestvovanja u društvenom životu i životu zajednice, na način da se odluke o toj zajednici i sebi u njoj donose takozvanim informisanim izborom, odnosno na način da pojedinac i zajednica imaju dovoljno kvalitetnih informacija na osnovu kojih prosuđuju. U dobu post-istine, alternativnih činjenica i *fake news*, medijska pismenost postaje jedno od važnijih sredstava zaštite pojedinaca, javnosti, ali i društva u cijelosti od proizvodnje društvenih devijacija. No, u dobu *citizen* novinarstva, p2p komunikacije i *user-generated contenta*, ona je istovremeno i način podsticanja progresivnog i proaktivnog djelovanja svih članova društva zasnovanog na dijeljenju kvalitetnih informacija.

Dosadašnja istraživanja stavova publike u Bosni i Hercegovini (Bh. novinari 2017, Turčilo, Osmić, Žiga 2015) o medijima i medijskoj

pismenosti pokazuju nizak nivo povjerenja građana u medije, što može biti naznaka intuitivnog prepoznavanja potrebe za boljom medijskom pismenošću. U pogledu profesionalnosti medija građani imaju negativan stav, smatrajući kako mediji prenose netačne, nevažne i neprovjerene informacije, te koriste bombastične i senzacionalističke naslove kako bi privukli pažnju publike, jer im je „važniji klik i pogled na vijest od strane publike nego sadržaj vijesti i način na koji je plasiraju” (Bh. novinari 2017). Kad je riječ o medijskoj pismenosti i samorefleksiji građana u vezi s ovim pitanjem, istraživanje iz 2015 (Turčilo, Osmić, Žiga 2015) pokazalo je kako građani smatraju da je medijska pismenost u BiH nedovoljno razvijena. Neki od odgovora koje su dali u navedenom istraživanju ukazuju na nerazumijevanje koncepta medijske pismenosti kod publike („Mladi su medijski pismeniji od starijih” jedan je od odgovora (misli se pri tome isključivo na tehničke vještine korištenja, posebno online medija)). Građani kažu kako je nivo medijske pismenosti u Bosni i Hercegovini općenito nizak i „naši ljudi vjeruju da je sve što pročitaju baš tako kako piše”. Mnogi, posebno mlađi građani, shvataju kako su nedovoljno educirani i nemaju dovoljno vještina da uspješno koriste medije za vlastito informisanje, ali i prezentiranje svojih ideja, stavova i onoga što rade u medijima. Stoga su iskazali spremnost za sudjelovanje u programima medijske pismenosti, smatrajući kako ona treba biti dio našeg formalnog obrazovanja, ali „dok se to ne desi potrebni su nam kursevi i treninzi iz medijske pismenosti”. Upravo ovaj stav da jeste važno razvijati medijsku pismenost kroz formalno obrazovanje, ali i da neformalno obrazovanje može biti put njenog razvoja u BiH, daje nam argument za tvrdnju da centri za cjeloživotno učenje mogu biti jedan od značajnih aktera razvoja medijske pismenosti u Bosni i Hercegovini i jedan od provajdera obrazovne ponude u ovoj oblasti.

„Medijska pismenost ne postoji” pesimistični je stav dijela građana i on nije sasvim neutemeljen. Naime, U BiH je medijska pismenost rijetko shvaćena kao ključna kompetencija 21. stoljeća, koje se smatra stoljećem medija. Stoga se o njoj raspravlja kao o tome šta treba znati o medijima, a ne koje vještine primjenjivati u njihovom korištenju. Nadalje, kako je već rečeno, medijska pismenost nije na odgovarajući način prisutna u medijskim i obrazovnim politikama u Bosni i Hercegovini (ni kvantitativno ni kvalitativno). Također, način na koji se razumijeva medijska pismenost u obrazovnom sistemu i

kontekstu je zastario. Stoga je prva preporuka, za početak, osnažiti odgovarajuće zajedničko razumijevanje savremenog koncepta medijske pismenosti i medijskog obrazovanja.

Kad je riječ o razlici u pristupima medijskoj pismenosti u formalnom i neformalnom obrazovanju u Bosni i Hercegovini, formalno obrazovanje uglavnom tretira medijsku pismenost na zastario način, koji se odnosi tek na analizu medijskih sadržaja i interpretaciju medijskih poruka, a svaka vrsta kreativnosti u pristupu i metodama izostaje ukoliko izostane individualni entuzijazam nastavnika. To praktično znači da se ovo područje ne razvija sistemski, niti sveobuhvatno. Sa druge strane, neformalni programi edukacije iz oblasti medijske pismenosti uglavnom se provode po *copy-paste* metodi drugih, razvijenijih zemalja, koje već imaju razvijen ovaj koncept, te se u vidu kratkoročnih projektnih aktivnosti prenose i u BiH. To je dijelom dobro, jer pomaže da se medijska pismenost uopće stavi na agendu kako obrazovnih vlasti tako i široke javnosti, kao i da se kratkim programima edukacije dijelom kompenziraju nedostaci u formalnom obrazovanju, no često se radi o edukacijama neprilagođenim bh. uvjetima, kao i o projektima čije se aktivnosti preklapaju, dupliraju, ponavljaju i tako, zapravo, izazivaju kontraefekte.

U najkraćem, paralela između formalnog i neformalnog obrazovanja u području medijske pismenosti u Bosni i Hercegovini mogla bi se prikazati na sljedeći način:

FORMALNO	NEFORMALNO
- Dio Zajedničke jezgre	- Različiti akteri
- Zastario koncept	- Kratki trening-programi
- Prepušteno individualnom entuzijazmu nastavnika	- Kompenzira dijelom nedostatke formalnog
- Nije sveobuhvatno, „pokriveni” tek partikularni aspekti	- Često dupliranje i preklapanje aktivnosti

Medijsku pismenost u Bosni i Hercegovini trebalo bi posmatrati kao kompetenciju koja se mora razvijati u duhu i primjenom koncepta cjeloživotnog učenja. Nekoliko je razloga za to. Najprije, pored činjenice da je medijska

pismenost važna za najmlađe korisnike medija, odnosno djecu i mlade (budući da ih osposobljava za kvalitetnu interakciju s medijima od najranije dobi), ona je također izuzetno važna za onaj dio publike koji nazivamo „gray hair users”, odnosno stariji korisnici, a koji naprosto podrazumijevaju da im dužina korištenja medija i bogato iskustvo u prikupljanju informacija daju dovoljno kompetencija za kvalitetnu interakciju s medijima, odnosno da su sve što treba da znaju iz oblasti medijske pismenosti naučili „usput”, a što je zabluda. Upravo zbog brzine promjena u informacijsko-komunikacijskoj djelatnosti u 21. vijeku (digitalizacija, konvergencija, razvoj društvenih mreža i online platformi itd.), ali i zbog sve veće manipulacije medijima i njihovom zloupotrebom, kao i zbog činjenice da nekadašnja publika danas postaje ono što zovemo „prozumeri” (i konzumenti i kreatori informacija), potrebno je osposobiti i starije korisnike za (su)djelovanje u tim novonastalim informacijsko-komunikacijskim okolnostima. Kako su oni uglavnom izašli iz formalnog obrazovanja, upravo neformalne obuke iz medijske pismenosti mogu biti od posebnog značaja kako bi se doprlo i do ove kategorije društva.

Nadalje, podučavanje medijske pismenosti zahtijeva nove, inovativne metode i pristupe, kao i znanja iz ove oblasti kojima bi trebalo podučiti i sadašnje i buduće nastavnike za sve nivoe formalnog obrazovanja. To praktično znači da se određeni broj nastavnog kadra može, i treba, doeducirati za rad u ovom polju.

U posljednje vrijeme u Bosni i Hercegovini se sve više razvija koncept cjeloživotnog učenja te bi razvoj tog koncepta mogao ići ruku pod ruku sa razvojem koncepta medijske pismenosti.

Određeni broj formalnih obrazovnih ustanova (univerziteti, fakulteti, akademije) kreiraju centre za obrazovanje odraslih i/ili centre za cjeloživotno učenje, nastojeći tako proširiti svoju obrazovnu ponudu. Također, postepeno se uređuje i oblast neformalnog obrazovanja odraslih i cjeloživotnog učenja u BiH (u okviru koje su također razvijeni brojni centri za obrazovanje odraslih i cjeloživotno učenje). Ključni ostvareni preduvjet za uređenje i razvoj ove oblasti je usvajanje zakona o obrazovanju odraslih u BiH, što je značajno pomoglo u sinhronizaciji pristupa na prostoru cijele države, uvođenju standardizovanih praksi i razvijanju sistema na nivou cijele države. U ovom kontekstu čini se značajnim razmisliti o načinima na koje centri za cjeloživotno učenje mogu pomoći u razvoju medijske pismenosti u Bosni i Hercegovini.

Najprije, centri za cjeloživotno učenje mogli bi biti jedan od značajnih aktera razvoja edukativnih programa, metoda i pristupa iz oblasti medijske pismenosti, kao i edukacije edukatora za ovu oblast. Kad je riječ o razvoju edukativnih programa, metoda i pristupa, tu prije svega mislimo na kolaboraciju komunikologa, specijalista iz oblasti informacijskih nauka i sociologa s jedne strane (kojima je medijska pismenost primarno polje) i pedagoga i andragoga s druge strane (koji mogu ponuditi ekspertizu u polju rada s polaznicima različitih dobnih skupina, kao i iz oblasti metodike, didaktike itd.). Nadalje, kreiranje edukativnih sadržaja, didaktičkih materijala i razvijanje inovativnih metoda prilagođenih upravo oblasti medijske pismenosti također može biti zadatak centara za cjeloživotno učenje, a sve s krajnjim ishodištem, odnosno ciljem razvijanja specifične metodičko-didaktičke prakse u razvijanju kompetencija medijski pismene osobe. U ovom kontekstu jedan od prvih zadataka trebao bi biti definisanje ishoda učenja i podučavanja za medijsku pismenost, odnosno traženje odgovora na pitanje: Šta su konkretno kompetencije medijski pismene osobe, te kojim se pristupima, metodama i praksama one mogu i trebaju razvijati? Kad je riječ o edukaciji edukatora, centri za cjeloživotno učenje mogli bi biti mjesta na kojima se educiraju multiplikatori znanja i vještina iz područja medijske pismenosti, posebno za oblast neformalnog obrazovanja iz ove oblasti, kao i na kojima se dodatno razvijaju i osnažuju kompetencije iz medijske pismenosti, recimo, nastavnika koji se u okviru svojih nastavnih predmeta u osnovnom i srednjem obrazovanju dijelom bave i medijskom pismenošću (nastavnici građanskog obrazovanja, zdravih životnih stilova, maternjeg jezika itd.).

Također, centri za cjeloživotno učenje mogu biti provajderi obrazovnih usluga vezanih za različite aspekte medijske pismenosti, posebno za, recimo, dekonstrukciju medijskih sadržaja i prepoznavanje i borbu protiv lažnih vijesti, medijske manipulacije, kao i medijskog konteksta i uticaja na medije koji utiču i na oblikovanje medijskih sadržaja i manipulaciju publikom, zatim za kreiranje sadržaja građana-novinara i kvalitetno korištenje društvenih mreža i online platformi itd. Drugim riječima, a kako su to već i sami građani sugerirali u prethodnim istraživanjima, postoji potreba da, sve dok medijska pismenost ne postane *stand-alone* predmet u formalnom obrazovanju od najranije dobi, ona u cijelosti ili u nekim svojim aspektima bude „pokrivena” neformalnim

obrazovnim programima, koji bi pomogli publici, odnosno građanima, da se kvalitetnije koriste medijima.

I, u konačnici, centri za cjeloživotno učenje mogli bi pomoći u razvijanju svijesti o važnosti medijske pismenosti kao cjeloživotne kompetencije organizacijom diskusija, razgovora, konferencija, okruglih stolova i drugih vidova rasprava najšireg spektra *stakeholdera* (nadležna ministarstva, akademije, NVO sektor itd.) o temama vezanim za medijsku pismenost.

Sve ove aktivnosti, ukoliko se rade koordinirano, sinhronizirano i planiraju strateški, mogu značajno pomoći da medijska pismenost značajnije zaživi kao koncept u Bosni i Hercegovini.

Zaključna razmatranja

Medijska pismenost je neophodna za razvoj svakog savremenog društva. Medijski pismeni konzumenti bi bili u stanju da kritički promišljaju o medijskim sadržajima i na taj način aktivno učestvuju i u donošenju različitih odluka. Iako se o medijskoj pismenosti raspravlja još od 1992. godine, većini građana BiH ovaj koncept predstavlja potpunu ili djelomičnu nepoznanicu. Medijska pismenost nije uvedena kao predmet ni u srednje škole niti na fakultete koji se bave medijima i komunikacijom. To ukazuje da čak i studenti, budući novinari, medijski istraživači i analitičari medija nisu osposobljeni za eventualne edukacije mlađih naraštaja. Kompleksnost bosanskohercegovačkog uređenja ne daje nadu da će se uskoro desiti neke bitne pozitivne promjene na tom polju, jer u BiH djeluje 13 ministarstva obrazovanja, što ukazuje i na moguće komplikacije pri samoj izmjeni nastavnog plana i programa. Očito je da se uvođenje ovog predmeta ne smatra prioritetom, što i ne začuđuje, jer političarima i odgovara publika koja nije medijski pismena, a kojom je naprosto lakše manipulirati.

Nedavna istraživanja medija u BiH su pokazala da se katastrofalna situacija u ovoj oblasti nije promijenila nabolje. Naprotiv, svi rezultati istraživanja ukazuju da su se profesionalni standardi u medijima dodatno urušili a da na kreiranje agende najmanje utjecaja imaju profesionalci. Stoga, samo medijski pismena publika može prepoznati različite oblike medijske manipulacije i aktivno učestvovati u brojnim raspravama od društvenog značaja.

Upravo iz svih navedenih razloga medijska pismenost mora biti prioritet u Bosni i Hercegovini. Može se razvijati kao skup znanja, vještina i kompetencija za aktivno i kvalitetno korištenje medija a taj razvoj treba biti u kontekstu cjeloživotnog učenja. Njegovi krajnji ishodi, odnosno cilj, trebali bi biti:

- Prevazilaženje digitalnog jaza
- Razvoj medijskih kompetencija građana
- Zreo i odgovoran pristup medijima i medijskim sadržajima
- Inkluzivno društvo znanja
- Visok nivo društvene participacije građana.

Iz ovako postavljenih ishoda, odnosno ciljeva, jasno je da je medijska pismenost mnogo više od samo sposobnosti razumijevanja medija i informacija, kao i njihovog konteksta. Ona je, shvaćena u širokom značenju, ključna kompetencija odgovornog građanina koji aktivno sudjeluje u društvu. Stoga ju je potrebno što prije što ozbiljnije shvatiti i sistematično razvijati i u BiH. Jer nam upravo ovdje i sada odgovorni građani, misleći subjekti i aktivni participanti u društvu trebaju više nego ikad.

Importance of Media Literacy in Bosnian-Herzegovinian Society and Role of Lifelong Learning Centres for the Development of this Concept in Bosnia and Herzegovina

Abstract: In this article the subjects of discussion are importance and role of media literacy in the modern society. The authors gave us a short review of the activities in the field of media literacy in Bosnia and Herzegovina, importance of media literacy and the role of lifelong learning centres for the development of this concept. Media scene in B&H is extremely complex and the citizens are exposed to different contents of numerous media,

which also includes propaganda activities, fake news, disinformation, etc. In education policies in B&H the significance of this concept has not been recognised, and the students do not study media and information literacy in the process of formal education. Furthermore, media literacy for adults is neither being considered nor developed, hence the authors suggest that the lifelong learning centres could (and should) be the places where the aspects of media literacy are tackled through short-term and long-term training programmes.

Key words: media, media literacy, audience, lifelong learning centres, educational institutions.

Literatura:

- Aufderheide, P. *MediaLiteracy: A Report of the National Leadership Conference on Media Literacy*. Dostupno na: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED365294.pdf>
- Mek Kvejl, D. 2007. Uloge medija u društvu. *CM: časopis za upravljanje komuniciranjem*, br. 3, str. 5-16.
- Milivojević, S. 2009. Javnost i ideološki efekti medija. *Reč: časopis za književnost i kulturu i društvena pitanja*, br. 64, str. 151-213.
- Rotar Zgrabljčić, N. 2005. Mediji - medijska pismenost, medijski sadržaji i medijski uticaji. U: Rotar Zgrabljčić, N. (ur.). *Medijska pismenost i civilno društvo*. Sarajevo: Mediacentar, str. 9- 44.
- Tajić, L. 2013. *Medijska pismenost u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Internews.
- Turčilo, L. i Buljubašić, B. 2017. *Mediji i shrinking space u Bosni i Hercegovini: Utišani alternativni glasovi*. Sarajevo: HBS.
- Turčilo, L. i Buljubašić, B. 2018. Alternativne činjenice i post-istina u BiH: Ko (stvarno) kreira medijsku agendu. Dostupno na: <https://drive.google.com/file/d/1i8rF8rU43WpoNLMGExqsBUMKw-a7kH-x/view>
- Turčilo, L. 2012. Medijska pismenost kao dio informacijske pismenosti. U: Dizdar, S. et al. *Informacijska pismenost: Smjernice za razvoj inovativnih mrežnih modula*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, str. 73-88.
- Vajzović, E. et al. 2018. *Pregledna studija o politikama i strategijama medijske i informacijske pismenosti u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka.
- Žitinski, M. 2009. Što je medijska pismenost? *Obnovljeni život: časopis za filozofiju i religijske znanosti*, Vol 64. No 2., str. 233-245.

Željko Bralić¹

Ljubinka Katić²

Iz istorije obrazovanja odraslih u Bosni i Hercegovini: najznačajnije ustanove i delatnosti (1918–1941)

Sažetak: U radu su predstavljeni rezultati obimnog istorijsko-andragoškog istraživanja, zasnovanog prvenstveno na arhivskim dokumentima koji se čuvaju u Arhivu Jugoslavije. Iz dokumenata koji se odnose na praksu obrazovanja odraslih u Bosni i Hercegovini proistekao je pregled najznačajnijih ustanova i aktivnosti organizovanih u pokušaju da se andragoškim obrazovnim aktivnostima doprinese opštim vaspitno-obrazovnim ciljevima u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca – Jugoslaviji između dva svetska rata: podizanju opšteg nivoa pismenosti i obrazovanja širokih slojeva stanovništva. Institucionalna osnova tadašnje prakse obrazovanja odraslih u najvećoj meri je počivala na tečajevima za opismenjavanje, narodnim univerzitetima, kulturno-prosvetnim društvima i dr. U radu je posebno istaknuta andragoška delatnost relevantnih i uglednih sarajevskih kulturno-prosvetnih ustanova (Narodni univerzitet, Gajret, Prosveta, Napredak), koje su bile među najznačajnijim i najuspešnijim u Jugoslaviji, i predstavljale su primer uzornog rada na obrazovanju odraslih u međuratnom periodu.

Ključne reči: obrazovanje odraslih, Bosna i Hercegovina, istorijsko-andragoško istraživanje, ustanove, kulturno-prosvetna društva.

¹ Dr. Željko Bralić, dipl. andragog, vanredni profesor na Fakultetu bezbednosti Univerziteta u Beogradu (*Teorija i organizacija obrazovanja*); angažovan i u nastavi na Odeljenju za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta u Beogradu (*Obrazovanje odraslih i ekonomski razvoj*; *Andragogija*). E-mail: kentaur.hiron@gmail.com; bralic@fb.bg.ac.rs

² Dr. Ljubinka Katić, docent Fakulteta bezbednosti Univerziteta u Beogradu (*Menadžment obrazovanja u javnom sektoru*). E-mail: ljkatice@gmail.com; ljubinka.katic@fb.bg.ac.rs

Uvod

Andragoško-istorijsko istraživanje iz kojeg proističe ovaj rad bilo je usmereno prvenstveno na ranije gotovo u potpunosti neistražene originalne dokumente koji se nalaze na čuvanju u Arhivu Jugoslavije u Beogradu. Najvažnije izvore predstavljala je izvorna građa koju smo smatrali *primarnim izvorima* ili izvorima prvog reda, koji su imali „neposredan dodir sa događajima o kojima govore” (Ćirković 1980: 5), radi se uglavnom o dokumentima koji su nastajali u predmetnom periodu kao neposredni rezultat radnih aktivnosti državnih organa zaduženih za prosvetu, uključujući i obrazovanje odraslih. Pre svega je u pitanju dokumentacija koju je „proizvodilo” Ministarstvo prosvete Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca – Jugoslavije, tj. njegova odeljenja koja su se u različitim periodima bavila pitanjima obrazovanja odraslih. Koristili smo u izvesnoj meri i pomoćne ili sekundarne izvore, *izvore drugog reda*, koje su sačinjavali dokumenti iz fondova Centralnog pres-biroa Predsedništva Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije. Osnovni postupak istraživanja, u skladu sa karakterom istraživanja i njegovog predmeta, bio je analiza dokumentacije.

Takođe smo, kao dopunski postupak, koristili i analizu literature i drugih izvora, svedočanstava, publikacija različitih vrsta, izveštaja, pravila, periodike, starijih i novijih štampanih tekstova i studija.

U ovom članku pokušaćemo da predstavimo glavne rezultate istraživanja koji se odnose na najznačajnije ustanove i oblike obrazovanja odraslih na teritoriji Bosne i Hercegovine, uz napomenu da je ovakav prikaz iziskivao posebno prilagođavanje prezentacije nalaza jer je čak i tokom perioda između dva svetska rata bilo značajnih promena u teritorijalnoj organizaciji države, pa se Bosna i Hercegovina (posebno nakon 1929. godine) mora teritorijalno prepoznavati u okviru drugih teritorijalnih jedinica na koje je Jugoslavija bila podeljena. Jer, do 1929. godine teritorija Bosne i Hercegovine bila je prepoznatljiva jer se teritorijalna organizacija oslanjala na šest „okruga” Austro-Ugarske, „koji su se opet bazirali na sandžacima iz poslednjeg razdoblja osmanlijske vladavine” (Malcolm 2011: 295–296), da bi nakon 1929. godine podelom na banovine Bosna i Hercegovina obuhvatala manje ili veće delove čak četiri banovine: Vrbaske, Drinske, Zetske i Primorske.

U svakom slučaju, smatramo da je ipak moguće valjano i pregledno prikazati one osnovne i najznačajnije karakteristike, institucije i oblike obrazovanja odraslih koje se sprovodilo u Bosni i Hercegovini između 1918. i 1941. godine. Opredelili smo se za najreprezentativnije primere, tečajeve za opismenjavanje, narodne univerzitete i kulturno-prosvetna društva, preko kojih možemo steći fundamentalni uvid u celinu ideja i prakse obrazovanja odraslih u Bosni i Hercegovini, a zbog ograničenog prostora nismo mogli posebno prikazati još neke oblike i ustanove koje su takođe imale izvesnog značaja za obrazovni rad sa odraslim polaznicima – domaćičke škole i tečajeve, samostalno organizovana javna predavanja, narodne knjižnice i čitaonice, tečajeve za usavršavanje učitelja i dr.

Tečajevi za opismenjavanje

Nepismenost je u Kraljevini SHS – Jugoslaviji predstavljala veoma velik i duboko ukorenjen socijalni i prosvetni problem jer se prva jugoslovenska država smatrala „jednom od najnepismenijih zemalja Evrope” (Krstić 1940: 34), što se potkrepljivalo i sledećim podacima:

Tabela br. 1: Procenat nepismenih iznad 10 godina starosti

Država	%
Italija (1931)	20
Španija (1932)	43
Poljska (1929)	30
Rusija (1926)	60
Jugoslavija (1931)	44,6
Rumunija (1930)	57
Bugarska (1934)	44,3
Turska (1935)	81,4
Grčka (1928)	8,3
Mađarska (?)	9,5

Smatralo se da je po popisu iz 1921. godine procenat nepismenih u Jugoslaviji bio 51,25% ili oko 6,2 miliona ljudi (Kemura 1940: 163), s tim što je do popisa 1931. procenat nešto pao na gore pomenutih 44,6 % (AJ MPs 4927/38); po nekim drugim autorima, koji jasno ne navode izvor podataka (Bjelić 1939: 324), 1921. godine procenat nepismenih (iznad 10 godina starosti) u celoj zemlji bio je 48,6 %.

Značajne razlike među teritorijalnim jedinicama vidljive su i iz sledeće tabele:

Tabela br. 2: Procenat nepismenog stanovništva, po banovinama³

<i>Upravna područja</i>	<i>muških</i>	<i>ženskih</i>	<i>svega</i>
Dravska banovina	5,26	5,79	5,54
Drinska	43,24	81,02	62.11
Dunavska	17,52	39,56	28.87
Moravska	38,83	83,72	61.96
Primorska	44,11	69,76	57.46
Savska	19,57	35,15	27.67
Vardarska	55,70	85,50	70.86
Vrbaska	59,89	95,81	72.60
Zetska	48,80	82,90	66.04
Beograd	7,10	15,32	10,87
<i>U celoj zemlji</i>	32,27	56,40	44,61

Prosvetna politika je već u prvim godinama nakon ujedinjenja bila usmerena na ublažavanje problema masovne nepismenosti, što pokazuje strateški dokument iz 1919. godine (*Raspis prosvetnim inspektorima, školskim nadzornicima i okružnim školskim odborima*⁴), u kojem se predviđa široka akcija centralnih državnih vlasti u dva osnovna pravca delovanja (koje uslovno možemo nazvati *pedagoškim* i *andragoškim*):

³ AJ MPs 4927/38, *Izveštaj o radu ministarstva prosvete na narodnom prosvetivanju od 1918. do 1938. god.*, tab. 74.

⁴ MPs ON Br. 13881/26. 6. 1919. Potpisao Ministar prosvete Ljub. M. Davidović, s.r. AJ 66/ON-NP 923.

- *Pedagoške mere* su podrazumevale zatvaranje izvorišta nepismenosti obezbeđivanjem potpunog obuhvata populacije dece školskog uzrasta osnovnoškolskim obrazovanjem – to je, pored redovnih osnovnih škola, podrazumevalo i formiranje školskih stanica, *ambulantnih i pomoćnih škola*.
- *Andragoške mere* bile su usmerene na opismenjavanje odraslih ljudi koji su bili potpuno ili delimično nepismeni (1921. ih je bilo preko 6, a 1931. godine oko 4 miliona; Krstić 1940: 35); glavni organizacioni oblik andragoške prirode usmeren na suzbijanje nepismenosti bili su *tečajevi za opismenjavanje*, uz neke oblike i mere koje nisu ostavile značajnijeg traga u praksi, kao što su *informativni kursevi i kućne škole*.

Tečajevi za opismenjavanje ili „analfabetiski tečajevi” bili su i ostali najvažnije i relativno masovno organizovano sredstvo borbe protiv nepismenosti u odrasloj populaciji, a o njihovoj praktičnoj realizaciji u dostupnim dokumentima nalazimo i značajne podatke koji se upravo odnose na Bosnu i Hercegovinu. Tako se u podrobnom *Izveštaju Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu: Stanje prosvete u Bosni i Hercegovini na dan oslobođenja* (2. mart 1920., AJ/ON-924) navodi da je tada na teritoriji Zemaljske vlade bilo „analfabeta iznad 7 godina od ukupnog stanovništva 87 %”, da je osnovnu školu pohađala samo petina dece; nije bilo dovoljno osnovnih („narodnih”) škola, jer je postojalo samo oko 320 škola i 900 učitelja, na jednog učitelja dolazilo je 2100 stanovnika, na jednu školu 6330 stanovnika. Broj učitelja je uskoro porastao na 1130, a već „okružnicom od 21. januara 1919. date su upute svim uredima, vjerskim vlastima, školama i korporacijama, da se drže analfabetiski tečajevi po svim krajevima Bosne i Hercegovine”, pa ih je „i pored nepovoljnih prilika” održano „dosta” (Bralić 2016: 73). Pokušavano je da se učini nešto i na osposobljavanju nastavnika za tečajeve (svojevrsnih „andragoških kadrova”), ali na sasvim elementarnom nivou, jer se radilo o učiteljskim „pomoćnicima”, tj. „otresitijim ljudima” koji su završili „makar osnovnu školu”, a rad ovih pomoćnika nadgledali su učitelji, koji su pre početka tečaja držali tečajeve za pomoćnike, da bi ih uputili u rad na opismenjavanju odraslih (ibid.).

Tokom 1921. godine Ministarstvo prosvete je propisalo i *Pravila o uređenju tečajeva za nepismene*, gde se u članu 1. svečanim i zvaničnim tonom

propisuje i poziva (MPs ON Br. 50603/5. 11. 1921. AJ 66/ON 931a.):

„Da bi se u našem narodu povećao procenat pismenih i osposobio što veći broj građana i građanki za dalje samostalno prosvjećivanje i usavršavanje, ustanovljavaju se kursevi za nepismene građane i građanke u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca.”

Bilo je predviđeno da se tečajevi organizuju u svim osnovnim školama, uglavnom između novembra i marta, sa brojem polaznika između 10 i 50, bilo je predviđeno i „osposobljavanje lica za rad u ovim kursovima”, propisane su novčane nagrade za učitelje koji vode tečajeve, čak se u odluci Ministarstva „odobrava i privatno otvaranje tečajeva” (Bralić, *ibid*). Tečajevi su se održavali i u vojsci i u mornarici, uz saradnju učitelja narodnih škola.

Veoma značajan i informativan izveštaj iz Sarajeva potvrđuje da se tečajevi za opismenjavanje održavaju u Bosni i Hercegovini redovno („stalno”⁵), da ih je do decembra 1922. godine održano 199, sa 6866 polaznika, dok su u vojsci tečajevima obuhvaćena 1263 nepismena vojnika; bilo je i tečajeva koje su organizovala različita kulturna i prosvetna društva. O značaju borbe protiv nepismenosti svedoče i prisutni funkcioneri i dužnosnici, izaslanici zdravstvenog i poljoprivrednog odseka, odeljenja za socijalnu politiku, Glavnog odbora Prosvete (Pero Slijepčević), Hrvatskog udruženja Napredak, Gajreta, Proforskog društva, povereništva Udruženja jugoslovenskog učiteljstva, Benevolencije i drugih.

Iz Bosne i Hercegovine potiče i jedno neobično i zanimljivo sredstvo za suzbijanje nepismenosti – tzv. *Bukvar za samouke* Ljubomira Vulovića. Autor ovog učila bio je „kraljevski namesnik za Bosnu i Hercegovinu” (u penziji), a informacije o ovom bukvaru javljaju se tokom 1925. godine, kada se iz različitih krajeva Bosne i Hercegovine razni i brojni izveštaji upućuju u Sarajevo, Odeljenju za Bosnu i Hercegovinu Ministarstva prosvete. U izveštajima se potvrđuje da se ovaj bukvar uspešno koristi kao nastavno sredstvo, s tim što se predstavlja kao „drugi način opismenjavanja” (AJ 66/ON-NP-923; 66/ON-931a), pored tečajeva za opismenjavanje.

Autor bukvara Ljubomir Vulović tražio je tokom 1926. i 1927. godine i pomoć Ministarstva prosvete u štampanju bukvara, te u podrobnom zahtevu-

⁵ Zapisnik III sednice Oblasnog odbora za Bosnu i Hercegovinu za narodno prosvjećivanje. 13. 11. 1922. AJ 66/ON-924.

molbi iznosi svoje viđenje puteva i načina borbe protiv nepismenosti, s tim što je tvrdio da tečajevi za opismenjavanje relativno sporo i slabo postižu valjane rezultate. Razlog za ovaj relativni neuspeh tečajeva, po njegovom mišljenju, ležao je u uporednom savladavanju čitanja i pisanja, što se radi i u redovnim osnovnim školama. Suprotno tome, Vulović smatra da je „pisanje mnogo teža veština od čitanja, a daleko je manje potrebno nego čitanje”.⁶ Sa čitanjem u prvom planu, bukvar je „udešen za samoučki način učenja, na induktivnoj metodi”.⁷

„Takav sam Bukvar za samouke ja napisao, kojim bi svaki malo – malo bistriji naš čovek (ili žena, dečko ili devojčica), mogao sam naučiti čitati i pisati, (zasada, pokušaja radi, samo ćirilicom), uz vrlo malu, neznatnu rukopomoć koga bilo malo pismenijeg lica...”
(Bralić 2016: 77)

Vulović je uveren da će „sa mojim bukvarom samo glupak naići na teškoće i samo će glupak napustiti započeto učenje, jer je moj bukvar ceo udešen po principu *od lakšega težemu*”⁸; izgleda da je autor bukvara uspeo da ubedi Ministarstvo prosvete da pomogne u štampanju učila, jer je već ranije taj bukvar bio odobren i preporučen za korišćenje u tečajevima za opismenjavanje, a potom je formirana i komisija Ministarstva koja je (uz neke primedbe) zaključila da to ne može biti jedini bukvar kao izdanje Ministarstva, ali da bi trebalo pomoći i Vulovićev bukvar jer je „većim delom originalan, a takav i ne postoji u Kraljevini” (AJ 66/ON NP-923). Nakon što je autor uvažio primedbe komisije, Vulovićev bukvar je prihvaćen, odobren i preporučen kao učilo u svim tečajevima za opismenjavanje, s tim što o obimu i vrstama pomoći Ministarstva Vuloviću nemamo konkretnih podataka među dokumentima dostupnim u Arhivu Jugoslavije.

O nastavnim sadržajima „državnih” tečajeva za opismenjavanje koje organizuje, kontroliše i propisuje Ministarstvo prosvete možemo zaključivati, između ostalog, i iz dokumenata nastalih tokom 1930. godine. Tako se u tzv. *Privremenom nastavnom planu i programu za analfabetske tečajeve po selima i gradovima* navode sledeći nastavni sadržaji tečajeva čije je predviđeno trajanje bilo 4 meseca (MPs ON Br. 82600/1930; AJ 66/ON-931a):

⁶ *Pismo-molba Lj. Vulovića Ministarstvu prosvete* od 21. 1. 1927., str. 1. AJ 66/ON-NP-923.

⁷ Ibid, str. 6.

⁸ *Pismo-molba Lj. Vulovića...*, str. 7.

Tabela br. 3: Iz Nastavnog plana i Privremenog programa za analfabetske tečajeve po selima i gradovima

<i>Nastavni predmet</i>	<i>Broj nedeljnih časova</i>
1 Narodni jezik	6
2 Računica	3
3 Zemljopis sa istorijom	3
4 Higijena	2
<i>Svega</i>	14

Već 1931. godine javlja se nov dokument, *Privremeni nastavni plan i program za analfabetske tečajeve u vojsci i mornarici* (MPs ON Br. 43624/9. 6. 1931. AJ 66/ON-NP-923), u kojem nema sadržaja iz oblasti higijene; samo dva meseca kasnije ponovo je utvrđen (ponovo „privremeni”) plan i program u kojem su predviđeni različiti sadržaji u vojsci i mornarici, pa čak i u različitim rodovima vojske (MPs ON Br. 52651/14. 8. 1931.; AJ 66/ON-950). Predviđeno je različito trajanje tečajeva (vazduhoplovstvo 3 meseca, pešadija, konjica i artiljerija 3,5, inženjerija 4 meseca), kao i različit broj časova za određene nastavne sadržaje:

Tabela br. 4: Iz Privremenog nastavnog plana i programa za analfabetske tečajeve u vojsci i mornarici, 1931.

Nedeljni broj časova

	<i>vazduhoplovstvo</i>	<i>konjica i artiljerija</i>	<i>pešadija i inženjerija</i>
1 Narodni jezik	3	4	6
2 Račun	2	3	4
<i>Svega</i>	5	7	10

Teško je na osnovu nedovoljnog broja pouzdanih pokazatelja suditi o uspehu (ili neuspehu) ovakvih programa opismenjavanja odraslih, ali smatramo da se može opravdano posumnjati u obim, kvalitet i trajnost rezultata ovakvog programa koji predviđa u nekim slučajevima (samo) 5 nedeljnih časova nastave.

U Bosni i Hercegovini, kao i drugde u Jugoslaviji, svakako je prisutan i velik problem nedovoljne finansijske podrške tečajevima za opismenjavanje; čak se u nekim trenucima dešavalo da se delatnost tečajeva (barem privremeno, ali naglo) obustavlja iz budžetskih razloga, da se iz Ministarstva prosvete u sve kraljevske banske uprave šalju hitni zahtevi „da se analfabetski tečajevi obustave i

novi ne otvaraju, jer je iscrpljen budžet za honorar nastavnicima” (8. 7. 1933. AJ 66/ON-931a). Ovakvi prekidi u potpori tečajevima i učiteljima koji ih sprovode samo su negativno mogli uticati na redovnost organizovanja nastavnog rada, kao i na sveukupne rezultate koji su se tečajevima mogli postizati.

Nedoslednost prosvetne politike u borbi protiv nepismenosti takođe se može smatrati otežavajućom okolnošću koja je nužnu, masovnu i kvalitetnu akciju opismenjavanja dodatno otežavala i ponekad čak sprečavala. Npr., nakon što je odlukom od 11. novembra 1930. godine (*Kraljevskim banskim upravama za prosvetna odeljenja, svima sreskim načelnicima za školske nadzornike i školskim nadzornicima na području Uprave grada Beograda*; MPs ON Br. 82600/11. 11. 1930. AJ 66/ON-931a; 66/ON-923) propisana, između ostalog, čak i *obaveznost* otvaranja tečajeve za opismenjavanje u svim narodnim (osnovnim) školama u zemlji, učitelji su *obavezani* da rade u tečajevima (koji se formalno-pravno smatraju narodnim školama), tečajeve *moraju* pohađati svi nepismeni ispod 25 godina starosti, predviđene su i određene kaznene odredbe za one koji ne poštuju ovu obavezu, itd. Ipak, već 45 dana kasnije, 26. decembra, hitnim „državnim telegramom” Ministarstvo prosvete naređuje prosvetnim odeljenjima svih kraljevskih banskih uprava sasvim suprotan postupak: „Sve analfabetske tečajeve odmah zatvorite, a da ostanu samo oni gde kursisti žele dobrovoljno pohađati tečaj” (AJ 66/ON-931a, 26. 12. 1930. V. i Bralić 2016: 80–83).

Drugi značajan činilac koji je sveukupnu akciju opismenjavanja otežavao, pa u nekim okolnostima ponekad u potpunosti dovodio u pitanje, jeste nastojanje državne vlasti da sve akcije na „narodnom prosvetivanju”, obrazovanju odraslih, pa i na opismenjavanju, stavi pod sopstvenu neposrednu kontrolu koju je preko svojih organa sprovodilo centralno Ministarstvo prosvete. Ova praksa, koja proističe iz složenih društveno-političkih okolnosti i promena u državnom ustrojstvu nakon 1929. godine, tokom tridesetih godina je uzela maha i jasno se može zaključiti da je centralnoj prosvetnoj vlasti prioritet prečesto postajala usko i grubo shvaćena i sprovedena kontrola, umesto da se podržava svaka akcija i organizacija, pa i privatna, koja doprinosi opštim i široko shvaćenim ciljevima narodne prosvete i sveukupnog prosvetnog, kulturnog i društvenog razvoja.

Naročito upadljiva u tom smislu je odluka iz 1930. godine, kojom se praktično isključuje svaka aktivnost tečajeve za opismenjavanje koju neposredno ne organizuje prosvetna vlast, pa se zato jasno i grubo naglašava da „privatna

društva i ustanove ne mogu otvarati analfabetske tečajeve” (ON Br. 83902/15. 11. 1930. AJ 66/ON-NP-923). I zbog ovakve orijentacije prosvetne vlasti može se ustanoviti i potvrditi značajan („karakterističan i brutalan”, Bralić 2016: 87) pad broja tečajeva i opismenjenih „u građanstvu” početkom tridesetih godina, pad koji je primetan na podacima koje smo uspjeli da rekonstruiramo (na osnovu *Izveštaja o radu Ministarstva prosvete na narodnom prosvjećivanju od 1918. do 1938*), a koji se odnose na celokupnu teritoriju Jugoslavije. Posebni zbirni podaci koji bi se odnosili samo na Bosnu i Hercegovinu nisu bili dostupni (tačnije, u dostupnoj građi ne postoje), ali osnovano možemo zaključiti da je tamo opšti trend bio sličan kao i bilo gde drugde u zemlji.

Tabela br. 5: Broj polaznika tečajeva za opismenjavanje od 1921. do 1939.

Godine	U vojsci		U građanstvu		Ukupno u vojsci i građanstvu	
	Broj tečajeva	Broj polaznika	Broj tečajeva	Broj polaznika	Broj tečajeva	Broj polaznika
1921.	35	895	149	4.140	184	5.035
1922.	71	2.130	189	3.948	260	6.078
1923.	75	2.738	162	4.753	237	7.491
1924.	162	3.618	216	5.920	378	9.538
1925.	469	12.064	807	12.129	1.276	24.193
1926.	58	3.112	169	5.255	227	8.367
1927.	199	5.963	150	9.765	349	15.728
1928.	82	6.582	225	10.120	307	16.702
1929/30.	282	14.697	198	7.700	480	22.397
1930/31.	362	19.650	135	3.275	497	22.925
1931/32.	434	31.861	279	8.200	713	40.061
1932/33.	374	13.368	34	672	408	14.040
1933/34.	338	13.768	80	887	418	14.655
1934/35.	334	13.417	24	257	358	13.674
1935/36.	353	14.759	6	137	359	14.896
1936/37.	237	14.708	30	937	267	15.645
1937/38.	326	16.345	18	396	344	16.741
1939.	384	22.023	172	6.504	556	28.527
1921–39.	4.575	211.698	3.043	84.955	7.618	296.693

Ako se ovako utvrđeni ukupan broj polaznika tečajeva za opismenjavanje od nepunih 300 hiljada (čak i pod pretpostavkom da su svi polaznici tečajeva uspešno i opismenjeni) uporedi sa podacima (ili procenama) da u zemlji postoji milionska masa nepismenih, onda je sveukupan uspeh ovakvih nastojanja bio i nedovoljan i neadekvatan, i pored svih napora prosvetnih vlasti, učitelja narodnih škola i drugih koji su u ovoj kampanji uzeli učešća. Potrebe za opismenjavanjem odraslih su bile daleko veće od mogućnosti i dometa, a koncepcijski i organizaciono nespremna centralna prosvetna vlast takvom zadatku nije bila dorasla, i time je najviše izneverila upravo u onim oblastima zemlje u kojima je uspešno i masovno organizovano opismenjavanje bilo najpotrebnije – a u takve oblasti je spadala upravo i Bosna i Hercegovina.

Narodni univerziteti

Narodni univerziteti su u Kraljevini SHS – Jugoslaviji predstavljali u mnogo čemu tipične i karakteristične ustanove za obrazovanje odraslih; nastajali su pretežno sa ciljem da doprinesu popularizaciji različitih znanja i oblasti nauke, književnosti i umetnosti u širim slojevima stanovništva, i sa idejom da će na taj način podići opšti nivo obrazovanosti, kulture i svakodnevnog života. Praktično delovanje narodnih univerziteta, međutim, često je odstupalo od opštih ciljeva i bilo je uglavnom usmereno ka gradskoj publici i ka obrazovanim grupama i slojevima, dok se delatnost na obrazovanju „narodnih masa” praktično stavljala u drugi plan ili potpuno zanemarivala.

Brojnost narodnih univerziteta u celoj zemlji značajno je varirala u različitim periodima, ali se ukupan broj ovakvih ustanova može proceniti na oko 140, s tim što neki precizniji podaci potvrđuju da u poslovnoj ili „školskoj” godini 1936/37. deluju 103 narodna univerziteta. Verovatno je pre 1929. godine nastalo i delovalo do 40 narodnih univerziteta, a nakon 1929. još oko 110 narodnih univerziteta. Mreža ovih ustanova na različitim teritorijama zemlje bila je veoma neujednačena, sudeći po retkim dokumentima koji tu mrežu prikazuju.

Tabela br. 6: Brojno stanje knjižnica i čitaonica i ostalih kulturno-prosvetnih društava na koncu oktobra 1934. u Kraljevini Jugoslaviji⁹

<i>Banovine</i>	<i>Knjižnica i čitaonica</i>	<i>Kulturno-prosvetnih društava</i>	<i>Pevačkih i muzičkih društava</i>	<i>Narodnih univerziteta</i>
Dravska	99	710	352	4
Savska	332	152	151	5
Primorska	110	117	40	2
Vrbaska	137	99	11	27
Drinska	207	106	21	10
Dunavska	467	158	125	23
Zetska	145	60	10	7
Moravska	216	41	39	5
Vardarska	178	81	40	19
Beograd	4	297	14	1
Svega	1896	1851 (1821?)	803	103

Mreža narodnih univerziteta neujednačeno pokriva različite krajeve zemlje. Na osnovu većeg broja izvora, dokumenata i podataka, pokušali smo da rekonstruišemo mrežu narodnih univerziteta u Kraljevini SHS – Jugoslaviji. Vidljivo je da u se toj mreži po brojnosti narodnih univerziteta upravo ističe Bosna i Hercegovina, mada moramo naglasiti da se o većem broju narodnih univerziteta u Bosni i Hercegovini u arhivskoj građi nalazi vrlo mali broj podataka (neki od njih se pominju samo u spisku ili spiskovima ustanova, bez detaljnijih podataka o stvarnoj aktivnosti), pa se ovaj broj može smatrati procenom više nego tvrdnjom. (Bralić 2000: 68)

⁹ Zbornik raspisa Ministarstva prosvete o radu na narodnom prosvjećivanju i pravila narodnih knjižnica i čitaonica, 1934: 61.

Tabela br. 7: Mreža narodnih univerziteta u Jugoslaviji 1918–1941

<i>Oblast</i>	<i>Broj narodnih univerziteta</i>
1. Bosna i Hercegovina	39
2. Srbija	32
3. Vojvodina	28
4. Makedonija	18
5. Hrvatska	14
6. Slovenija	7
7. Crna Gora	6
8. Kosovo	3
Svega	147

Prema svim raspoloživim arhivskim dokumentima, utvrdili smo da su narodni univerziteti u Bosni i Hercegovini postojali u sledećim gradovima i mestima: u Sarajevu, Bijeljini, Bihaću, Bosanskoj Dubici, u Mostaru (Narodni univerzitet Srpskog antialkoholičarskog društva „Pobratimstvo”), Banjaluci, Bosanskoj Gradiški, Prijedoru, Mrkonjić-Gradu, Derventi, Bosanskom Petrovcu, Bosanskom Novom, Jajcu, Dvoru, Bosanskoj Krupi, Gračanici, Glamoču, Kotor-Varoši, Ključu, Sanskom Mostu, Cazinu, Tešnju, Bosanskom brodu, Dobrljinu, Srpskoj Zemlji, Bosanskoj Kostajnici, Gornjim Podgradcima, Kulen-Vakufu, Odžaku, Sokolovu, Maglaju, Osječanima, Skiporcu, Kožuhu, Grapskoj, Modriču, Novoj Topoli, Tuzli, Zvorniku. U ovom radu ćemo predstaviti andragošku delatnost Narodnog univerziteta u Sarajevu jer se potvrdilo da je to najveća i najznačajnija ustanove ove vrste u Bosni i Hercegovini, a uz to i sačuvani arhivski izvori pružaju dovoljno osnova za okvirni pregled delatnosti institucije.

Narodni univerzitet u Sarajevu

Utvrdili smo da su narodni univerziteti u Kraljevini SHS – Jugoslaviji nastajali pretežno kao ekstenze („produžeci”) različitih škola, pre svega univerziteta (tamo gde ih je bilo, u Beogradu, Zagrebu, Ljubljani), ili kao ekstenze gimnazija i drugih škola, ponegde čak i narodnih (osnovnih) škola; u izvesnom broju slučajeva, međutim, narodni univerziteti su nastajali i kao sekcije

ili „odbori” drugih kulturno-prosvetnih društava, knjižnica i čitaonica, i sl., ili su izrastali iz drugih ustanova za „narodno prosvjećivanje”, tj. obrazovanje odraslih.

Upravo je i Narodni univerzitet u Sarajevu, reprezentativna ustanova ove vrste u Bosni i Hercegovini, nastao 1920. godine prvobitno kao Društvo za narodno prosvjećivanje, da bi 1923. godine zvanično dobio naziv Narodni univerzitet, koji je svoj cilj jasno programsko-andragoški odredio kao „prosvjećivanje odraslih u selu i gradu”, što je obuhvatalo „vaspitanje uopšte, državljansko i higijensko, popularisanje nauke i umetnosti, obaveštavanje o kulturnim pokretima kod nas i na strani. Isključuju se pitanja polemička i pitanja dnevne partijske politike. Osobita se pažnja posvećuje osvešćivanju našeg naroda, njegovom upoznavanju sa opštim tekovinama kulture i oplemenjivanju duhovnog i materijalnog narodnog života” (AJ 66 NP-NU 1-7/-35: Plakat iz 1927. godine).

U *Pravilima Narodnog univerziteta Društva za narodno prosvjećivanje u Sarajevu* iz 1926. godine definisani su putevi i načini ostvarivanja pomenutog cilja: „(1) organizovanjem i održavanjem popularnih predavanja i tečajeva sa poučno-vaspitnim ciljem u Sarajevu, a po mogućnosti i u drugim mestima; (2) slanjem korisnih knjiga i osnivanjem manjih narodnih knjižnica; (3) pomaganjem svih onih koji rade na narodnom prosvjećivanju stručnim uputstvima, knjigama, gotovim predavanjima i sl.” (AJ 38-63/165. V. i Bralić 2016: 118).

Na osnovu raspoloživih arhivskih dokumenata može se zaključiti da je stvarna obrazovno-kulturna delatnost Narodnog univerziteta u Sarajevu (kao Društva za narodno prosvjećivanje) najverovatnije počela 1921. godine, te je do maja 1926. godine ustanova imala već preko 20 hiljada posetilaca ili polaznika, na 90 održanih javnih predavanja, s tim što je kao matična ustanova u drugim mestima („provinciji”) podsticala i/ili neposredno formirala i osnivala brojne prosvetne odbore (čak 40 „pododborā”), osnovala je 20 narodnih knjižnica i čitaonica, knjižnicama i odborima je poklonila 6 hiljada besplatnih knjiga. Članovi Narodnog univerziteta su ohrabivali i upućivali „poletne radnike na narodnom prosvjećivanju”, a već su do tada stekli i svoju „stalnu publiku” (AJ 66 NP-NU 1-7/-35).

Po drugom izveštaju, do 1929. godine već je održano („u Sarajevu i provinciji”) 249 javnih, „popularno-poučnih” predavanja sa čak 45 hiljada

slušačaca, „poprečno po jednom predavanju oko 180 slušača” (AJ 38-63/165).

Iz kasnijeg perioda potiču i nešto detaljniji i precizniji dokumenti i podaci, te smo na osnovu njih pokušali da rekonstruišemo obim kulturno-prosvetne delatnosti Narodnog univerziteta u Sarajevu između 1926. i 1932. godine.¹⁰

Tabela br. 8: *Narodni univerzitet u Sarajevu 1926–32.: broj slušačaca, predavača, predavanja*

Godina	Prosečan br. slušačaca			Broj predavača			Broj predavanja
	<i>m.</i>	<i>ž.</i>	<i>svega</i>	<i>m.</i>	<i>ž.</i>	<i>svega</i>	
1926.	115	45	160	25	1	26	26
1927.	109	40	149	23	–	23	23
1928.	67	36	103	66	1	67	67
1929.	92	52	144	63	5	68	87
1930.	84	34	118	69	–	69	77
1926–30.	88	41	129	246	7	253	280
1931.			108				70
1932.			103				68
1926–32.			121				418

Tabela br. 8a: *Narodni univerzitet u Sarajevu 1926–32.: ukupan broj slušačaca*

Godina	Ukupan broj posetilaca			
	<i>muških</i>	<i>ženskih</i>	<i>svega</i>	
1926.	3000	1166	4166	
1927.	2500	914	3414	
1928.	4500	2427	6927	
1929.	8000	4512	12.512	
1930.	6500	2578	9078	
1926–30.	24.500	11.597	36.097	(7220 godišnje)
1931.			7532	
1932.			7000	
1926–32.			50.629	(7233 godišnje)

¹⁰Na osnovu: *Izveštaj Narodnog univerziteta u Sarajevu*, Odseku za prosvetnu statistiku Ministarstva prosvete iz 1931. god. (66 NP-NU 1–71–35); *Jugoslovenska Pošta*, Sarajevo, 14. oktobar 1931. i 23. septembar 1932. god. (38-63/165).

Sadržajno-tematska orijentacija kulturno-prosvetne delatnosti Narodnog univerziteta može se, u nedostatku potpunih i preciznih podataka, donekle rekonstruisati na osnovu dostupnih dokumenata iz 1931. i 1932. godine.¹¹ Među temama održanih javnih predavanja (ukupno 107) preovlađivale su teme iz oblasti „književnosti i umetnosti” (40 predavanja, 37,4 %), a bile su manje zastupljene teme iz drugih oblasti i disciplina, kao što su: istorija (12 predavanja), sociologija (11), etnografija (7), „narodna ekonomija” (5), prirodne nauke (7), geografija (5), etika (4), „pedagogija i filozofija” (4), „arhitektura i slikarstvo” (3), sokolstvo (3), antropologija (3), higijena (3).

Do septembra 1932. godine broj članova Narodnog univerziteta dostigao je 310, broj knjiga poklonjenih knjižnicama i *čitaonicama popeo se na 13 hiljada, ukupan broj održanih predavanja dosegao je 492*, a održan je i pčelarski tečaj sa 100 polaznika.¹² Iz jedne molbe iz januara 1934. godine saznajemo da se broj predavanja popeo na 576, s tim što je tokom 1933. godine bilo 84 predavanja, dok nam drugi dokument svedoči da je od januara 1934. do juna 1935. godine održano samo 44 predavanja (što predstavlja primetan pad u intenzitetu kulturno-prosvetne delatnosti). Ipak, ukupan broj održanih predavanja dostigao je 620 „za 14 godina rada” (AJ 66 NP-NU 1-7/-35).

Izgleda da je delatnost Narodnog univerziteta postepeno slabila, pa nam i podaci iz drugih izvora ukazuju da je 1934/35. i 1935/36. održano (samo) po 26 predavanja (*Biblioteka KNU*, 25: 1936), dok su iz perioda između 1936. i 1940. godine podaci malobrojni i pretežno neupotrebljivi za dalekosežnije zaključke.

Na osnovu onoga što smo na osnovu raspoloživih arhivskih izvora ipak mogli da potvrdimo i zaključimo, svakako je Narodni univerzitet u Sarajevu bio značajna ustanova andragoške orijentacije, najznačajniji narodni univerzitet u Bosni i Hercegovini, pa i jedan od najznačajnijih u Jugoslaviji. U njegovoj delatnosti na obrazovanju odraslih uočljiv je *kontinuitet* (jer njegova delatnost pokriva gotovo ceo međuratni period), *intenzitet* (samo do 1935. godine održano je 620 predavanja, a broj slušalaca bio je blizu 80 hiljada) i *širina* (podrazumeva inicijativu, upućivanje, usmeravanje, pomaganje, organizovanje kulturnog i obrazovnog rada, pretežno sa odraslima). Zbog svega pomenutog (Bralić 2016: 120), Narodni univerzitet u Sarajevu je predstavljao značajno središte obrazovanja odraslih u Sarajevu i na široj teritoriji Bosne i Hercegovine.

¹¹ *Jugoslovenska Pošta*, Sarajevo, ibid., AJ 38-63/165.

¹² *Jugoslovenska Pošta*, Sarajevo, 23. septembar 1932, AJ 38-63/165.

Kulturno-prosvetna društva

Pojam „kulturno-prosvetno društvo” je u istraživanom periodu i u izvorima koje smo istražili korišćen prilično neselektivno i neprecizno, najčešće se shvata preširoko, te se pod ovim pojmom u izveštajima i statističkim podacima podrazumevaju razne vrste i tipovi ustanova „narodnog prosvetćivanja”, što je veću količinu pronađenih podataka činilo neupotrebljivim za naše istraživanje. Međutim, iz obilja sirove arhivske građe ipak je bilo moguće izdvojiti neke značajne činjenice o delatnosti kulturno-prosvetnih ustanova kao andragoških ustanova u pravom ili „užem” smislu, a naročito povoljna okolnost je bila i ta da su upravo tri sarajevska kulturno-prosvetna društva mogla poslužiti kao svojevrsne studije slučaja preko kojih smo mogli rekonstruisati karakterističnu i *uzornu* delatnost ovog tipa ustanova koji andragoški deluje unutar Bosne i Hercegovine, sa zaključkom da se slična delatnost ostalih kulturno-prosvetnih društava odvijala i u drugim delovima Kraljevine SHS – Jugoslavije. Zato ćemo, zbog ograničenog prostora, samo u glavnim crtama predstaviti andragošku delatnost Gajreta, Prosvete i Napretka.

Pre no što predstavimo delatnost pomenutih ustanova, napomenućemo podatke iz još nekih značajnih dokumenata koji se odnose na kulturno-prosvetna društva u Bosni i Hercegovini. U jednom izveštaju iz ranog perioda (*Izveštaj Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu Ministarstvu prosvete Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, o stanju prosvete u Bosni i Hercegovini na dan oslobođenja*; AJ 66/ON-924, 2. mart 1920) pominju se kulturno-prosvetna društva koja imaju sedište u Sarajevu: „(1) Prosvjeta (izdaje list Prosvjeta u 20.000 primeraka), (2) Napredak, (3) Gajret, (4) Jugoslovensko katoličko Akademsko Prosvjetno društvo Martić, (5) Ferijalni klub Hrvata akademičara Preporod, (6) Društvo za narodno prosvetćivanje” (ranije smo utvrdili da je iz ovog društva izrastao Narodni univerzitet u Sarajevu).

Iz ranije predstavljenih, samo naizgled preciznih, tabelarnih podataka (Tabela br. 6) vrlo je teško izvlačiti dalekosežnije zaključke kada su u pitanju kulturno-prosvetna društva u Bosni i Hercegovini, jer je tu vrlo verovatno broj ovakvih ustanova preuveličan zbog neprecizne upotrebe pojma „kulturno-prosvetno društvo” (pa ih navodno u Jugoslaviji ima čak preko 1800), a i zbog toga što je nemoguće zaključivati o broju onih ustanova koje se nalaze na

teritoriji Bosne i Hercegovine, budući da je teritorijalna podela na banovine u ovom slučaju, u nedostatku većeg broja dopunskih dokumenata i podataka, bilo kakve granice Bosne i Hercegovine učinila praktično nevidljivim. Zato smo podatke iz ove tabele naveli kao ilustraciju, a manje kao pouzdan izvor preciznih brojčanih podataka.

S druge strane, zahvaljujući srećnoj okolnosti da je arhivska građa pružala dovoljne mogućnosti za prikaz delatnosti tri pomenuta, najznačajnija kulturno-prosvetna društva koja su osnovana u Sarajevu, u sledećem odeljku rada pružićemo osnovne informacije o njihovom andragoško-obrazovnom radu.

Gajret

„Kulturno i prosvjetno društvo Gajret” osnovano je u Sarajevu još 1903. godine; po nekim autorima Gajret je već „od 1909. godine (...) bilo izrazito prosrpski raspoloženo društvo (toliko izrazito da su ga vlasti zabranile za vrijeme rata)” (Malcolm 2011: 293), u društvu su preovlađivali ljudi koji su smatrali da je takva idejna orijentacija ključ u borbi za oslobođenje od vlasti Austro-Ugarske. U međuratnom periodu ova orijentacija je delimično prerasla u uglavnom dobre odnose sa državnom i kraljevskom vlašću, koji su često rezultirali solidnom (uglavnom moralnom) podrškom države i vladinih organa kulturnom i prosvetnom radu Gajreta.

Gajret je kao glavni cilj navodio „da pridiže naš narod kulturno, prosvjetno i ekonomski, a naročito muslimanski dio naroda i da taj dio nacionalno osvještava...” (*Pravila srpskog muslimanskog kulturno prosvjetnog društva Gajret*, 1932.), što se ostvarivalo preko niza aktivnosti, od kojih su za nas najznačajnije one pretežno ili u potpunosti andragoške prirode: pomaganje, organizovanje i održavanje tečajeva za opismenjavanje, podsticanje i sprovođenje različitih („stručnih”) zanatskih, poljoprivrednih, domaćićkih tečajeva, organizovanje biblioteka i javnih predavanja, osnivanje i pomaganja narodnih univerziteta, itd. (ibid.)

Gajret se nije ograničio na kulturno-prosvetne delatnosti u Sarajevu, već je kao izrazito veliko i razgranato društvo svojim radom u oblasti obrazovanja odraslih pokrивao veći deo teritorije Bosne i Hercegovine, pa čak i izvan nje. Gajret je uspevao da ostvari i izdavačku delatnost, izdavao je naučno-popularne i

druge knjige kao i sopstveni časopis – glasnik društva, pa i iz izveštaja objavljenih u glasniku možemo delimično rekonstruisati kulturno-prosvetnu delatnost društva. Mada se podaci uglavnom odnose na period tridesetih godina, tematsko-sadržajna osnova Gajretove delatnosti je dovoljno jasno vidljiva.

Tako iz jednog izdanja *Gajreta* saznajemo da je tokom 1934/35. godine društvo objavilo pet novih knjiga, „5 odličnih svezaka, korisnih i potrebnih za svakog čovjeka, građanina i seljaka. Od tih pet knjiga dvije knjige sadrže sedam lijepo pisanih popularnih predavanja koja su čitana, naročito preko Ramazana, u mnogim mjestima gdje postoje Gajretove jedinice, pred hiljadama slušalaca” (*Gajret, Glasnik kulturno prosvetnog društva Gajreta*, 1935., 7–9: 126). Teme pomenutih predavanja su karakteristične za sadržajno-programsku orijentaciju Gajreta, posebno kada su u pitanju javna predavanja (ibid.): *Značaj društvenog života po Islamu* (predavač Hafiz Muhamed Pandža), *Dižimo Gajretov dom* (Hamid Dizdar), *Organizacija kućnog obrta* (prof. Šefkija Bubić), *Islamski filozofi* (prof. M. Tajib Okić), *Zadrugarstvo i koristi od njega* (prof. Vehbija Imamović), *Kuda ćemo s našom omladinom* (prof. Šefkija Bubić), *Husein Kapetan Gradašćević – Zmaj od Bosne* (prof. Hajrudin Ćurić).

U jednoj knjizi je štampan zajednički program za sve Gajretove „bajramske zabave”, na kojima su takođe organizovana prigodna predavanja (*Pod tuđinom i u slobodi, Muhamed Resulullah, Čuvajmo ognjište*); sve bajramske priredbe koje je Gajret te godine organizovao imale su poseban svečani i komemorativni karakter, zbog ubistva kralja Aleksandra. Među naslovima objavljenim te godine ističe se *Kratka nauka islamske vjere* hafiza Muhameda Pandže, „popularni vjerski priručnik za odrasle i djecu” – ovo je bilo Gajretovo, drugo i dopunjeno izdanje knjige koju je autor prvobitno objavio u sopstvenom izdanju (5 hiljada primeraka), ali je bilo „razgrabljeno neposredno nakon štampanja”, i zato je Gajret štampao novo izdanje u tiražu od čak 20 hiljada primeraka. Objavljen je (kao petnaesta knjiga u biblioteci) i *Praktičan voćar (o kalemljenju)*, agronoma Mehmedalije Fazlagića. Osim knjiga i sopstvenog lista, Gajret je štampao i sopstveni (zidni) kalendar (ibid. V. i Bralić 2016: 61–62).

List *Gajret* je izlazio mesečno, a bio je mnogo više od glasnika društva, jer je obuhvatao sadržaje obrazovno-informativnog i poučnog karaktera, „sadržavao je rubrike za vjerska pitanja, privrednu, dječiju rubriku, beletristiku, higijenu, narodnu istoriju”, dok su autori tekstova bili stručnjaci različitih profila,

pisci i književnici, pedagozi, privrednici i verski autoriteti. U spisku održanih predavanja navodi se da ih je bilo 105, kod 76 od njih navodi se i broj slušalaca (ukupno 7500), pa možemo osnovano pretpostaviti da je na svoja predavanja u pomenutoj godini Gajret privukao čak preko 10 hiljada slušalaca u mnogim mestima (oko 45 gradova i sela Bosne i Hercegovine). Predavanja se održavaju u džamijama i mektebima, klubovima, čitaonicama, kafanama, sokolanama, žandarmerijskim stanicama, opštinama, ponekad i u parkovima. Među temama su zastupljena pitanja iz verskog života, religije i istorije, higijene, pedagogije, privrede, filozofije itd. (*Gajret, Glasnik kulturno prosvetnog društva Gajreta*, 1935., 7–9: 130)

Tokom naredne godine (1935/36) pojavljuju se u izdanju Gajreta nove knjige: *Kratak pregled povijesti Islama* (autor Besim efendija Korkut), *Šta nam je u današnjici najpotrebnije* (dr Hazim Muftić), *Oprostite mu* (pozorišni komad za Gajretove zabave, dr Sulejmana Alečkovića). Održano je ponovo oko 100 popularnih predavanja, sa oko 10 hiljada slušalaca.

O velikom značaju i širokom dometu ukupne delatnosti Gajreta svedoči i primer poučno-kulturne „zabave” održane 8. februara 1936. godine. Priredba je održana u reprezentativnom prostoru – Narodnom pozorištu u Sarajevu, imala je izuzetan uspeh, veliku posetu i neobično širok odjek u javnosti. „Njen moralni uspeh bio je tim veći, što se je cijeli program prenosio putem Radio-Beograda, pa su ga slušali ne samo Sarajlije i građani naše države, nego i mnogi van naših granica, o čemu su i nekoje novine pisale.” (*Gajret, Glasnik kulturnoprosvetnog društva Gajreta*, 1936., br. 6–8: 96)

Gajret je uspeo da osnuje, održava i izdržava 8 sopstvenih internata, od Sarajeva do Pljevalja: u Sarajevu (muški i ženski), Banjaluci, Bihaću, Mostaru, Tuzli, Pljevljima, Trebinju (zajednički internat Gajreta i Prosvete). Internati su bili namenjeni deci školskog uzrasta kojoj je Gajret dodeljivao i stipendije (106 učenica i učenika dobijalo je Gajretove stipendije u 1934/35. godini). Gajret je imao i svoju zadrugu („privrednu i kreditnu”), koja je služila kao potpora „privredno-socijalnog rada” (AJ 66/P-NP/50).

Tokom 1936/37. godine Gajret je imao oko 15 hiljada „redovnih članova”, 1680 utemeljača”, 246 „dobrotvora”, 25 „zaveštača” i 3 počasna člana, u toj godini održano je 67 javnih predavanja i 218 drugih priredbi i programa, a konačno je, nakon dugogodišnje akcije prikupljanja sredstava, izgrađen i Gajretov dom u

Sarajevu, što je dodatno podstaklo uspešnu delatnost društva, pa je ocenjeno da je „opšti uspeh održanih priredaba – odličan” (AJ 66/P-NP/64).

U Trebinju je 1932. godine, u okviru „pododbora Gajreta”, organizovana radionica za ručni rad, koja će od 8. maja 1937. godine prerasti u Gajretovu žensku zadrugu za unapređenje domaćeg zanatstva i radinosti koja se, između ostalog, bavila i organizovanjem tečajeva za opismenjavanje, domaćićkih i higijenskih tečajeva, kao i predavanja o vaspitanju, ishrani, higijeni. Može se reći da je to bila svojevrsna domaćićka škola (u trajanju od tri godine), koju je pohađalo između 40 i 60 učenica među kojima je bilo i nepismenih, pa je zato rad za njih počinjao opismenjavanjem (AJ 66/P-NP/50).

Gajret je, po svim značajnim parametrima, bio jedno od najznačajnijih, najaktivnijih i najvećih kulturno-prosvetnih društava u međuratnoj Bosni i Hercegovini, ali takođe i u Kraljevini SHS – Jugoslaviji. Zbog specifičnih istorijskih, društvenih, pa i političkih okolnosti (koje u ovom radu ne možemo detaljno prikazati), delatnost Gajreta uživala je nešto veću potporu i podršku lokalnih i državnih vlasti (mada je često podrška ostajala u okvirima verbalnog i moralnog ohrabrenja). Na pojavnom nivou možemo zaključiti da se idejno i ideološko insistiranje društva na duhu jednakosti i državnog jedinstva, u duhu uzorne međukonfesionalne tolerancije, u kulturno-prosvetnoj delatnosti i radu na obrazovanju odraslih pretakalo u intenzivnu i vrlo uspešnu aktivnost koja je ostavila jasan trag na unapređenju prosvete Bosne i Hercegovine, pa i u širem okruženju.

Prosveta

Kulturno-prosvetno društvo Prosveta osnovano je u Sarajevu 1902. godine pod punim nazivom *Srpsko prosvetno i kulturno društvo Prosveta*. Poštujući sopstvenu dugu tradiciju i početnu orijentaciju, društvo je sve do Drugog svetskog rata u svojim dokumentima nacionalno-političkim rečnikom naglašavalo da je osnovano „radi samoodbrane i samopomoći narodne od nastojanja tuđinske vlasti, da zбриše narodni individualitet u Bosni i Hercegovini”, a osnovni zadatak bio je rad na „prosvetno-kulturnom podizanju našeg naroda”, s tim što je naročito u periodu pre Prvog svetskog rata posebno nastojalo da vaspitava „izvršne borce” (za znanje i obrazovanje) potpomaganjem školovanja svojih članova, zanatske

obuke i sl. Time se htelo doprineti jačanju gradskog stanovništva koje će delovati kao „bedem za tuđinsku politiku” u Bosni i Hercegovini. Jedan od zadataka podrazumevao je rad na „stvaranju naše narodne kulture, šireći pismenost i izazivajući inicijativu u narodu za bolju izgradnju u kulturnom smislu” (P. br. 39688/25. 10. 1933.; AJ 66/P-NP/50).

Mnogi od osnovnih ciljeva i zadataka društva imali su izraženi andragoški karakter, i odnose se na programe i akcije delimično ili potpuno okrenute obrazovnom radu sa odraslima: borba protiv nepismenosti (organizovanje i pomaganje tečajeva za opismenjavanje), izdavanje „poučnih i zabavnih knjiga za široke slojeve naroda”, organizovanje i pomaganje brojnih stalnih i pokretnih biblioteka i čitaonica, održavanje „javnih popularnih predavanja”, izdavanje sopstvenog lista, organizovanje različitih kurseva i pomaganje narodnih univerziteta, rad na „vaspitavanju narodnih masa za štednju” i šire na privrednom „podizanju naroda”, itd. (*Pravila Prosvete, srpskog prosvetnog i kulturnog društva*, 1932).

Široko i ozbiljno formulisani ciljevi nisu bili retkost među ustanovama ove vrste, ali Prosveta je bila izuzetak među većinom ostalih po tome što su ciljevi i zadaci u praksi i ostvarivani u solidnoj meri, što je doprinelo oceni da se radilo o verovatno najvećem kulturno-prosvetnom društvu u zemlji. Tome je značajno pomogla i snažna podrška koju je društvo po pravilu imalo od lokalnih i državnih organa. O obimu i snazi državne podrške koju je uživala Prosveta svedoče i zabeleženi podaci sa redovnih skupština društva. Na primer, na XXIX skupštinu održanu 1935. godine svog zamenika je poslao ban Drinske banovine, prisustvovao je i načelnik Prosvetnog odeljenja banske uprave Kraljevine, zamenik komandanta Bosanske divizije itd.¹³

U dokumentima i izveštajima Prosvete često se navodi „rad na prosvetivanju odraslih”, posebno u vezi sa mrežom Prosvetinih biblioteka, mrežom koja pokriva veći deo zemlje. Podaci iz nekih dokumenata preciziraju da Prosveta poseduje čak 275 biblioteka, samo u Sarajevu jednu centralnu i još 13 drugih biblioteka sa 89.153 knjige (izvan Sarajeva postoji još 197 stalnih, 58 „pokretnih” i 6 dečjih biblioteka; P. br. 28535/3. 8. 1934.; AJ 66/P-NP/50), a preko 20 hiljada knjiga Prosveta je dostavila (poklonila) drugim institucijama i bibliotekama. Prosveta

¹³ Predsednik Glavnog odbora Prosvete bio je senator dr. Savo Ljubibratić, glavni sekretar je narodni poslanik Vasilj Ilić, dok je i u aktivnom članstvu društva bilo značajnih političara. *Zapisnik XXIX redovne Glavne skupštine Prosvete* održane 11. avgusta 1935.

izdržava čak 8 sopstvenih internata – „đačkih domova”, sa 290 „pitomaca”, imala je 91 stipendistu koji se o trošku Prosvete školuje u srednjoj školi ili na univerzitetu. Društvo je štampalo i sopstveni Bukvar, koji je razdijeljen u civilstvu i u vojsci u velikom broju primeraka (samo po ovom dokumentu iz 1934. godine, podeljena su 11.192 Bukvara, od toga u vojsci 5456. (*ibid.*)). Još od 1924. godine imala je Prosveta i sopstvenu štampariju, što je svakako znatno olakšavalo rad na kulturno-prosvetnoj delatnosti, posebno na obrazovanju odraslih. Tako je društvo moglo povoljnije nego druge ustanove da razvija izdavačku delatnost kao značajnu komponentu ukupne vaspitno-obrazovne aktivnosti. Pored Bukvara, štampan je i *Prosvetin kalendar*, *Glasnik Prosvete*, ćirilčni i latinični „bukvar za nepismene”, „čitanke za odrasle”, biblioteke *Prosvetina biblioteka* i *Popularne knjige za narod* i dr. (P. br. 28535/3. 8. 1934.; AJ 66/P-NP/50).

Tridesetih godina je broj Prosvetinih biblioteka i dalje blago rastao, pa je dostigao 285, sa 101.899 knjiga; navodno su biblioteke Prosvete postojale u 26 % srezova u zemlji, dok su organizacione jedinice (odbori, povereništva, biblioteke, domovi) osnovane u 347 mesta ili 34 % srezova.¹⁴ Društvo je tvrdilo da je „za 35 godina rada” neposredno održalo 646 tečajeva za opismenjavanje, a pomagalo je i posredno organizovalo još 3967 drugih tečajeva, pa je tako učestvovalo u opismenjavanju 230 hiljada ljudi (24. 9. 1937; AJ 66/P-NP/50). Tokom 1938. godine Prosveta ima 1500 redovnih članova, 8298 „utemeljivača”, 1144 „dobrotvora”, oko 3000 „pomažućih” članova, 62 „zaveštača” i 10 počasnih članova, dok su u celoj zemlji postojali 81 odbor i 149 poverenika Prosvete (AJ 66/NP-64).

Ranije pomenuta posvećenost članova i vođa Prosvete društveno-političkim idejama bliskim većinskoj državnoj politici (npr.: „... sve sa zadatkom da prosvetnim i kulturnim delovanjem najpredanije poslužimo učvršćivanju narodnog jedinstva, u službi Njegovom Veličanstvu Kralju i Narodu”) (P. br. 17569/11. 5. 1935.; AJ 66/P-NP/50), ipak nije uvek bila dovoljna da Prosvetu izuzme od nekih otežavajućih i štetnih mera. Takve mere je ponekad državna vlast preduzimala sa ciljem da se i prosvetne i kulturne ustanove strogo kontrolišu i da se njihova autonomija, zbog kratkoročnih političkih razloga, značajno umanjí. Sužavanjem autonomije kulturnih i prosvetnih ustanova i insistiranjem da samo državna prosvetna vlast neposredno i „odozgo” pokreće i organizuje određene

¹⁴ *Glasnik društva Prosvete* (prilog Prosveti), god. XV, br. 6–9, Sarajevo, juni 1937, str. 36–37.

vaspitno-obrazovne i kulturne aktivnosti u nekim slučajevima je značajno otežavala, pa čak i unazađivala i umanjivala, ukupnu prosvetno-kulturnu aktivost mnogih ustanova, uključujući i izuzetno lojalnu Prosvetu. Tako je Ministarstvo prosvete 1929. godine zabranilo svim „privatnim društvima“ da organizuju i sprovode tečajeve za opismenjavanje (bilo je dozvoljeno samo održavanje tečajeva koje organizuje državna prosvetna vlast), pa je Prosveta molila da se zabrana (barem za nju) ukine; pozitivnog odgovora nije bilo. Zabrana je ostala na snazi, a Prosveti je samo dozvoljeno da tečajeve organizuje ukoliko u njima angažuje aktivne ili penzionisane učitelje, i ako tečajeve održava o sopstvenom trošku, bez materijalnih zahteva prema Ministarstvu (P. br. 40259/20. 10. 1937; AJ 66/P-NP/50).

Tako se i na ovom primeru pokazalo da je državna prosvetna vlast u nekim aspektima i okolnostima predstavljala ograničenje, ponekad i smetnju uspešnom radu na opismenjavanju i obrazovanju odraslih uopšte, ne uvažavajući pozitivan doprinos kulturi i prosveti čak i kada dolazi od najvrednijih i najuspešnijih kulturno-prosvetnih ustanova u celoj zemlji. No, zahvaljujući entuzijazmu brojnih članova i vođstvu marljivih poslenika „narodnog prosvetovanja“ i obrazovanja odraslih, sarajevsko društvo Prosveta ipak je ostavilo dubok trag u zasnivanju i razvoju obrazovnog rada sa odraslima, kako u Bosni i Hercegovini tako u drugim krajevima zemlje.

Napredak

Među reprezentativne primere kulturno-prosvetnih društava nastalih u Sarajevu možemo ubrojati i *Hrvatsko kulturno društvo Napredak*, o kojem nismo u raspoloživim arhivskim fondovima pronašli dovoljno detaljnu dokumentaciju, ali na osnovu nekih dostupnih dokumenata jasno je da se i ovo društvo moglo po obimu, kontinuitetu i kvalitetu rada na obrazovanju odraslih upoređivati sa najvećim i najznačajnijim – sa Gajretom i sa Prosvetom.

Napredak je, kao i Gajret i Prosveta, osnovan još pre I svetskog rata, 1907. godine, a prema retkim dostupnim podacima (iz 1937. godine) imao je čak 20 hiljada redovnih članova, 1618 doživotnih, 9 „velikih dobrotvora“ i 5 počasnih članova. Centralna biblioteka Napretka imala je preko 19 hiljada knjiga, društvo je održavalo javna predavanja (te godine 125), kao i druge programe i priredbe

(oko 250). Napredak je takođe imao internate („konvikte”) u Sarajevu i Mostaru (sa po 25 „odeljenja za pitomce”), kao i zakladni dom u Sarajevu (20 odeljenja „za stanare”; AJ 66/P-NP/50).

Tako se pokazuje da je upravo u Sarajevu bilo sedište tri ustanove ove vrste koje su spadale u najistaknutije institucije za obrazovanje odraslih u Kraljevini SHS – Jugoslaviji.

Zaključak

Ustanove, oblici i delatnosti obrazovanja odraslih u Bosni i Hercegovini delili su sudbinu drugih poduhvata i pokušaja u obrazovanju odraslih u većem delu Kraljevine SHS – Jugoslavije. Potrebe za andragoškim obrazovnim radom bile su vrlo velike (počev od elementarnog opismenjavanja mase odraslih do podizanja opšteg nivoa obrazovanosti u širim slojevima), postojale su ideje i svest o potrebi značajnih i permanentnih akcija, obrazovnih programa i aktivnosti, obrazovni rad sa odraslima dostizao je izvestan nivo masovnosti i uspešnosti, ali je sva akcija u obrazovanju odraslih zastajala u najboljem slučaju na pola puta.

Nedovoljna ekonomska, kulturna i prosvetna razvijenost, slabe mogućnosti finansiranja i potpomaganja masovnijeg obrazovanja odraslih, povremena ili čak česta koncepcijska lutanja i nekompetentnost državne i prosvetne vlasti da zasniva, ohrabruje i organizuje kvalitetno i sveobuhvatno obrazovanje odraslih – sve je to doprinelo konačnoj oceni da su svi hvale vredni naponi na realizaciji obrazovnog rada sa odraslima bili više rezultat inicijative i entuzijazma dobrovoljnih posvećenika narodne prosvete nego ozbiljna aktivnost državne vlasti i države kao celine.

Mada su u Bosni i Hercegovini svakako funkcionisale neke od značajnijih ili čak najznačajnijih, uzornih ustanova za obrazovanje odraslih, njihov rad je ipak u najboljem slučaju mogao tek donekle da ublaži krupne prosvetne, kulturne i društvene probleme koji su trajno opterećivali i otežavali razvoj celokupne društvene i državne zajednice – prve jugoslovenske države.

From the History of Adult Education in Bosnia and Herzegovina: The Most Remarkable Institutions and Activities (1918–1941)

Abstract: The work contains a presentation of the main outcomes of an extensive historical-andragogical research, mainly based on the archival documents kept in Archives of Yugoslavia. An overview of adult education practice in Bosnia and Herzegovina is shaped from the documents data concerning the most significant institutions and activities organized as an attempt to contribute to general educational goals in Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes – Yugoslavia between two wars, through andragogical educational activities: raising the general level of literacy and education of wide sections of the population. Institutional basis of adult education praxis at the time mostly rested upon literacy courses, people's universities, cultural-educational societies, etc. This paper especially distinguishes andragogical activity of momentous and respectable Sarajevo-based cultural-educational establishments (People's university, Gajret, Prosveta, Napredak), that were amongst the most significant and successful in Yugoslavia, and represented example of model work in adult education of the interwar period.

Key words: adult education, Bosnia and Herzegovina, historical-andragogical research, institutions, cultural-educational societies.

Izvori i literatura

- Arhivski izvori:** Arhiv Jugoslavije (AJ), Ministarstvo prosvete (AJ 66, MPs), Opšte odeljenje Ministarstva prosvete (P-NP), Odeljenje za osnovnu nastavu (ON), Odeljenje za narodno prosvetisanje (NP), Centralni pres-biro Ministarskog saveta (AJ 38).
- Bjelić, L. 1939. Udeo učitelja kroz narodnu školu u stvaranju i izgradnji Jugoslavije. U: Majstorović, M. (ur.), *Pedagoška Jugoslavija 1918–1938*. Beograd: Pedagoška biblioteka Jugoslovenskog učiteljskog udruženja, sv. 9, str. 321–324.
- Bralić, Ž. 1995. Narodni univerziteti u Jugoslaviji 1918–1941. U: *Zbornik Fakulteta odbrane i zaštite*. Beograd: Fakultet odbrane i zaštite, str. 107–118.
- Bralić, Ž. 2000. *Obrazovanje odraslih u Jugoslaviji između dva rata (1918–1941)* [magistarska teza]. Beograd: Filozofski fakultet, Odeljenje za pedagogiju i andragogiju.
- Bralić, Ž. 2016. *Obrazovanje odraslih u pokušaju: Prilog andragoškoj istoriji*. Beograd: Fakultet bezbednosti.
- Ćirković, S. 1980. *Uvod u istorijske studije*. Beograd: Filozofski fakultet u Beogradu – Odeljenje za istoriju.
- Gajret 1935. Glasnik kulturno-prosvetnog društva Gajreta, Izveštaj Glavnog odbora Gajreta za god. 1934–35, juli 1935, br. 7–9. Sarajevo: Glavni odbor Gajreta u Sarajevu.
- Gajret 1936. Glasnik kulturno-prosvetnog društva Gajreta, Izveštaj Glavnog odbora Gajreta za god. 1935–36, juni 1936, br. 6–8. Sarajevo: Glavni odbor Gajreta u Sarajevu.
- Glasnik društva Prosvete* 1937, prilog „Prosveti”, god. XV, Sarajevo, juni 1937, br. 6–9.
- Kecmanović, V. 1940. Prosvetno-kulturne nevolje u Semberiji. *Narodno prosvetisanje*, sv. 9. Beograd: Ministarstvo prosvete, str. 184–192.
- Kemura, A. 1940. Kulturne prilike naših muslimana u Bosni i Hercegovini. *Narodno prosvetisanje*, sv. 9. Beograd: Ministarstvo prosvete, str. 160–168.
- Krstić, B. 1940. Borba protiv nepismenosti. *Narodno prosvetisanje*, sv. 3. Beograd: Ministarstvo prosvete, str. 33–37.
- Malcolm, N. 2011. *Bosna: kratka povijest*. Sarajevo: Buybook.
- Pravila beogradskog Gajreta „Osman Đikić”* 1923. Beograd: Štampa „Mlada Srbija”.
- Pravila o organizaciji i radu Odbora za narodno prosvetisanje* 1921. (obnarodovana u 175. broju „Službenih novina” od 9. avgusta 1921. god.). Beograd: Državna štamparija Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.
- Pravila Prosvete, srpskog prosvetnog i kulturnog društva* 1932. Sarajevo: Izdanje društva Prosvete, Štamparija društva Prosvete.

Pravila srpskog muslimanskog kulturnog i prosvjetnog društva Gajret 1929. Sarajevo: Islamska dionička štamparija.

Pravila srpskog muslimanskog kulturno prosvjetnog društva Gajret 1932. Sarajevo: Štamparija Kajon.

Zbornik raspisa Ministarstva prosvete o radu na narodnom prosvjećivanju i pravila narodnih knjižnica i čitaonica 1934. Beograd: Izdanje knjižarnice Radomira D. Čukovića.

Dženita Džano¹

Osiguranje kvaliteta u organizacijama za obrazovanje odraslih u Bosni i Hercegovini

Sažetak: Organizacije/institucije za obrazovanje odraslih, bilo da su javne ili privatne, prve su među obrazovnim organizacijama koje su se našle na obrazovnom tržištu. Stoga one imaju potrebu da stvaraju uslove za efikasan obrazovni proces i efikasno poslovanje te da se u tom cilju bore za osiguranje kvaliteta, odnosno da upravljaju kvalitetom. Sa stanovišta osiguranja kvaliteta obrazovanja, ključno je pitanje koliko su organizacije za obrazovanje odraslih i njihov menadžment resursno spremni da uđu u tržišnu utakmicu determinisanu kvalitetom. S obzirom da su korisnici obrazovnih usluga sve zahtjevniji, na obrazovnom tržištu će ostati one organizacije koje imaju kapacitete za upravljanje kvalitetom i koje ispunjavaju standarde kvaliteta. Danas je u evropskim zemljama u primjeni nekoliko modela upravljanja kvalitetom u organizacijama za obrazovanje odraslih dok se u našoj zemlji pa i regionu o toj potrebi raspravlja više na teorijskom nivou nego što se pokušavaju primijeniti neki od modela.

Namjera autorice ovog rada je da predstavi rezultate empirijskog istraživanja koje je realizovano s ciljem analiziranja i procjenjivanja mogućnosti primjene standarda kvaliteta iz okvira modela eduQua u organizacijama za obrazovanje odraslih. Rezultati su pokazali da standarde eduQua modela nije moguće u potpunosti primijeniti u našim uslovima, ali su, kao takvi, omogućili projektovanje preporuka i smjernica za osiguranje kvaliteta u organizacijama za obrazovanje odraslih u Bosni i Hercegovini.

Ključne riječi: organizacije za obrazovanje odraslih, osiguranje kvaliteta, eduQua model upravljanja kvalitetom.

¹ Dženita Džano, MA, DVV International - Ured za BiH; e-mail: dzano@dvv-international.ba

Uvod

Težnja ka kvalitetu i upravljanju kvalitetom je prisutna u svim područjima društvenog života i rada – od proizvodnje i biznisa do kulture i obrazovanja. Mjerenje kvaliteta i upravljanje kvalitetom u oblasti obrazovanja je veoma složen postupak, vrijednosno opterećen, jer je obrazovanje vrijednosna kategorija (Alibabić 2010). Pojava međunarodnog pokreta za kvalitet u oblasti proizvodnje, osnivanje međunarodne organizacije za standardizaciju i stvaranje serije standarda za mjerenje kvaliteta (od ISO 9000 do standarda u okviru menadžmenta totalnog kvaliteta), imala je refleksije na neproizvodne uslužne djelatnosti, a potom i na oblast obrazovanja – posebno visokoškolskog, ali i obrazovanja odraslih (Alibabić i Miljković 2014). Organizacije/institucije obrazovanja odraslih koje su se, u pravom smislu riječi, našle na obrazovnom tržištu (bilo javne ili privatne), prve su imale potrebu rješavanja navedenih problema, a zarad upravljanja kvalitetom. Sa stanovišta osiguranja kvaliteta obrazovanja odraslih, ključno je pitanje koliko su organizacije za obrazovanje odraslih i njihov menadžment resursno spremni da uđu u tržišnu utakmicu determinisanu kvalitetom. S obzirom na to da su korisnici obrazovnih usluga sve zahtjevniji, na obrazovnom tržištu će ostati one organizacije koje imaju kapacitete za upravljanje kvalitetom i koje ispunjavaju standarde kvaliteta (Zech 2010; Alibabić i Miljković 2014; Avdagić 2016). Danas je u evropskim zemljama u primjeni nekoliko modela upravljanja kvalitetom u organizacijama za obrazovanje odraslih, a najčešći su švicarski model eduQua (od engl. riječi education/quality = kvalitet obrazovanja), LQW model (**L**ernorientierte **Q**ualität in der **W**eiterbildung (na učenika/polaznika orijentisan kvalitet u daljem obrazovanju) rasprostranjen u Njemačkoj i Austriji, model EFQM (**E**uropean **F**oundation for **Q**uality **M**anagement = Evropska fondacija za menadžment kvaliteta) – model izvrsnosti nastao u Belgiji.² Nijedan od navedenih modela u autentičnom obliku nije moguće primijeniti u Bosni i Hercegovini. Međutim, imajući u vidu suštinske karakteristike svakog od njih, može se pretpostaviti da je model eduQua moguće prilagoditi i primijeniti u organizacijama za obrazovanje odraslih u Bosni i Hercegovini. Organizacije za obrazovanje odraslih u BiH su danas, u pravom smislu riječi, na obrazovnom

² http://www.eduqua.ch/pdf/eduqua_manual_en.pdf

<http://www.efqm.org>

http://www.Service_Allgemeines/LQW_3_Guidelines__English.pdf, pristupljeno

tržištu (Šunje 2002, Avdagić 2016), te se može pretpostaviti da su zainteresovane za kvalitet. Stoga smo i proveli istraživanje mogućnosti primjene modela upravljanja kvalitetom u institucijama za obrazovanje odraslih u BiH, čije rezultate analiziramo i interpretiramo u ovom tekstu.

1. EduQua - model upravljanja kvalitetom u organizacijama za obrazovanje odraslih³

Švicarski model sistema upravljanja kvalitetom pod nazivom eduQua postoji još od 2000. godine, a nastao je s ciljem osiguranja i razvijanja kvaliteta institucija/ organizacija u području obrazovanja i učenja odraslih. Model eduQua obuhvata šest oblasti u kojima se standardizuje kvalitet, a to su: (1) programi/obrazovna ponuda, (2) informisanje polaznika, (3) obrazovni proces, (4) treneri, (5) sistem upravljanja kvalitetom i (6) rukovođenje organizacijom. Namijenjen je različitim tipovima organizacija koje svoju misiju baziraju i ostvaruju na kvalitetu – privatnim institucijama za obrazovanje odraslih, institucijama finansiranim/osnovanim od države, provajderima za ostvarivanje mjera za tržište rada, kompanijama koje organizuju i ostvaruju programe obrazovanja odraslih. Model eduQua obuhvata šest oblasti i dvadeset dva standarda kvaliteta prikazana u Tabeli br. 1.

³ EduQua (od engl. riječi education/quality) – kvalitet obrazovanja) je naziv za model sistema upravljanja kvalitetom kojim se obezbjeđuje švicarski certifikat kvaliteta za institucije kontinuiranog obrazovanja (Swiss quality certificate for continuing education institutions). Za predstavljanje ovog modela korišteno je Uputstvo za primjenu i certifikaciju (verzija 2012. god.) koje se može naći na http://www.eduqua.ch/pdf/eduqua_manual_en.pdf

Tabela br. 1: Oblasti i standardi modela eduQua

OBLASTI EDUQUE	STANDARDI/STANDARDIZOVANI ELEMENTI
PROGRAMI/OBRAZOVNA PONUDA	1. Ponuda bazirana na obrazovnim potrebama 2. Ciljevi učenja 3. Sadržaj učenja 4. Provjera ishoda (uspjeha) učenja 5. Evaluacija obuke/kurseva
INFORMISANJE	6. Informisanje o provajderu 7. Informisanje o ponudi
OBRAZOVNI PROCES	8. Izbor polaznika 9. Planiranje nastave/obuke 10. Metode nastave i učenja 11. Nastavni materijal i sredstva 12. Transfer učenja/primjena
TRENERI	13. Kvalifikacija i kompetencije 14. Kontinuirano usavršavanje 15. Povratna informacija trenerima
SISTEM UPRAVLJANJA KVALITETOM	16. Osiguranje kvaliteta i razvoj 17. Izjava o misiji institucije i osnovni andragoški principi 18. Upravljački postupci i instrumenti
RUKOVOĐENJE/LIDERSTVO	19. Organizacija 20. Učionice i infrastruktura 21. Opšte zadovoljstvo polaznika 22. Kontrola i dalji razvoj

Struktura modela je jasna, oblasti kvaliteta također, dok su neki standardi i njihovi zahtjevi neprecizni, kao i pokazatelji implementacije i dokazivanja, te ostavljaju prostor za proizvoljno tumačenje⁴ ili, pak, funkcionalno/namjensko tumačenje kakvom smo mi pribjegli u procesu analize i proučavanja izvorne

⁴ Pogledati Uputstvo za primjenu eduQue http://www.eduqua.ch/pdf/eduqua_manual_en.pdf

eduQue.⁵ Može se reći da model eduQua karakteriše izbor manjeg broja oblasti/kriterija u odnosu na druge modele nastale za potrebe upravljanja kvalitetom u području obrazovanja (kao što su LQW i EFQM). Oblastima su obuhvaćeni procesi, poslovi i kadrovi, a sve je usmjereno na zadovoljavanje potreba korisnika (Alibabić i Miljković 2014).

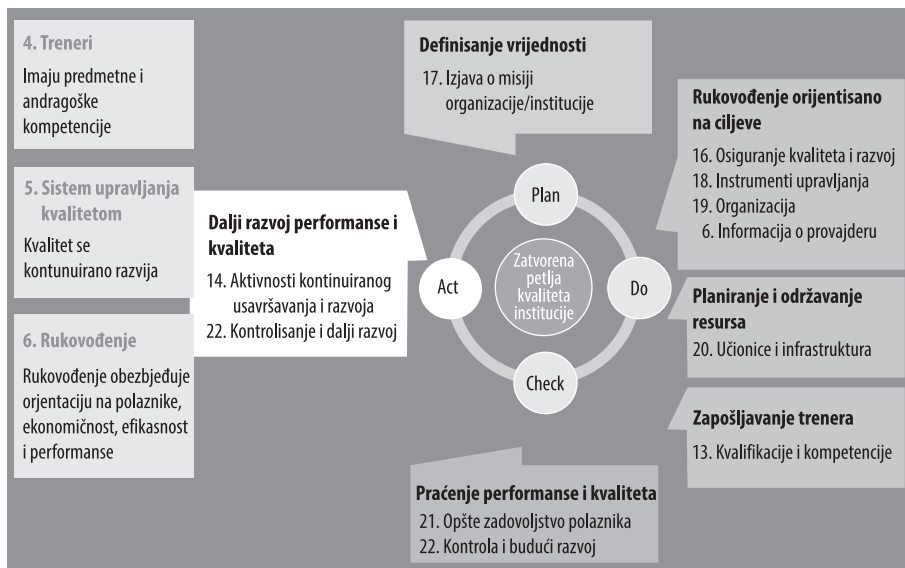
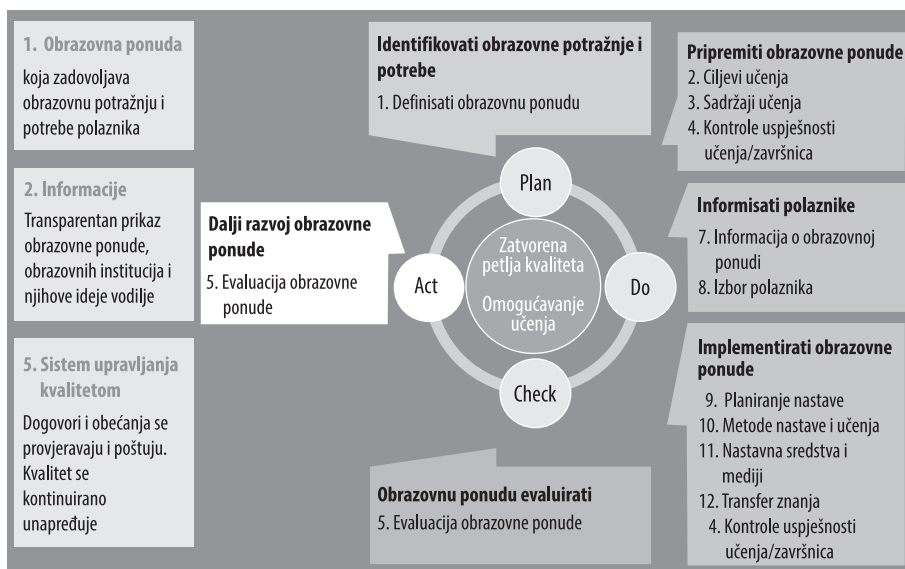
Model eduQua ne samo što je sveobuhvatan (standardizuje sve relevantne oblasti obrazovanja odraslih) već svaki standard definiše putem zahtjeva koji moraju biti ispunjeni, a potom navodi pokazatelje implementacije svakog standarda, provjeru ispunjenosti na licu mjesta i dokumentaciju koju valja priložiti u procesu certificiranja – dokumentaciju koja svjedoči o instituciji i o omogućavanju učenja, odnosno o obrazovnoj ponudi.⁶

Treba naglasiti da su u konceptu modela eduQua, koji pripada grupi modela baziranih na filozofiji totalnog kvaliteta (TQM – Total Quality Management), na bazi tzv. zatvorene petlje (bazirane na filozofiji TQM i Demingovom krugu koji čine četiri aktivnosti: planiraj, radi, provjeri, djeluj = engl. plan, do, check, act)⁷, objašnjena tri dominantna područja obrazovanja odraslih u kojima se standardizuje kvalitet, to su: 1. *institucija/organizator* ili provajder obrazovanja odraslih (u smislu subjektivnih i objektivnih resursa sa kojima raspolaže), 2. *omogućavanje učenja* (u smislu obrazovne ponude) i 3. *proces nastave/treninga*. Svih 22 standarda su raspoređena u tri navedena područja odnosno tri zatvorene petlje kvaliteta. Zatvorena petlja predstavlja konceptualni model povezanih i međusobno usklađenih aktivnosti koje utiču na kvalitet – od utvrđivanja zahtjeva kvaliteta do njihovog ostvarivanja, kontrole i korekcije. Shemama br. 1, 2 i 3 su ilustrovane zatvorene petlje *kvaliteta institucije*, *kvaliteta omogućavanja učenja (ili obrazovne ponude)* i *kvaliteta nastave/treninga*.

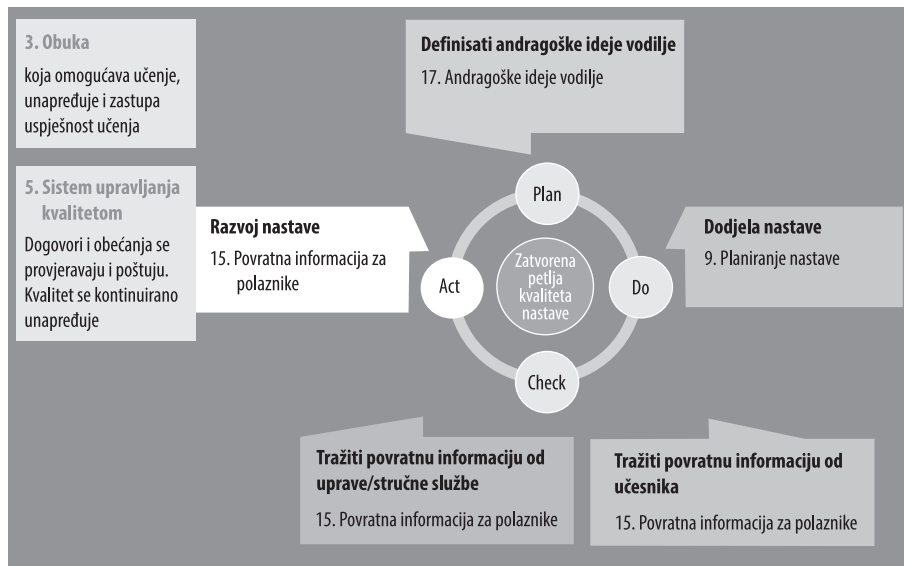
⁵ U Tabeli br. 1 nije predstavljen bukvalan prevod elemenata EduQua modela, već je tumačenje svih elemenata u saglasju sa koncepcijom i praksom obrazovanja odraslih u BiH.

⁶ Pogledati Upustvo za primjenu eduQue http://www.eduqua.ch/pdf/eduqua_manual_en.pdf

⁷ O filozofiji TQM i Demingovom krugu više u: Deming 1996; Besterfield, Besterfield-Michna, Besterfield, Besterfield-Sacre 2002; Bülow-Schramm 2006.

Shema br. 1: Zatvorena petlja kvaliteta institucije**Shema br. 2:** Zatvorena petlja kvaliteta omogućavanja učenja (obrazovne ponude)

Shema br. 3: Zatvorena petlja kvaliteta nastave (treninga)

Prikazanim shemama je ilustrovan i raspored standarda/standardizovanih elemenata u okvirima zatvorenih petlji. Svako od tri zatvorene petlje kvaliteta imanentna je peta oblast eduQue – Sistem upravljanja kvalitetom, čime se apostrofira podjednak značaj upravljanja kvalitetom u svakom području obrazovanja odraslih, u obrazovnoj instituciji, u obrazovnoj ponudi i u obrazovnom procesu.

2. Metodološki okvir istraživanja

Predmet istraživanja je osiguranje kvaliteta u organizacijama za obrazovanje odraslih u Bosni i Hercegovini u kontekstu analize mogućnosti primjene modela menadžmenta kvaliteta.

Cilj istraživanja je proučavanje mogućnosti primjene eduQue kao modela upravljanja kvalitetom u obrazovanju odraslih i na toj osnovi projektovanje preporuka i smjernica za osiguranje kvaliteta u organizacijama za obrazovanje odraslih u BiH.

Navedeni cilj je operacionaliziran preko tri istraživačka zadatka:

- Analizirati procjenu (menadžera) mogućnosti primjene eduQue standarda u organizacijama za obrazovanje odraslih u BiH;

- Analizirati i utvrditi odnos između karakteristika organizacija za obrazovanje odraslih i mogućnosti primjene modela menadžmenta kvaliteta u njima;
- Projektovati preporuke i smjernice za primjenu modela menadžmenta kvaliteta u organizacijama za obrazovanje odraslih u BiH.

Savremena istraživanja menadžmenta u obrazovanju su ukazala na važnost kontingencijskih faktora (karakteristika organizacije) u procesu manje ili više uspješnog rukovođenja organizacijom za obrazovanje odraslih (Alibabić 2010; Staničić 2011; Avdagić 2016). Stoga smo i mi u našem istraživanju pošli od pretpostavke da bi ta obilježja mogla biti povezana, pa da bi čak mogla i uticati na mogućnost primjene standarda kvaliteta u organizacijama za obrazovanje odraslih u BiH, te smo sljedeće karakteristike organizacije svrstali u nezavisne varijable: veličinu organizacije/broj zaposlenih, programsku orijentaciju (orijentacija na programe stručnog ili opšteobrazovnog karaktera ili, pak, na njihovu kombinaciju), starost organizacije, odnos prema konkurenciji (opažanje postojanja konkurencije u okruženju), organizacijsku kulturu (dominantnost nekog od tipova organizacijske kulture). Zavisnu varijablu je predstavljala procjena mogućnosti primjene standarda eduQua modela. Od rezultata istraživanja se očekivalo potvrđivanje ili opovrgavanje sljedećih hipoteza:

- Standarde eduQue nije moguće u potpunosti primijeniti u organizacijama za obrazovanje odraslih u BiH.
- Mogućnost primjene modela menadžmenta kvaliteta, odnosno EduQua modela u organizacijama za obrazovanje odraslih je povezana sa karakteristikama organizacije.

Odabrani istraživački pristup je podrazumijevao kvalitativnu istraživačku paradigmu (Halmi 2005), multiplu studiju slučaja evaluativnog tipa, deskriptivnu metodu uz korištenje tehnika anketiranja i intervjuisanja. Osnovni istraživački instrument je predstavljao dio iz Uputstva za primjenu eduQue⁸ koji je sadržao zahtjeve za svih 22 standarda i dokaze za sve zahtjeve.

Uzorak istraživanja je činilo pet slučajeva/organizacija za obrazovanje odraslih iz BiH (Aldi Goražde, Nahla Sarajevo, CPE Sarajevo, Amica Educa Tuzla, MSŠ Centar za obrazovanje odraslih Tešanj), a u okviru njih intervjuisano je i anketirano 5 menadžera.

⁸ http://www.eduqua.ch/pdf/eduqua_manual_en.pdf

3. Analiza i interpretacija rezultata istraživanja

3.1. Procjena mogućnosti primjene eduQua standarda u organizacijama za obrazovanje odraslih u Bosni i Hercegovini

U kontekstu našeg istraživanja, prvi istraživački zadatak je bio procjena mogućnosti primjene standarda eduQue u organizacijama za obrazovanje odraslih u BiH. Procjenu su vršili menadžeri pet organizacija koje su činile istraživački uzorak. S obzirom na to da smo kao metodološki dizajn primijenili multiplu studiju slučaja evaluativnog tipa, analiza i interpretacija istraživačkih nalaza je usmjerena na dva nivoa – analiza svakog slučaja ponaosob (u fokusu je „mogućnost” konkretne organizacije), a potom komparacija slučajeva u pogledu mogućnosti primjene eduQua standarda (u fokusu su konkretni standardi i oblasti kvaliteta).

Prilikom analize, slučajevi su šifrirani brojevima od 1 do 5. Čini se neophodnim i relevantnim za tumačenje dobijenih nalaza naglasiti da je u instrukciji za evaluaciju menadžerima posebno ukazano na činjenicu da mogućnost primjene standarda sagledavaju i procjenjuju kroz prizmu neophodnosti **dokazivanja, odnosno dokumentovanja** svakog zahtjeva standarda. Primjenjivim standardom smo smatrali onaj čije je sve zahtjeve moguće dokazati. S obzirom da je eduQua standardima pokriveno šest oblasti u kojima je neophodno osigurati kvalitet, dobijeni rezultati su jasno ukazali na oblasti koje je trenutno (ne)moguće standardizovati u istraživanjem obuhvaćenim organizacijama. Rezultati procjene mogućnosti primjene eduQua standarda u pet slučajeva/organizacija prikazani su u Tabeli br. 2.

Slučaj 1

Od 22 standarda, u organizaciji 1 moguće je primijeniti osam standarda i to tri standarda (2, 3, 5) koji se odnose na oblast *Obrazovna ponuda*; dva (9 i 11) u oblasti *Obrazovni proces*; jedan (13) u oblasti *Treneri* i dva (20 i 21) u oblasti *Rukovođenja i liderstvo* (vidjeti Tabelu br. 2). Dakle, nijednu oblast eduQue u organizaciji 1 nije moguće u potpunosti standardizovati. Treba istaći da je prva oblast „najbliža” standardizaciji, jer je procijenjeno da je tri od pet standarda moguće ispuniti, a uvidom u istraživački materijal može se konstatovati da je zahtjeve vezane za preostala dva standarda iz prve oblasti moguće djelimično ispuniti.

Slučaj 2

Od 22 standarda, u organizaciji 2 moguće je primijeniti dvanaest, i to tri standarda (1, 2, 3) koji se odnose na oblast *Obrazovna ponuda*; jedan (7) u oblasti *Informisanje*; četiri (9, 10, 11, 12) u oblasti *Obrazovni proces*; jedan (13) u oblasti *Treneri* i tri (18, 19, 20) u oblasti *Rukovođenje i liderstvo*. Dakle, i u organizaciji 2 nijednu oblast eduQue nije moguće u potpunosti standardizovati. Ipak, vrlo blizu standardizaciji su oblasti *Obrazovni proces*, gdje je moguće ispuniti četiri od pet standarda, i po tri standarda u oblastima *Obrazovna ponuda* i *Rukovođenje i liderstvo*.

Slučaj 3

Od 22 standarda, u organizaciji 3 moguće je primijeniti šest standarda, i to jedan (7) u oblasti *Informisanje*, dva (10, 12) u oblasti *Obrazovni proces*, jedan (15) u oblasti *Treneri* i dva (20, 22) u oblasti *Rukovođenje i liderstvo*. U čak dvije oblasti (*Obrazovna ponuda* i *Sistem upravljanja kvalitetom*) nije moguće ispuniti niti jedan jedini standard.

Slučaj 4

Od 22 standarda, u organizaciji 4 moguće je primijeniti čak 21 standard, i to svih pet (1, 2, 3, 4, 5) u oblasti *Obrazovna ponuda*, oba (6 i 7) u oblasti *Informisanje*, pet (8, 9, 10, 11, 12) u oblasti *Obrazovni proces*, sva tri (13, 14, 15) u oblasti *Treneri* i svih pet (17, 18, 19, 20, 21, 22) u oblasti *Rukovođenje i liderstvo*. Samo standard 16 iz oblasti *Sistem upravljanja kvalitetom* nije moguće dokumentovano primijeniti, odnosno ispuniti njegove zahtjeve.

Slučaj 5

Od 22 standarda, u organizaciji 5 moguće je primijeniti 10 standarda, i to dva u oblasti *Obrazovna ponuda* (2, 3), jedan u oblasti *Informisanje* (7), četiri u oblasti *Obrazovni proces* (9, 10, 11, 12), jedan u oblasti *Treneri* (13) i dva u oblasti *Rukovođenje i liderstvo* (17, 19). Ni ovdje, kao ni u ostala četiri slučaja, nije moguće dokumentovano primijeniti standard iz oblasti *Sistem upravljanja kvalitetom*, odnosno standard broj 16.

Tabela br. 2: Procjena mogućnosti primjene eduQua standarda u organizacijama za obrazovanje odraslih u Bosni i Hercegovini

OBLASTI EDUQUE	STANDARDI/ STANDARDIZOVANI ELEMENTI	ORGANIZACIJE				
		1	2	3	4	5
PROGRAMI/OBRAZOVNA PONUDA	1. Ponuda bazirana na obrazovnim potrebama	NE	DA	NE	DA	NE
	2. Ciljevi učenja	DA	DA	NE	DA	DA
	3. Sadržaj učenja	DA	DA	NE	DA	DA
	4. Provjera ishoda (uspjeha) učenja	NE	NE	NE	DA	NE
	5. Evaluacija obuke/kurseva	DA	NE	NE	DA	NE
INFORMISANJE	6. Informisanje o provajderu	NE	NE	NE	DA	NE
	7. Informisanje o ponudi	NE	DA	DA	DA	DA
OBRAZOVNI PROCES	8. Izbor polaznika	NE	NE	NE	DA	NE
	9. Planiranje nastave/obuke	DA	DA	NE	DA	DA
	10. Metode nastave i učenja	NE	DA	DA	DA	DA
	11. Nastavni materijal i sredstva	DA	DA	NE	DA	DA
	12. Transfer učenja/primjena	NE	DA	DA	DA	DA
TRENERI	13. Kvalifikacija i kompetencije	DA	DA	NE	DA	DA
	14. Kontinuirano usavršavanje	NE	NE	NE	DA	NE
	15. Povratna informacija trenerima	NE	NE	DA	DA	NE
SISTEM UPRAVLJANJA KVALITETOM	16. Osiguranje kvaliteta i razvoj	NE	NE	NE	NE	NE
RUKOVOĐENJE/LIDERSTVO	17. Izjava o misiji institucije i osnovni andragoški principi	NE	NE	NE	DA	DA
	18. Upravljački postupci i instrumenti	NE	DA	NE	DA	NE
	19. Organizacija	NE	DA	NE	DA	DA
	20. Učionice i infrastruktura	DA	DA	DA	DA	NE
	21. Opšte zadovoljstvo polaznika	DA	NE	NE	DA	NE
	22. Kontrola i dalji razvoj	NE	NE	DA	DA	NE

Dok smo analizom nalaza na prvom nivou sagledali mogućnosti svake od organizacija (slučajeva) da primijeni eduQua standarde u šest oblasti kvaliteta, drugi nivo analize predstavlja komparacija dobijenih nalaza, odnosno sagledavanje mogućnosti primjene standarda kvaliteta na osnovu procjene primjenjivosti svakog od njih u većem broju organizacija (slučajeva). Naime, uvid u Tabelu br. 2 omogućava nam da konstatujemo sljedeće:

- Niti u jednoj od šest eduQua oblasti nije moguće u potpunosti osigurati kvalitet primjenom navedenih standarda.
- U prvoj oblasti pod nazivom *Obrazovna ponuda – programi* dva standarda je moguće primijeniti u četiri od pet slučajeva, standarde 2 (ciljevi učenja) i 3 (sadržaji učenja). Gledano i tumačeno sa andragoškog stanovišta, to su ključni standardi, naravno uz standard 1 (baziranje ponude na obrazovnim potrebama), koji je primjenjiv u samo dva slučaja.
- U drugoj oblasti eduQue pod nazivom *Informisanje*, standard 7 (informisanje o ponudi) je primjenjiv u četiri od pet slučajeva, a standard 6 (informisanje o provajderu) nije primjenjiv u četiri od pet slučajeva.
- U okviru treće oblasti pod nazivom *Obrazovni proces*, standard 8 (koji se odnosi na selekciju polaznika) nije primjenjiv u četiri slučaja, dok su standardi 9 (planiranje časova), 10 (metode nastave i učenja) i 12 (primjena naučenog) primjenjivi u četiri slučaja.
- Četvrta oblast, koja se odnosi na *Trenere*, također je diskutabilna u pogledu osiguranja kvaliteta u slučajevima koji su činili uzorak istraživanja. Naime, standard 13 (kvalifikacijski profil trenera) je moguće primijeniti, standard 14 (usavršavanje trenera) nije, standard 15 (povratna informacija za trenere) i jeste (u dva slučaja) i nije moguće primijeniti (u tri slučaja).
- Peta oblast eduQue, *Sistem upravljanja kvalitetom*, pokrivena je standardom broj 16 (osiguranje i razvoj kvaliteta), koji nije primjenjiv niti u jednom analiziranom slučaju. Zahtjeve u okviru ovog standarda uglavnom nije moguće dokazati u svih pet slučajeva.

- U šestoj oblasti, pod nazivom *Rukovođenje i liderstvo*, samo je standard 20 (prostor i infrastruktura) moguće primijeniti u četiri od pet slučajeva.
- Gledajući i tumačeći kroz nešto fleksibilniju prizmu (pod uslovom da najmanje tri slučaja mogu primijeniti standard), pored već navedenih standarda (2, 3, 7, 9, 10, 11, 12, 13, 20), primjenjiv je i standard 19, koji reguliše organizaciju rada, odgovornosti zaposlenih, sistematizaciju radnih mjesta. To bi značilo da je deset od dvadeset dva standarda moguće primijeniti u organizacijama za obrazovanje odraslih u BiH.
- Od preostalih dvanaest standarda sedam je neprimjenjivo u po dva slučaja, a 5 je neprimjenjivo u po četiri odnosno pet slučajeva (pored standarda 16 iz oblasti sistema upravljanja kvalitetom koji ne može primijeniti nijedna organizacija, još četiri standarda su neprimjenjiva u četiri od pet organizacija, to su standard 4 (provjera ishoda), 6 (informisanje o provajderu), 8 (selekcija polaznika) i 14 (aktivnosti kontinuiranog usavršavanja i razvoja)).
- Posebno zanimljiv nalaz prezentovan u Tabeli br. 2 je mogućnost primjene standarda u organizaciji/slučaju 4. Procijenjeno je da je moguće primijeniti sve standarde izuzev standarda 16, koji se odnosi na sistem upravljanja kvalitetom. Sagledavajući ovu procjenu u kontekstu ostalih, očigledno je da joj moramo pristupiti kritičnije. Ovom prilikom se može samo pretpostaviti da se radi o neobjektivnoj procjeni.

Na bazi analize svakog slučaja ponaosob i njihovog međusobnog poređenja, moglo bi se zaključiti da standarde eduQue nije moguće u potpunosti primijeniti u organizacijama za obrazovanje odraslih u Bosni i Hercegovini, što se moglo i očekivati. Međutim, ohrabruju nalazi koji pokazuju da je brojne zahtjeve nekih standarda moguće dokazati, što znači da za standardizaciju kvaliteta u obrazovanju odraslih „ima nade”. Može se pretpostaviti da bi neki novi model kvaliteta, proizišao iz eduQue, a primjeren našim uslovima, mogao biti primjenjiv u organizacijama za obrazovanje odraslih u Bosni i Hercegovini.

3.2. Odnos između karakteristika organizacija za obrazovanje odraslih i mogućnosti primjene modela menadžmenta kvaliteta u njima

U okviru drugog istraživačkog zadatka sagledali smo odnos između karakteristika organizacija za obrazovanje odraslih i mogućnosti primjene modela menadžmenta kvaliteta u njima. Zanimalo nas je da li neke od sljedećih karakteristika organizacije: *veličina organizacije sagledana preko broja polaznika na godišnjem nivou, programska orijentacija, starost organizacije, konkurencija u okruženju, kultura organizacije* – mogu ukazati na veću ili manju mogućnost primjene eduQua standarda. Raspored podataka u Tabeli br. 3 daje odgovor na postavljeno pitanje.

Tabela br. 3: Karakteristike organizacije i mogućnost primjene standarda

ORG. KARAKTERISTIKE	1	2	3	4	5
VELIČINA	Broj polaznika 1500 srednja	Broj polaznika 100 mala	Broj polaznika 150 mala	Broj polaznika 5000 velika	Broj polaznika 858 srednja
PROGRAMSKA ORIJENTACIJA	opšte i stručno obrazovanje	stručno obrazovanje	stručno obrazovanje	opšte i stručno obrazovanje	opšte obrazovanje
STAROST	mlada (10 god.)	zrela (21 god.)	zrela (20 god.)	zrela (16 god.)	zrela (20 god.)
KONKURENCIJA	NEMA	NEMA	NEMA	NEMA	NEMA
KULTURA ORGANIZACIJE	KULTURA MOĆI	KULTURA ZADATKA	KULTURA ULOGA	KULTURA ZADATKA	KULTURA PODRŠKE
PRIMJENJIVI STANDARDI	2, 3, 5, 9, 11, 13, 20, 21	1, 2, 3, 7, 9, 10, 11, 12, 13, 18, 19, 20	7, 10, 12, 15, 20, 22	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 17, 18, 19, 20, 21, 22	2, 3, 7, 9, 10, 11, 12, 13, 17, 19
UKUPNO PRIMJENJIVIH	8	12	6	21	10
NEPRIMJENJIVI STANDARDI	1, 4, 6, 7, 8, 10, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 22	4, 5, 6, 8, 14, 15, 16, 17, 21, 22	1, 2, 3, 4, 5, 6, 8, 9, 11, 13, 14, 16, 17, 18, 19, 21	16	1, 4, 5, 6, 8, 14, 15, 16, 18, 20, 21, 22
UKUPNO NEPRIMJENJIVIH	14	10	16	1	12

Prva karakteristika organizacije – *veličina*, mogla bi biti determinanta veće ili manje mogućnosti primjene standarda kvaliteta u organizaciji. Prema broju polaznika na godišnjem nivou mi smo organizacije uslovno svrstali u tri kategorije – male, srednje i velike. Očigledno je da najveća od organizacija ima mogućnost primjene čak 21 standarda kvaliteta (naravno prema procjeni njenog menadžera). To nas navodi na zaključak da je veličina organizacije relevantan faktor pri osiguranju kvaliteta.

Druga karakteristika organizacije – *programska orijentacija*, nije se pokazala značajnom za omogućavanje primjene standarda kvaliteta. Od pet analiziranih organizacija, dvije su orijentisane na stručno obrazovanje, dvije na opšte i stručno zajedno i jedna na opšte obrazovanje. U podacima prezentovanim u Tabeli br. 3 nije uočljivo veće variranje procjene primjenjivosti standarda u odnosu na programsku orijentaciju organizacije. Dok prva organizacija orijentisana na programe opšteg i stručnog obrazovanja može obezbijediti primjenu osam standarda, četvrta organizacija iste orijentacije može obezbijediti primjenu 21 standarda. Dok druga organizacija orijentisana na programe samo stručnog obrazovanja može obezbijediti primjenu 12 standarda, treća organizacija iste orijentacije može obezbijediti primjenu samo 6 standarda. Dakle, karakteristika programske orijentisanosti nema značajnu ulogu u omogućavanju primjene standarda kvaliteta.

Treća karakteristika organizacije – njena *starost*, pokazala se djelimično značajnom u našoj analizi. Naime, istraživanjem su obuhvaćene četiri zrele organizacije (od 16 do 21 godine stare) i jedna organizacija uslovno svrstana u mlade u odnosu na ostale četiri (10 godina stara). Uočljivo je da jedino u mladoj organizaciji nisu primjenjiva dva, andragoški vrlo bitna standarda, standard 10 (metode nastave i učenja) i standard 12 (transfer znanja – primjena naučenog). Stoga se može zaključiti da je mladim organizacijama teže obezbijediti uslove za primjenu standarda u oblasti kvaliteta obrazovnog procesa, što je donekle i očekivano, jer iskustvo institucije u realizaciji obrazovnih programa doprinosi razumijevanju andragoških uslova i njihovom obezbjeđivanju.

Četvrta karakteristika organizacije – *postojanje konkurencije u okruženju*, kvalitativno je ista za sve procjenjivane organizacije – ne postoji konkurencija, stoga u ovom kontekstu nema značaja.

Peta karakteristika – *dominantni tip kulture organizacije*, pokazala se kao značajna u tumačenju odnosa sa mogućnošću primjene standarda kvaliteta. Naime, u organizacijama u kojima preovlađuje kultura zadatka moguće je primijeniti najviše standarda (u organizaciji 2 primjenljivo 12, a u organizaciji 4 primjenljiv 21 standard). Zašto je to tako, vjerovatno odgovor leži u činjenici da se u okviru ovog tipa kulture cijene vrijednosti kao što su uspjeh i postignuće, a toga nema bez ispunjenja standarda kvaliteta.

U rezimeu sagledavanja odnosa karakteristika organizacije i mogućnosti primjene standarda kvaliteta treba naglasiti da su tri karakteristike – veličina, starost i preovlađujući tip kulture organizacije, „obojile” sagledavani odnos, te se stoga može reći da bi upravo te karakteristike mogle značajno determinisati omogućavanje primjene standarda kvaliteta.

3.3. Preporuke i smjernice za primjenu modela menadžmenta kvaliteta u organizacijama za obrazovanje odraslih u Bosni i Hercegovini

Dobijeni podaci u okviru našeg prvog istraživačkog zadatka mogu usmjeriti promišljanje u pravcu preporuka i/ili projektovanja nekog novog modela kvaliteta, a praktičarima mogu trasirati put ka obezbjeđivanju uslova neophodnih za postizanje kvaliteta.

Posebno vrijedan pažnje je podatak da niti u jednom slučaju 16. standard – osiguranje i razvoj kvaliteta koji pokriva petu oblast eduQue pod nazivom Sistem upravljanja kvalitetom, nije moguće ispuniti. Dakle, eduQuom je standardizovan i sam kvalitet, odnosno sistem upravljanja kvalitetom. Prvi zahtjev standarda 16 – da organizacija ima neki od sertifikata standarda kvaliteta (zahtjevi predstavljeni u Tabeli br. 4) ni jedna od organizacija/slučajeva nije ispunila. Ostali zahtjevi ovog standarda su uglavnom problematični kod četiri od pet organizacija. S obzirom na opis ovog standarda i na prirodu navedenih zahtjeva, moglo bi se zaključiti da razloge neprimjenjivosti možemo tražiti u okruženju organizacija i u (ne)kompetentnosti menadžera i menadžmentskih timova. Naime, u užem pa i širem okruženju analiziranih organizacija certificiranje kvaliteta nije „običaj” niti praksa u organizacijama; politike obrazovanja i rada ne prepoznaju značaj certificiranja kvaliteta. S druge strane, menadžeri i menadžmentski timovi su odgovorni za ovaj standard te je stoga neophodna njihova obuka koja bi bila u funkciji: a) omogućavanja i podržavanja organizacijskog učenja, odnosno u funkciji stvaranja i razvijanja takve klime u organizaciji koja promovise i razvija

svijest o permanentnom i kontinuiranom učenju svih; b) razumijevanja fenomena kvaliteta i kreiranje i procjenjivanje instrumenata za ispitivanje kvaliteta. Dakle, **preporuke temeljene na navedenom istraživačkom nalazu usmjerene su na promjene aktuelne politike obrazovanje odraslih u Bosni i Hercegovini, a potom i na potrebu kontinuirane i funkcionalne obuke menadžera i menadžmentskih timova.**

Tabela br. 4: Zahtjevi standarda 16⁹

16. Osiguranje i razvoj kvaliteta (svijest o kvalitetu bazirana na stalnom učenju svih, podržana je od strane menadžmenta institucije)	• organizacija ima certifikat kvaliteta (ISO 9001 ili neki drugi) • zahtjevi i standardi kvaliteta su dokumentovani u pisanom obliku (relevantni zakoni i pravila su uzeti u obzir) • definisani su i opisani procesi i postupci vezani za provajdera: razvoj programa/kurseva, planiranje, marketing, distribucija, analiza obrazovnih rezultata... • postoji zatvorena petlja kvaliteta u smislu organizacijskog učenja (učenja svih u organizaciji) – učenje u službi kvaliteta se odvija kroz samorefleksije trenera, evaluacije kurseva, samoevaluaciju uprave/rukovodstva • postoje odgovarajući instrumenti i ček-liste, IT-solucije za ispitivanje kvaliteta
--	--

Sljedeći nalazi koji mogu implicirati preporukama pokazali su da četiri standarda (standardi pod brojevima 4, 6, 8, 14) nije moguće ispuniti u četiri od pet slučajeva.

Četvrtim standardom je standardizovana provjera uspjeha/ishoda učenja. Uvidom u širi istraživački materijal saznali smo koji zahtjevi eduQue predstavljaju problem ili barijeru ispunjenju ovog standarda u istraživanim slučajevima. To su sljedeći zahtjevi: provjeravati na različitim nivoima, sprovođiti provjeru u odgovarajućim intervalima, provjeravati samoevaluacijom, ispitivanje i provjeravanje moraju biti standardizovani, provjera se prilagođava nivou polaznika, postoje jasne procedure provjere. Ovaj standard je iz prve oblasti eduQue – Programi/obrazovna ponuda, oblasti koja ima ne samo stručnu već i marketinšku funkciju, jer potencijalni polaznici kroz tu oblast saznaju „šta ih očekuje” ako participiraju u tom programu. Stoga bi ovaj standard trebali obezbijediti kreatori programa i obrazovne ponude, **te se u tom smislu može preporučiti neizostavno osposobljavanje kreatora programa ne samo za didaktičke već i za marketinške aktivnosti.**

⁹ Iz Uputstva za primjenu eduQue http://www.eduqua.ch/pdf/eduqua_manual_en.pdf

Šestim standardom je standardizovano informisanje o organizatoru/provajderu obrazovanja i on predstavlja prvi standard u oblasti Informisanje, što znači da mu je ključna funkcija marketinška. Jedan od zahtjeva ovog standarda u sva četiri slučaja/organizacije je označen kao neprimjenljiv, a to je zahtjev da informativni materijal sadrži informacije o vodećim andragoškim principima na kojima se zasniva obrazovanje i obuka. Kako objasniti navedeni nalaz ako ne trenutnim stanjem u obrazovanju odraslih u Bosni i Hercegovini. Naime, praksa obrazovanja odraslih „živi”, jer je ona odgovor na potrebe društva i pojedinca, ali ta praksa nema utemeljenje u teorijskim odnosno andragoškim konceptima, jer se kadrovi u obrazovanju odraslih sporadično andragoški osnažuju uglavnom putem projektnih aktivnosti. Šta preporučiti u kontekstu dobijenih istraživačkih nalaza ako ne andragoško obrazovanje i obuke za sve zaposlene u sektorima za obrazovanje odraslih.

Osmim standardom je standardizovana selekcija polaznika za odgovarajuće kurseve. Uvidom u istraživački materijal moglo se ustanoviti da su ispitanici/menadžeri negativno reagovali na sljedeći zahtjev – „za kurseve koji traju duže definisana je mogućnost prekida, priznavanje prethodnog učenja i kompetencija”. Jasno je da im je ovaj zahtjev nemoguće ispuniti jer obrazovnim politikama u Bosni i Hercegovini, pa ni u okruženju, nije regulisano „priznavanje prethodnog učenja”. **Na temelju ovog nalaza preporuku bismo mogli usmjeriti ka potrebi za promjenom obrazovnih politika.**

Četrnaesti standard se odnosi na četvrtu oblast eduQue – *Treneri*, a njime se standardizuje kontinuirano usavršavanje i razvoj trenera. U okviru zahtjeva ovog standarda, svi menadžeri su navodili da ispunjavaju sljedeći zahtjev – „značaj kontinuiranog usavršavanja je ugrađen u strategijske/razvojne ciljeve organizacije”, dok su zahtjeve koji se odnose na „ispitivanje potreba za usavršavanjem” i „uključivanje u programe usavršavanja u samoj organizaciji i van nje” označavali kao neprimjenjive. Dakle, strategijskim planovima mogu dokazati (na papiru) prvi navedeni zahtjev, dok druga dva ne mogu, jer ustvari ne ostvaruju u praksi svoje strategijske ciljeve. Očigledna je kontradiktornost, ili u izjavama menadžera ili, pak, u ostvarivanju kontinuiranog usavršavanja trenera. **Preporuka utemeljena na ovim nalazima bi mogla biti usmjerena ka menadžerima i menadžmentskim timovima organizacija, a u smislu razumijevanja značaja kontinuiranog usavršavanja trenera, kao i značaja usaglašavanja strategijskih/razvojnih ciljeva i uslova za njihovo ostvarivanje.**

U odjeljku posvećenom konceptu modela eduQua naglasili smo da su eduQua standardi raspoređeni u tri zatvorene petlje kvaliteta: zatvorenu petlju kvaliteta institucije/organizacije obrazovanja odraslih, zatvorenu petlju kvaliteta omogućavanja učenja i zatvorenu petlju kvaliteta procesa nastave/treninga. U **zatvorenu petlju kvaliteta institucije** (u smislu kvaliteta upravljanja subjektivnim i objektivnim resursima) locirane su aktivnosti kojima se obezbjeđuju zahtjevi standarda iz tri eduQua oblasti – Treneri, Sistem upravljanja kvalitetom i Rukovođenje, gdje je locirano **10** standarda kvaliteta (Shema br. 1). S obzirom na to da je ispunjenje tih 10 standarda iz okvira zatvorene petlje kvaliteta institucije/organizacije uslov za funkcionisanje preostale dvije zatvorene petlje, organizacijama za obrazovanje odraslih u Bosni i Hercegovini, a u kontekstu „današnje” realnosti, moglo bi se **preporučiti uvođenje prvog koraka u upravljanju kvalitetom, a to je osiguranje kvaliteta, odnosno standardizacija kvaliteta same institucije/organizacije u vidu zatvorene petlje kvaliteta institucije (vidjeti Shemu br. 1)**. Od standarda inkorporiranih u zatvorenu petlju kvaliteta institucije naši ispitanici (menadžeri) su standarde 6, 14, i 16 obilježili kao neprimjenjive. Međutim, pod pretpostavkom da se uvažavaju naše preporuke u vezi ova tri standarda (koje smo elaborirali u ovom odjeljku teksta), organizacije za obrazovanje odraslih bile bi u mogućnosti ostvariti zatvorenu petlju kvaliteta institucije i tako stvoriti uslov za realizaciju druge dvije zatvorene petlje kvaliteta, tim prije što bi u tom kontekstu bilo sporno ostvarenje samo jednog standarda (standarda 4), za koji smo također dali preporuku.

Sve navedene preporuke bazirane na istraživačkim rezultatima možemo rezimirati svrstavajući ih u tri grupe:

- Preporuke koje se odnose na promjenu obrazovne politike u smislu aktualiziranja zahtjeva za standardizaciju u obrazovanju odraslih;
- Preporuke koje se odnose na potrebu funkcionalnog ili namjenskog osposobljavanja i kontinuiranog usavršavanja menadžera, kreatora programa, trenera i svih drugih aktera u procesu primjene standarda kvaliteta;
- Preporuke koje se odnose na potrebu otpočinjanja sa primjenom standarda kvaliteta barem u smislu parcijalne standardizacije ostvarivanjem zatvorene petlje kvaliteta institucije za obrazovanje odraslih – zarad pripreme same institucije za buduću primjenu

TQM, a i zarad uspješnosti poslovanja i obrazovnog procesa, ali i konkurentnosti organizacije na tržištu.

Pored preporuka koje su formulisane na temelju naših istraživačkih rezultata uglavnom dobijenih u okviru realizacije prvog istraživačkog zadatka, na rezultatima dobijenim u okvirima realizacije drugog zadatka moguće je formulisati i neke smjernice za primjenu modela menadžmenta kvaliteta u organizacijama za obrazovanje odraslih u Bosni i Hercegovini. Naime, sagledavanjem odnosa karakteristika organizacije i mogućnosti primjene modela menadžmenta kvaliteta izdvojile su se veličina i starost organizacije kao karakteristike koje mogu biti determinante mogućnosti primjene većeg ili manjeg broja standarda kvaliteta, što menadžerima može biti dobar pokazatelj ili smjernica u procesu pripremanja za primjenu nekog od modela menadžmenta kvaliteta. Uz to, preovlađujući tip kulture organizacije, a to je u našem istraživanju kultura zadatka, također može biti dobro „tlo” za ostvarivanje standarda kvaliteta, što može biti i smjernica u procesu razvijanja kulture organizacije koja podržava kvalitet.

Zaključak

Prva hipoteza empirijskog istraživanja problema osiguranja kvaliteta u obrazovanju odraslih koja glasi: standarde eduQue nije moguće u potpunosti primijeniti u organizacijama za obrazovanje odraslih u Bosni i Hercegovini – potvrđena je. Na bazi analize pet slučajeva/organizacija obrazovanja odraslih (procjene primjenjivosti standarda eduQue od strane njihovih menadžera), te na bazi međusobnog poređenja procjena, moglo se zaključiti da standarde eduQue nije moguće u potpunosti primijeniti u organizacijama za obrazovanje odraslih u BiH. Međutim, ohrabruju nalazi koji pokazuju da je brojne zahtjeve većine standarda moguće dokazati, što znači da za standardizaciju kvaliteta u obrazovanju odraslih „ima nade”. Posebno vrijedan pažnje je podatak da niti u jednom analiziranom slučaju 16. standard – osiguranje i razvoj kvaliteta, koji pokriva petu oblast eduQue pod nazivom Sistem upravljanja kvalitetom, nije moguće ispuniti. Prvi zahtjev standarda 16 – da organizacija ima neki od sertifikata standarda kvaliteta ni jedna od organizacija/slučajeva ne ispunjava. Ostali zahtjevi ovog standarda su uglavnom problematični kod četiri od pet

organizacija. S obzirom na opis ovog standarda i na prirodu navedenih zahtjeva, moglo bi se zaključiti da razloge neprimjenjivosti možemo tražiti u okruženju organizacija i u nedostatku kompetencija menadžera i menadžmentskih timova. Naime, u užem pa i širem okruženju analiziranih organizacija certificiranje kvaliteta nije „običaj” niti praksa u organizacijama; pri tome politike obrazovanja i rada ne prepoznaju značaj certificiranja kvaliteta.

Druga istraživačka hipoteza je glasila: mogućnost primjene modela menadžmenta kvaliteta odnosno eduQua modela u organizacijama za obrazovanje odraslih je povezana sa karakteristikama organizacije. Istraživački nalazi su djelimično potvrdili navedenu hipotezu. Naime, tri karakteristike organizacije – veličina, starost i dominantni tip kulture organizacije pokazale su se relevantnim za razumijevanje mogućnosti primjene eduQua modela. Stvarni pravac djelovanja ovih varijabli bilo bi korisno provjeriti na većem uzorku organizacija različitih karakteristika.

Quality assurance in organisations for adult education in Bosnia and Herzegovina

Abstract: Organisations/institutions for adult education, whether public or private, were among the first ones to enter the education market. Therefore, they need to create conditions for efficient education process and efficient business practices, hence to fight for quality assurance respectively quality management. From the viewpoint of quality assurance in education, the key question is how well are they prepared to tackle the market determined by quality, regarding management resources. Only those organisations which are able to manage quality and meet quality standards according to users' needs, will persist on the education market. Today, several quality management models are being applied in adult education organisations in Europe. In Bosnia and Herzegovina, as in our entire region, models of education quality management are primarily subject to theoretical discussions, while in the education practice there are still no attempts to apply some of those models.

Based on critical elaboration and empirical research of applicability of the eduQua model, we intended to point out the possibilities of eduQua quality standard introduction in

adult education organisations, and to define recommendations and guidelines for quality assurance in adult education organisations in Bosnia and Herzegovina.

Research results show that it is not possible to fully apply the standards of eduQua model in our conditions, but they enabled us to frame recommendations and guidelines for quality assurance in organisations for adult education in BiH.

Key words: organisations for adult education, quality assurance, eduQua model of quality management.

Literatura

- Alibabić, Š. 2010. *Change management – andragogical professional challenge*. In: Adult Education: The Response to Global Crisis Strengths and Challenges of the Profession, str. 109-127. Beograd: IPA.
- Alibabić, Š.; Miljković, J. 2014. *TQM u organizacijama za obrazovanje odraslih*. Zbornik: Modeli procenjivanja i strategije unapređivanja kvaliteta obrazovanja odraslih u Srbiji, str. 7-31. Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Institut za pedagogiju i andragogiju.
- Avdagić, E. 2016. *Menadžment modeli u organizacijama za obrazovanje odraslih*. Sarajevo: Institut za međunarodnu suradnju Njemačkog saveza visokih narodnih škola - DVV International (Ured u Bosni i Hercegovini).
- Besterfield, D.H., Besterfield-Michna, C., Besterfield, G., Besterfield-Sacre, M. 2002. *Total Quality Management*. New Jersey: Prentice Hall.
- Bülow-Schramm, M. 2006. *Qualitätsmanagement in Bildungseinrichtungen*. Münster: Waxmann.
- Halmi, A. 2005. *Strategije kvalitativnih istraživanja u primijenjenim društvenim znanostima*. Zagreb: Naklada Slap.
- Deming, W. E. 1996. *Kako izaći iz krize*. Beograd: Grmeč - Privredni pregled.
- Staničić, S. 2011. *Menadžment u obrazovanju*. Gornji Milanovac: Centar za marketing u obrazovanju.
- Šunje, A. 2002. *Menadžment u obrazovnim ustanovama*. Obrazovanje odraslih, br. 1/2002, str. 69-77. Sarajevo: Bosanski kulturni centar i DVV International.
- Zech, R. 2010. *Organisation in der Weiterbildung*. Wiesbaden: VS VERLAG für Sozialwissenschaften.
- http://www.eduqua.ch/pdf/eduqua_manual_en.pdf (pristupljeno 7. 2. 2017.)
- http://www.Service_Allgemeines/LQW_3_Guidelines_English.pdf (pristupljeno 26. 9. 2017.)
- <http://www.efqm.org> (pristupljeno 27. 9. 2017.)

Doc. dr. Jasna Duraković¹

Nužnost izučavanja nastavnog predmeta *Javni nastup* u formalnom visokom obrazovanju na fakultetima društvenih nauka

Sažetak: Poznavanje komunikacijskih vještina postalo je izuzetno važno za uspješno komuniciranje u današnjem vremenu. Posebna pažnja se posvećuje umijeću prezentiranja ili predstavljanja, kao sastavnom dijelu profesionalnog razvoja svakog pojedinca. Uporedo s razvojem informacijskih i komunikacijskih tehnologija raste nužnost različitih oblika javnog nastupa, bilo da se radi o predstavljanju nekog proizvoda ili prezentaciji novih projekata javnosti. Međutim, kroz formalno visoko obrazovanje se ne pridaje dovoljno važnosti govorništvu i javnom nastupu. Upravo zbog prijeke potrebe modernog tržišta rada, koje traži adekvatne komunikacijske vještine i znanja, nužno bi bilo u formalno visoko obrazovanje, tačnije u svaki nastavni plan i program svih fakulteta društvenih nauka, zakonski uvesti nastavni predmet *Javni nastup*. Ovakva reforma u visokom obrazovanju je zasigurno prvi korak u profesionalnom razvoju i demokratskom napretku čitavog društva.

Ključne riječi: komunikacijske vještine, javni nastup, govornišтво, fakulteti društvenih nauka, razvoj visokog obrazovanja.

¹ Doc. dr. Jasna Duraković, docentica na Odsjeku za komunikologiju Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu;
e-mail: jasna.durakovic@fpn.unsa.ba

Uvod

U današnjem vremenu, za uspješno komuniciranje izuzetno je važno poznavanje komunikacijskih vještina. A posebna pažnja se posvećuje umijeću prezentiranja ili predstavljanja. Uporedo s razvojem informacijskih i komunikacijskih tehnologija raste nužnost različitih oblika javnog nastupa, bilo da se radi o predstavljanju nekog proizvoda ili prezentaciji novih projekata javnosti. U posljednjih nekoliko godina se o komunikacijskim vještinama govori u sklopu ličnog i poslovnog napredovanja, te je poznavanje i korištenje adekvatnih vještina govorništva i javnog nastupa postalo sastavnim dijelom profesionalnog razvoja svakog pojedinca. Muhamed Nuhić podsjeća na značaj izgovorene riječi i podvlači da je „govor velik, neizmjerljiv korak u očovječenju čovjeka. A čim je *progovorio*, čovjek je shvatio da svojim govorom može da utiče. Ta mogućnost dovela ga je u iskušenje da riječju postiže neke ciljeve, ostvaruje svoje interese. Tog trenutka počinje borba za odgovornost javne riječi, zapravo, borba između interesa i istine.”²

Kako se kroz formalno obrazovanje javnom nastupu i općenito govorništvu ne pridaje dovoljno pažnje, mnogobrojne neformalne grupe, udruženja, nevladine organizacije i tzv. PR³ stručnjaci koriste ovaj „nedostatak” u nastavi u obrazovnom sistemu u Bosni i Hercegovini, tačnije na fakultetima društvenih nauka, kao izvrsnu priliku da zarade mnogo novca u kratkom vremenu organizacijom komercijalnih seminara i edukacija iz javnog nastupa za sve koji žele naučiti više o govorništvu i kvalitetnoj komunikaciji na svim nivoima. Pored toga, u posljednjoj deceniji, formirale su se mnogobrojne škole i političke akademije koje se bave isključivo ovom vrstom neformalnog obrazovanja, i to kroz edukaciju polaznika koji ove usluge skupo plaćaju, ili, konkretno, kada su u pitanju političke akademije, kroz edukaciju vlastitih stranačkih kadrova, gdje ih se često pogrešno uči (nedostatak akademske referentnosti i zvanja tih komercijalnih predavača) kako da budu politički lideri.

Cilj ovakvih govorničkih škola je pripremiti polaznike za kvalitetnu poslovnu i svakodnevnu komunikaciju, oslobađanje straha od javnog nastupa,

² Nuhić, M. 1999. *Javna riječ i odgovornost: prava i dužnosti subjekata u javnoj komunikaciji*. Filozofski fakultet u Tuzli, Tuzla, str. 9.

³ PR je skraćenica od engleskih riječi *Public Relations* te se taj naziv koristi kao svjetski prihvaćen popularni termin za odnose s javnošću.

samostalno i uvjerljivo prezentiranje te razumijevanje i kritičko procjenjivanje informacija koje primaju. U okviru ovakvih edukacija se prezentira korisno i praktično znanje, gdje polaznici imaju priliku slušati predavanja i radionice vodećih domaćih stručnjaka iz područja komunikologije, govornništva, retorike i psihologije te steći praktična i teorijska znanja o komunikaciji, govoru tijela i javnom nastupu. Međutim, ovakve radionice su često vrlo nekvalitetne zbog prethodno navedenog razloga i koncipirane za ograničenu publiku, tj. publiku koja sebi može priuštiti ovako *skupocjeno* neformalno obrazovanje, koje često dolazi bez formalne naučne akreditacije (izdavanje certifikata ili potvrda o učešću od strane organizatora takvih seminara koji nemaju mjerljivu vrijednost niti su priznati od ozbiljnih javnih i obrazovnih institucija).

Značaj javnog nastupa u svakodnevnom životu

Svaki pojedinac je barem jednom u životu morao ili će morati javno nastupati, održati neku prezentaciju ili gostovati na TV-u. Možemo samo da pretpostavimo koliko se tokom jednog dana obavi predavanja na različite teme ili koliko se održi poslovnih sastanaka. U svim pomenutim oblicima nastupanja akteri govore, iskazuju, izražavaju svoje misli, komuniciraju, kako bi ostavili dobar dojam, kako bi nekoga u nešto ubijedili, predstavili učinak svog rada, aplicirali za unapređenje ili povišicu. Jedna od zajedničkih popularnih definicija, oko koje se većina retoričara slaže, kaže da je javni nastup (ponekada označen kao oratorijum, govornništvo ili govor) proces ili čin obavljanja prezentacije (govora) od strane pojedinca koji se direktno obraća živoj publici s ciljem da ih informira, utiče na njih ili ih zabavi. Javni nastup se uobičajeno shvata kao formalni, licem u lice, govor pojedinca grupi slušatelja. Usko je povezan sa „predstavljanjem/prezentiranjem”, mada je najčešće povezan sa komercijalnim aktivnostima. U većini slučajeva javni nastup služi ubjeđivanju publike.

Često ljudi pomisle da javni nastup podrazumijeva samo govor pred velikim auditorijumom ili pred kamerama. Međutim, javnost je svuda oko nas. U svim fazama života javlja se potreba za nastupanjem: od polaganja ispita na fakultetu, preko razgovora za posao do držanja neke prezentacije u firmi. Javni nastup može biti i rasprava na šalteru pošte, sastanak skupštine stanara ili držanje govora na nečijoj svadbi. Mnogi griješe u tome što se prilikom pripreme za javni

nastup previše bave sadržajem govora koji su napisali. Dokazano je da publika najviše ocjenjuje govornika na osnovu načina izlaganja kao i na osnovu njegovog govora tijela. Upravo zbog toga moramo raditi na vlastitim komunikacijskim vještinama i savladavanju treme pred nastup. Prema američkom teoretičaru i praktičaru Rogeru Ailesu, čovjek je „poruka koja hoda”.⁴ Dakle, svaki čovjek je poruka, samo je pitanje na koji način će poruku prenijeti publici i da li će njegov javni nastup biti garancija uspjeha u prenosu poruke. Andy Green kaže da svako od nas ima svoj unutarjni glas, a to je „glas oblikovanja vaše sudbine, sposobnosti da se nosite s trijumfom ili katastrofom i kako se upuštate u situaciju i inspirirate druge. Taj glas određuje vaš uspjeh kao komunikatora i uspjeh vaših komunikacija. To je glas u vašoj glavi.”⁵ Temeljni elementi u pripremi za javni nastup su: kako ublažiti tremu, kako graditi vlastito samopouzdanje kroz *osobni PR*⁶, kako kreirati jasne i jednostavne poruke, kako naglasiti ključne poruke, kako izbjeći monotoniju, kako izbaciti poštapalice iz govora, kako vješto koristiti ruke ili druge neverbalne signale itd.

Nužnost izučavanja predmeta javnog nastupa na društvenim fakultetima

Obrazovni sistem u Bosni i Hercegovini nije našao način da u dovoljnoj mjeri odgovori zahtjevima savremenog društva. Predmeti koji se bave razvijanjem govorničkih sposobnosti i komunikacijskih vještina ili uopće ne postoje ili nisu u pravoj mjeri usmjereni na pojedinca. Dikcija se, recimo, izučava samo na dramskim akademijama. Tehnikama javnog nastupa i prezentiranja ni približno nije posvećena odgovarajuća pažnja. Neformalno obrazovanje u oblasti javnog nastupa, koje bi trebalo da bude adekvatna dopuna standardnog fakultetskog obrazovanja, uglavnom je seminarskog tipa. Polaznici ne dobijaju dovoljno prostora da ispitaju svoje mogućnosti i da praktično uvježbavaju svoje nastupe i primjenjuju stečena znanja. Kao krajnji ishod, često se dešava da ljudi ne uspijevaju u praksi da odgovore zadacima koji im se postavljaju.

⁴ Prema Tomić, Z. 2008. *Odnosi s javnošću – teorija i praksa*. Synopsis. Zagreb i Sarajevo, str. 292.

⁵ Green, A. 2006. *Effective Personal Communication Skills for Public Relations*. Kogan page, London & Philadelphia, str. 3.

⁶ Vidjeti više o osobnim odnosima s javnošću u Tomić, Z. 2008. *Odnosi s javnošću – teorija i praksa*, Synopsis. Zagreb i Sarajevo, str. 292-330.

Potvrđeno je da je uspješan javni nastup ponekad ključna karika uspjeha. No, za mnoge od njih, upravo je ovo vještina koja im nedostaje jer se ne izučava u dovoljnoj mjeri te se o javnom nastupu (zbog limitiranog nastavnog plana i programa) govori samo paušalno u okviru predmeta odnosi s javnošću, poslovne komunikacije ili nekih drugih predmeta menadžmenta koji se tiču ove problematike. Upravo iz tog razloga ovo bi trebao biti poseban predmet, kao formalna nastavna obaveza na svim fakultetima društvenih nauka.

Studentima bi se osim učenja i pisanja ispita moralo omogućiti kvalitetno osnovno i krajnje neophodno znanje o tome kako se jasno, artikulirano i elokventno trebaju izražavati pred kolegama i profesorima, i kako sva ta praktična znanja primijeniti dalje u vlastitom profesionalnom radu i djelovanju po završetku studija. Profesori bi trebali motivacijskim tehnikama odlične i ambiciozne studente usmjeravati da rade na poboljšavanju vlastitih sposobnosti u javnom nastupu te da se aktivno uključe u razne konferencije, skupove i kongrese gdje će svoje znanje i interese moći predstaviti velikom broju nepoznatih ljudi. Dakle, kako bismo unaprijedili kvalitet nastavnog procesa na fakultetima društvenih nauka, studiranje nužno treba podrazumijevati razvijanje mnogih vještina, među kojima su slijedeće: prezentiranje vlastitih zamisli ili teme koju studenti odaberu za seminarski ili završni rad, tehnike za trajno pobjeđivanje treme, primjena komunikacijskih vještina u javnom nastupu (strukturiranje govora, glas, izgovor, dikcija, artikulacija), neverbalna komunikacija (govor tijela), izgradnja znanja i upravljanja tehnikama javnog nastupa, vođenje uspješne komunikacije s javnostima i medijima, samostalno organiziranje medijskog nastupa, organiziranje i vođenje konferencije za novinare i razmatranje ponašanja u kriznim i nepredvidivim situacijama.

Ovo je pogotovo tačno za studente novinarstva (buduće novinare) i za studente odnosa s javnošću, ili za sve one koji studiraju na fakultetima društvenih nauka gdje se od njih po završetku studija očekuje da su savladali osnovne vještine govorništa i javnog nastupa, koje će morati znati koristiti u svom profesionalnom razvoju. Istovremeno, zanimanje privrednih subjekata, poslodavaca poduzetnika, političkih institucija za stručnjake iz područja retorike i odnosa s javnošću je u neprestanoj ekspanziji. Stoga, ukoliko visokoobrazovne naučne institucije društvenih smjerova žele odgovoriti na sve veće izazove tržišta rada i ponuditi kvalitetan kadar, bit će nužno obogatiti postojeće nastavne programe novim predmetima, poput javnog nastupa i govorništa.

Savladavanje tehnika javnog govorništva i nastupa u cilju razvoja cjelokupne zajednice

Međuljudski odnosi temelje se na komuniciranju, koje je neizbježno. U današnjem informacijsko-komunikacijskom dobu u kojem živimo, čovjek da bi egzistirao jednostavno mora komunicirati. Autor Seid Masnica naglašava društveni značaj i važnost međuljudskog odnosa utemeljenog na kvalitetnoj komunikaciji. Masnica kaže da „poticajno društveno okruženje uveliko zavisi od vrste i kvalitete odnosa koje izgrađujemo međusobno u društvu. Djelovanje jednog čovjeka u tom pravcu je mikroelement cjelokupnog komunikacijskog procesa, o kojem, između ostalog zavisi njegov kvalitet i postizanje uspjeha u komunikaciji, odnosno dostizanje postavljanih ciljeva i očekivanih rezultata”.⁷

Savladavanje komunikacijskih vještina omogućava uspješno komuniciranje, odnosno da sagovornici u komunikacijskom procesu jednako razumiju poruku. Svjesni smo da je vještina govorništva, tj. javnog nastupa, od ogromnog, vrlo često i ključnog značaja u procesu građenja našeg mjesta u društvu, izgradnje poslovne karijere, uspješne prodaje, pa čak i porodičnih odnosa. Uz to, ukoliko želimo pojedince ili grupe pokrenuti na neku trenutnu akciju, šta god ta akcija bila, dobar rezultat možemo očekivati samo ukoliko smo dobri, sigurni i prodorni govornici. To nas dovodi do zaključka da je apsolutno svima potrebno da savladaju osnove govorništva i javnog nastupa. Bilo da se bavimo javnim poslom, politikom, medijima, bilo da smo profesor ili menadžer, prodavač ili ugostitelj, da li nam je cilj da nastupamo i govorimo pred masama ljudi, upravnim odborima preduzeća, držimo prodajne prezentacije grupama ili pojedincima, bolje se pozicioniramo u društvu, javni nastup i vještina govorništva je ono što će napraviti ključnu kvalitativnu razliku između našeg uspjeha ili neuspjeha. Za sve ove i druge životne situacije je potrebno da znamo dobro govoriti, hrabro nastupiti, brzo razmišljati i jasno se izražavati.

Ako studenti društvenih nauka uvođenjem obaveznog predmeta savladaju tehnike govora i javnog nastupa, oni će u okviru svog profesionalnog djelovanja biti mnogo odgovorniji, objektivniji, profesionalniji i ozbiljniji. To su mladi ljudi koji će po završetku studija obnašati razne funkcije i baviti se

⁷ Masnica, S. 2018. *Komunikacija u multietničkim zajednicama – konteksti, stereotipi, predrasude*. Vlastita naklada, Mostar, str. 18-19.

javnim profesijama, u novinarstvu, u politici, u trgovini, u sudstvu, u kulturi, i općenito u javnom životu. Masnica ističe kako se zapravo radi o dimenziji profesionalnog rada edukatora a tako i studenta kojemu se prenosi znanje. Posvećeni rad na sebi ne mogu zamijeniti nove tehnologije, niti bilo ko drugi, a u današnjem sistemu obrazovanja, kaže Masnica, više nego ikad nam je potreban razvoj emocionalnih, komunikacijskih i socijalnih kompetencija. To je, po Masnici, „dimenzija koja se zasniva na istinskoj potrebi čovjekove prirode za komunikacijom i uspostavljanjem interpersonalnih odnosa, ali i na činjenici da se emocionalne i socijalne kompetencije individue mogu učiti, pa samim tim i podučavati; dimenzija koja se zasniva na rezultatima istraživanja na području komunikologije, pedagogije, psihologije, sociologije, neuroznanosti, čijim znanjima komunikator, ako želi biti uspješan, treba da ovlada i učini ih sastavnim dijelom vlastitog djelovanja”.⁸ Dakle, uvođenjem predmeta Javni nastup i govorništvo u formalni nastavni plan i program na fakultetima društvenih nauka bi se doprinijelo razvoju profesionalizma i postavljanju kvalitetnijih standarda u javnoj sferi u ovoj zemlji. U konačnici, to stvara realne preduvjete za istinski demokratski razvoj društva.

⁸ Masnica, S. 2018. *Komunikacija u multietničkim zajednicama – konteksti, stereotipi, predrasude*. Vlastita naklada, Mostar, str. 11.

Necessity of Studying the Subject *Public Performance* in Formal Higher Education at the Faculties of Social Sciences

Abstract: Communication skills have become extremely important for successful communication in today's time. As integral part of professional development of each individual, particular attention is paid to the skills of personal and public presentation. Further development of information and communication technologies has inevitably led to various forms of public appearance, whether it is a presentation of a product or new projects for different kinds of audience. However, formal education does not attach sufficient importance to public speech and public performance. More precisely, since the modern labour market requires adequate communication skills and knowledge, it would be necessary to implement a legal curriculum by introducing subjects of public speaking and public presenting in Formal Higher Education, specifically in each curriculum of all faculties of social sciences. Such a reform in higher education is certainly the first step in the professional development and democratic progress of the whole society.

Key words: communication skills, public performance, public speaking, Social science faculties, development of higher education.

Literatura

- Green, A. 2006. *Effective Personal Communication Skills for Public Relations*. Kogan page, London and Philadelphia.
- Masnica, S. 2018. *Komunikacija u multietničkim zajednicama – konteksti, stereotipi, predrasude*. Vlastita naklada, Mostar.
- Nuhić, M. 1999. *Javna riječ i odgovornost: prava i dužnosti subjekata u javnoj komunikaciji*. Filozofski fakultet u Tuzli, Tuzla.
- Tomić, Z. 2008. *Odnosi s javnošću – teorija i praksa*. Synopsis, Zagreb i Sarajevo.

DODATAK

SUPPLEMENT

Arijana Bajrić¹

Lejla Hajdarpašić²

Bibliografija časopisa *Obrazovanje odraslih*: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu (2001-2018)³

Uvodna razmatranja

Izrada bibliografije odnosno sačinjavanje efikasnog bibliografskog modela uvijek su izazovni i zahtjevni informativno-dokumentarni poduhvati. Bibliografska istraživanja kao integralni dio svakog naučnog rada posvećena su organizaciji znanja, kojoj je, pak, cilj oslikati sadržaje, aktere te načine na koje je znanje organizirano. Tako je i ovaj bibliografski projekt, Bibliografija časopisa *Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu (2001-2018)*, imao za cilj bibliografski predstaviti tj. svim potencijalnim korisnicima bibliografije ponuditi razumljiv i potpun bibliografski uvid u značajne i raznovrsne priloge časopisa *Obrazovanje odraslih*.

O časopisu *Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu*

Časopis *Obrazovanje odraslih* počeo je izlaziti 2001. godine na bosanskom i njemačkom jeziku, s tim da se naslov, sažetak i ključne riječi pojavljuju i u prijevodu na engleski jezik. Časopis je prvobitno izlazio tri puta godišnje u tiražu od 500 primjeraka od 2001. do 2005. godine. Od 2006. godine izlazi dva puta godišnje u tiražu od 300 primjeraka. Na mrežnim stranicama DVV Internationala postavljena je u slobodnom pristupu arhiva

¹ Arijana Bajrić, dipl. komparatistkinja i bibliotekarka; e-mail: arijanaba@hotmail.com

² Doc. dr. Lejla Hajdarpašić, Odsjek za komparativnu književnost i bibliotekarstvo Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu; lejla.hajdarpasic@ff.unsa.ba

³ Bibliografija časopisa *Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu (2002-2018)* je revidirana i dopunjena verzija diplomskog rada Arijane Bajrić *Bibliografija časopisa za obrazovanje odraslih i kulturu „Obrazovanje odraslih”* odbranjenog 2018. godine na Odsjeku za komparativnu književnost i bibliotekarstvo Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, pod mentorstvom prof. dr. Senade Dizdara.

Obrazovanja odraslih od 2007. godine, što dodatno doprinosi vidljivosti ovog značajnog časopisa široj znanstvenoj i stručnoj zajednici.

Časopis *Obrazovanje odraslih* registriran je pod rednim brojem ISSN 1512-8784, a izdavači su Bosanski kulturni centar, Sarajevo, i Institut za međunarodnu suradnju Njemačkog saveza visokih narodnih škola (DVV International), Ured u Bosni i Hercegovini.

Od prvog broja časopis finansira Institut za međunarodnu suradnju Njemačkog saveza visokih narodnih škola (IIZ DVV). Prvi broj drugog godišta časopisa finansijski je podržala i Lutrija BiH, a JP BH Telecom finansirao je prva dva broja drugog godišta časopisa (1/2002, 2/2002). Treći broj drugog godišta, uz IIZ DVV, finansira i Ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta Kantona Sarajevo (3/2002). Od drugog broja 2004. godine, časopis, uz Institut za međunarodnu suradnju Njemačkog saveza visokih narodnih škola, finansijski podržava i Ministarstvo za privrednu suradnju i razvoj SR Njemačke.

U prva tri godišta, glavni i odgovorni urednik časopisa je Mujo Slatina. Godišta 2005. i 2006. uređuje Jusuf Žiga, Mirjana Mavrak je glavna i odgovorna urednica za godišta 2007, 2013, 2014. i 2015., Jelenka Vočkić Avdagić je glavna i odgovorna urednica za godišta 2008, 2009. i 2010, a Emir Avdagić za godišta 2011. i 2012. Senada Dizdar je glavna i odgovorna urednica za godišta 2016, 2017. i 2018.

Redakcija časopisa se tokom godina mijenjala, ali su Emir Avdagić i Jelenka Vočkić Avdagić stalni članovi redakcije od prvog do četrnaestog godišta (2002–2014). Jelenka Vočkić Avdagić jedino nije bila član redakcije u prvom broju prvog godišta časopisa. Jusuf Žiga je član redakcije časopisa od prvog broja do godišta 2017. Član redakcije od prvog broja je i Narcis Hošo, sve do 2012. godine. Mujo Slatina i Mladen Bevanda su članovi redakcije prva četiri godišta (2002–2005), s tim da Mladen Bevanda nije bio član redakcije u prvom broju prvog godišta časopisa. Adila Pašalić Kreso je u redakciji prva tri godišta (2002–2004). Mirjana Mavrak se redakciji priključila 2005. godine i dio je uređivačkog tima do danas. Šefika Alibabić je u redakciji od 2007. godine do danas, Adnana Emirhafizović od 2012. do danas, a Senada Dizdar od drugog broja 2013. godine do danas. Od 2016. članica uređivačkog tima je i Branislava Knežić, a u 2018. godine timu se priključila i Amina Isanović Hadžiomerović. Počasni članovi redakcije časopisa su Miomir Despotović, Sava Bogdanović, Radivoje Kulić, Jusuf Žiga, Betina Stewe, Šefika Alibabić.

Prilozi objavljeni u časopisu *Obrazovanje odraslih* pripadaju raznovrsnim područjima andragoškog obrazovnog rada, prostoru osnovnog obrazovanja odraslih i opismenjavanja, stručnom usavršavanju, obrazovanju za život u porodici, univerzitetskim andragoškim temama.

Osim što skoro već dva desetljeća okuplja brojne autore i njihove radove u ovoj oblasti, časopis kontinuirano donosi prijevode stručnih i naučnih članaka, važnih međunarodnih dokumenata u ovoj oblasti, osvrtne na objavljene naslove, konferencije, festivale učenja, kulturne manifestacije, edukacije za odrasle polaznike itd.

Napomene uz bibliografiju

Bibliografija časopisa *Obrazovanje odraslih*: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu obuhvata kompletna godišta od 2001. do 2018. godine.

Bibliografski opis svih priloga sadrži podatke o autoru, naslovu priloga, podnaslovu priloga, usporednom naslovu priloga te usporednom podnaslovu priloga (na engleskom jeziku), nazivu časopisa, broju časopisa, godištu, broju stranica na kojima se prilog nalazi, kao i napomene uz priloge koji su preuzeti iz nekih drugih izvora.

Za bibliografski opis referenci korišteni su sljedeća interpunkcija i redoslijed navođenja elemenata:

PREZIME, ime autora. Naslov priloga: podnaslov priloga = usporedni naslov priloga: usporedni podnaslov priloga / naziv časopisa. Broj (godište), str. od-do.

Napomene:

Bibliografija časopisa *Obrazovanje odraslih*, koja je rađena po *de visu* principu, sadrži ukupno 368 referenci. Izrađena je kao tematska bibliografija, s abecedno sređenim bibliografskim jedinicama, gdje teme zapravo predstavljaju najzastupljenije rubrike u časopisu:

AKTUELNE TEME / CURRENT TOPICS

ČLANCI / ARTICLES

HRONIKA, KRITIKA, POLEMIKA / CHRONICLE, CRITICISM, POLEMICS

ISTRAŽIVANJA / RESEARCHES

IZ PRAKSE OBRAZOVANJA ODRASLIH / FROM THE PRACTICE OF ADULT EDUCATION

NERASPOREĐENO (ovdje su bibliografski opisana obraćanja učesnika na konferencijama, deklaracije, zakoni i sl.)

OSVRTI I PRIKAZI / SURVEY AND REVIEWS

PEDAGOŠKA RADIONICA U RADU S ODRASLIMA / PEDAGOGICAL WORKSHOPS WITH ADULTS

POGLEDI I ISKUSTVA / VIEWS AND EXPERIENCES

SAGLEDAVANJA / OBSERVATIONS

U POVODU / ON THE OCCASION OF i

UVODI / INTRODUCTION

Bibliografija sadrži i registar naslova te registar autora.

Bibliografija časopisa *Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu (2001-2018)* svjedoči u prilog tome da je ovaj časopis rijetka publikacija u bosanskohercegovačkom okruženju koja problematizira obrazovne politike zemalja u tranziciji, ali i strategije razvoja obrazovanja odraslih u pojedinim evropskim zemljama, odnosno publikacija koja u kontinuitetu tretira pitanja obrazovanja, učenja i obuke odraslih u kontekstu cjeloživotnog učenja.

AKTUELNE TEME / CURRENT TOPICS

1. ALIBABIĆ, Šefika. Upravljanje in-servis obrazovanjem nastavnika = In-service Conducting of Teachers Education / *Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu*. 2 (2003), str. 33–45.
2. AVDAGIĆ, Emir. Informacija o izradi dokumenta „Strateški pravci razvoja obrazovanja odraslih u BiH” = Information about Making Document „Developing Strategies of Adult Education in B&H” / *Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu*. 2 (2005), str. 107–109.
3. BENAVIDOT, Aaron. Zadovoljavanje potreba cjeloživotnog učenja omladine i odraslih = Meeting the Lifelong Learning Needs of Youth and Adults / *Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu*. 1 (2009), str. 89–96.
Napomena: Tekst preuzet iz časopisa *International Perspectives in Adult Education*, Institut für Internationale Zusammenarbeit des Deutschen Volkshochschul – Verbandes (DVV International). 70 (2008), Bonn.
4. BERA, Mira. Kratak pregled sistemskog organizovanja obrazovanja odraslih u Republici Srpskoj = Brief Overview of the Systemic Organisation of Adult Education in Republic of Srpska / *Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu*. 2 (2010), str. 121–125.
5. BOGDANOVIĆ, Sava. Radnici znanja u ekonomiji znanja = Workers of Knowledge in Economy of Knowledge / *Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu*. 2 (2006), str. 83–91.
6. BULJUBAŠIĆ, Suada. Značaj obrazovanja odraslih u smanjenju nezaposlenosti i siromaštva = The Role of Adult Education in Reducing Unemployment and Poverty / *Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu*. 2 (2008), str. 14–148.
7. CERIĆ, Haris. Obrazovanje u industrijskom i postindustrijskom društvu = Education in Industrial and Post Industrial Society / *Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu*. 1 (2004), str. 101–108.
8. DURMIĆ-KAHROVIĆ, Nermina. Medijsko obrazovanje i nova pismenost = Media Education and the New Literacy / *Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu*. 1 (2005), str. 105–113.

9. HEIMBACH-STEINS, Marianne. Obrazovanje: ključ za svijet = Education: Key that Opens the World / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2007), str. 11–15.
Napomena: Tekst preuzet iz časopisa BILDUNG, Herausgeber: Bischofliches Hilfswerk MISEREOR. e.V. 2006. MVG Medienproduktion und Vertriebsgesellschaft mbH. Aachen.
10. HINZEN, Heribert. Obrazovanje odraslih: Organizacija i finansiranje – Temeljni document = Adult Education: Organisation and Financing – Background Document / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2007), str. 25–32.
Napomena: Tekst preuzet iz časopisa Adult Education and Development. 68 (2007).
11. HOŠO, Narcis. Cjeloživotno učenje kao pretpostavka uspješne tranzicije prema društvu i ekonomiji zasnovanim na znanju = Lifelong Education and Learning as Precondition to Successful Transition Towards Knowledge Based on Society and Economy / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2007), str. 17–24.
12. HOŠO, Narcis. Nova koncepcija Škole andragoga = New Conception of The Adult Education Specialists' Schools / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2005), str. 111–115.
13. JELENC, Zoran. Strategijski razvoj obrazovanja odraslih u nekim evropskim zemljama = Strategical Development of Adults Education in Some European Countries / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2003), str. 9–31.
Napomena: Tekst preuzet iz časopisa Andragoška spoznaja – Prva slovenska revija za izobraževanje odraslih. 2 (2000), Ljubljana.
14. LUKENDA, Igor. Socijalno-edukativni centar (SEC) = Social Educational Center (SEC) / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2011), str. 113–122.
15. PEKMEZ, Mevlida. Obrazovne politike zemalja u tranziciji = Educational politics of transition countries / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2003), str. 9–21.
16. STEVANOVIĆ, Marko. Cjeloživotno obrazovanje – determinanta futurološke profesionalizacije i izgrađivanja autonomne i stvaralačke ličnosti = Whole Life Education – Determination of Futuristic Professionalization and Autonomous and Creative Personality Establishment / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2003), str. 31–43.
17. STRATEŠKI PRAVCI RAZVOJA OBRAZOVANJA ODRASLIH = STRATEGIC DIRECTIONS OF ADULTS EDUCATION DEVELOPMENT / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2003), str. 23–30.

Napomena: Tekst po odobrenju preuzet iz dokumenta „Strateški pravci razvoja obrazovanja odraslih” koji je sačinila Komisija za obrazovanje odraslih i doživotno obrazovanje u Ministarstvu prosvete i sporta Republike Srbije. Beograd. (2002).

18. STRATEŠKI PRAVCI RAZVOJA OBRAZOVANJA ODRASLIH U BOSNI I HERCEGOVINI = DEVELOPMENTAL STRATEGIES OF THE ADULT EDUCATION IN BOSNIA AND HERZEGOVINA / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2006), str. 51–80.
19. SUSRET MEĐUNARODNIH EKSPERTA NA TEMU OBRAZOVNE POLITIKE = INTERNATIONAL EXPERT MEETING ON EDUCATION POLICIES / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2009), str. 81–87.
Napomena: Tekst preuzet iz časopisa Adult Education and Development, Institut für Internationale Zusammenarbeit des Deutschen Volkshochschul – Verbandes (DVV International). 70 (2008), Bonn.
20. TREBJEŠANIN, Biljana. Upravljanje kvalitetom nastave i evaluacija rada nastavnika = Teachers Work Evolution / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2003), str. 47–58.
21. TUFEKČIĆ, Adnan. Obrazovanje i društvene promjene = Education and Social Changes / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2004), str. 109–120.
22. VOĆKIĆ, Jelenka. Medij i obrazovanje: Medijski komercijalizam i novi trendovi profesionalizma = Media and Education: Media Commercialism and New Trends of Professionalism / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 3 (2005), str. 111–120.
23. XII KONGRES VISOKIH NARODNIH ŠKOLA SR NJEMAČKE = XII CONGRES OF GERMAN PUBLIC HIGH SCHOOLS / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2006), str. 75–82.
24. ŽIGA, Jusuf. Uloga menadžmenta u obrazovnim ustanovama na podizanju stručne osposobljenosti nastavnika = The Role of Management in Educational Institutions for Teachers’ Professional Qualification Advancement / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2003), str. 45–53.

ČLANCI / ARTICLES

25. AGAPOVA, Olga. Obrazovanje odraslih u Ruskoj Federaciji = Adult Education in the Russian Federation / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2010), str. 69–84.
26. ALIBABIĆ, Šefika. Vaspitna / obrazovna i kulturna funkcija medija = Educational and Cultural Function of the Media / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2002), str. 61–72.

27. ALIBABIĆ, Šefika. Profesionalizacija menadžmenta u obrazovanju = Professionalization of Education Management / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2009), str. 9–20.
Napomena: Tekst preuzet iz Zbornika radova s naučnog skupa „Andragogija s početka trećeg milenijuma”. Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Institut za pedagogiju i andragogiju. (2007), Beograd.
28. ALIBABIĆ, Šefika. Razvijanje samoobrazovne kompetentnosti odraslih = Development of the Self-educational Competence of the Adult Education / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2004), str. 37–50.
29. ALIBABIĆ, Šefika. Svojstva menadžera i stilovi rukovođenja = Characteristics of a Manager and Styles of Management / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2002), str. 99–109.
30. ALIBABIĆ, Šefika; AVDAGIĆ Emir. Razvojni elementi u strategijama obrazovanja odraslih = Development Elements in the Strategies of Adult Education / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2013), str. 33–52.
Napomena: Tekst je preuzet iz časopisa „Pedagogija”. 1 (2012), Beograd.
31. ALIĆ, Amel. Neka teorijska i etička polazišta inkluzije u obrazovanju = Some Theoretical and Ethical Starting Points Relating Inclusion in the Process of Education / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2007), str. 15–36.
32. ARNAUTOVIĆ, Samir. Pojam humanističkih znanosti i njihovo mjesto u obrazovanju: Savremeni karakter prosvjetiteljstva = The Concept of Humanistic Sciences and Their Place in the Education: Contemporary attribute of the Enlightenment / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 3 (2004), str. 23–36.
33. ARNAUTOVIĆ, Samir. Sport kao fenomen cjeloživotnog učenja u modernom svijetu = Sport as a Life Long Learning Phenomenon in the Modern World / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2004), str. 29–41.
34. AVDAGIĆ, Emir. Metodološki pristupi u istraživanju menadžmenta obrazovanja odraslih = Methodological Approaches of Research on Management in Adult Education / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2012), str. 25–46.
35. AVDAGIĆ, Emir; ELLWANGER, Winfried. Management Models in Organisations for Adult Education / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1, 2 (2017), str. 11 – 34.
Napomena: Tekst je preuzet iz zbornika „International Perspectives in Adult Education (IPE) 78: Adult education centres as a key to development – challenges and success factors”, str. 179–201.

36. BAKIĆ, Sarina. Demokratizacija kulture ili kultura demokratije = Democratisation of Culture or Culture of Democracy / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2013), str. 53–65.
37. BAKIĆ, Sarina. Ključni aspekti sociologije obrazovanja = Key Aspects of Educational Sociology / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2014), str. 112–126.
38. BANACH, Piotr. „Prostor za Europu”: metodom Open – Space do boljih rezultata na seminarima = ”Space for Europe”: Better Results of Education Process through Open –Space Method / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2006), str. 31–36.
39. BARAKOVIĆ, Vedada. Stanovnici „ravne ploče” – (Dez)orijentacijska funkcija masovnih medija = The „Flat Earth” Citizens – Disorienting Function of the Mass Media / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2008), str. 25–32.
40. BEĆIROVIĆ, Senad. Razvoj profesionalizma u radu s nadarenima = Development of Professionalism in the Work with Talented Persons / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2007), str. 85–100.
41. BJELAN-GUSKA, Sandra. Roditeljstvo kao prirodni instinkt ili izgrađena kompetencija: Obrazovne potrebe budućih roditelja u koncepciji općeljudskih potreba = Parenthood as a Natural Instinct or Acquired Competence: Educational Needs of Future Parents in the Conception of Universal Human Needs / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2012), str. 89–128.
42. BOGDANOVIĆ, Sava. Organizacijski diskurs obrazovanja odraslih = Organizational Discourse of the Adult Education / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2004), str. 9–16.
43. BRALIĆ, Željko. Isidor iz Sevilje i slobodne nauke – od antičke ka srednjovjekovnoj kulturi = Isidore of Seville and Liberal Studies – from Ancient to Medieval Culture / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2016), str. 57–72.
44. CERIĆ, Haris. Pedagoško-psihološko obrazovanje nastavnika na Univerzitetu u Sarajevu = Pedagogical and Psychological Education of University Teachers in Sarajevo / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2012), str. 83–87.
45. CERIĆ, Ismet. Karakteristike psihoaktivnih supstancija koje se danas najčešće zlorabljavaju = Characteristics of Psychoactive Substances, which are Abused Most Often / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 3 (2002), str. 21–42.
46. COATES, Sarah. Obrazovanje odraslih u Kanadi = Adult Education in Canada / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2004), str. 43–48.

47. ČAMO, Merima. Edukacijske silnice ruralnog načina života u savremenom (urbanom) društvu = Educational Principles of Rural Lifestyle in a Modern (Urban) Society / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2014), str. 69–77.
48. ČERKEZ, Anes; AVDAGIĆ, Emir. Funkcija marketing menadžmenta u organizacijama za obrazovanje odraslih = Function of Marketing Management in Organisations for Adult Education / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2018), str. 49–72.
Napomena: Članak je nastao kao rezultat istraživanja provedenog za potrebe izrade diplomskog rada autora Anesa Čerkeza na Ekonomskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, Odsjek: Marketing menadžment.
49. ČUSTOVIĆ, Enita; OSMIĆ, Amer. Uloga i značaj medijske pismenosti u savremenom bosanskohercegovačkom društvu = The Role and Importance of Media Literacy in the Modern Society of Bosnia and Herzegovina / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2015), str. 49–66.
50. DAUTBEGOVIĆ, Amela; MARKOVIĆ-PAVLOVIĆ, Mirna; ŠUVALIJA, Mustafa. Razlike u studentskim procjenama važnosti karakteristika nastavnika s obzirom na spol i godinu studija = Differences in Assessments of Importance of Teacher Characteristics by Students with Regard to Gender and Academic Year / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2014), str. 11–35.
51. DEDIĆ-BUKVIĆ, Emina. Zastupljenost informacijske i informatičke kompetencije na studijskim programima izobrazbe nastavnika na Univerzitetu u Sarajevu = Presence of Information and IT Competencies in Study Programmes for Teachers at the University of Sarajevo / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2016), str. 73–96.
Napomena: U ovom radu predstavljen je isječak istraživanja iz doktorske disertacije pod nazivom Kompatibilnost formalno stečenih i praktično potrebnih kompetencija za odgojno-obrazovni rad – mogućnost rekonceptualizacije izobrazbe nastavnika u BiH.
52. DEDIĆ-BUKVIĆ, Emina; NIKŠIĆ, Edina. Stručno usavršavanje i profesionalni razvoj školskih pedagoga u Kantonu Sarajevo = Professional Education and Professional Development of School Pedagogues in Sarajevo Canton / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2015), str. 101–122.
53. DEDIĆ-BUKVIĆ, Emina; HAJDARPAŠIĆ, Lejla. Informacijska pismenost: sadržaj programa obrazovanja nastavnika/ca = Informational Literacy: Content of the Educational Programme for Teachers / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2013), str. 79–89.
54. DESPOTOVIĆ, Miomir. Planiranje i programiranje u obrazovanju odraslih = Planning and Programming in the Adult Education / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2004), str. 17–36.

55. DESPOTOVIĆ, Miomir. Socijalno-ekonomski razvojni potencijal obrazovanja odraslih = Adult Education – An Instrument of Socio-economic Development / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2009), str. 33–49.
Napomena: Tekst je preuzet iz Zbornika radova s naučnog skupa „Andragogija na početku trećeg milenijuma”. Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Institut za pedagogiju i andragogiju. (2007), Beograd.
56. DESPOTOVIĆ, Miomir; POPOVIĆ, Katarina; PEJATOVIĆ, Aleksandra. Obrazovanje odraslih u Srbiji i Crnoj Gori = Adult Education in Serbia and Montenegro / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2004), str. 91–96.
57. DEVČIĆ-TORBICA, Iskra. Obrazovanje odraslih u Hrvatskoj = Adult Education in Croatia / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2010), str. 41–67.
58. DIJANOŠIĆ, Branko. Funkcionalna pismenost polaznika osnovnog obrazovanja odraslih od trećeg do šestog obrazovnog razdoblja = Functional Literacy of Adult Learners in Primary Education from Third to Sixth Educational Period / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2013), str. 91–105.
59. DIZDAR, Senada; ISANOVIĆ-HADŽIOMEROVIĆ, Amina. Časopis Obrazovanje odraslih – bibliografska opremljenost i sadržajna analiza objavljenih članaka = Journal Adult Education – Bibliographic Data and Content Analysis of Published Articles (2001-2017) / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2018), str. 73 –100.
60. DIZDAREVIĆ, Ismet. Psihološke dimenzije menadžmenta = Psychological Dimensions of Management / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2002), str. 79–98.
61. DIZDAREVIĆ, Ismet. Umijeće vođenja obrazovne grupe = The Educational Group Managing Skill / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2004), str. 51–54.
62. DOMAZET, Momčilo; PUHALIĆ, Đurađ. Obrazovanje i nove tehnologije (IT) = Education and New Technologies / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2002), str. 93–99.
63. DRAČIĆ-PURIVATRA, Sabaha. Rezultati ispitivanja znanja i stavova vezanih za zloupotrebu droga kod školske djece i omladine na području Kantona Sarajevo = Questionnaire Results of Knowledge and Attitudes Regarding Drug Abuse in Sarajevo Canton / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 3 (2002), str. 63–73.
64. DRAŠKOVIĆ, Slavica. Službenici na poslovima upravljanja ljudskim resursima – nematerijalne strategije motivisanja zaposlenih u opštinskim upravama = Human

- Resource Management Staff – Intangible Strategies to Motivate the Employees in Municipal Administration / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2014), str. 30–44.
65. DURAKOVIĆ, Jasna. Važnost odnosa s javnostima i neadekvatna PR edukacija u BiH = Importance of the Public Relations and Inadequate PR-Education in Bosnia and Herzegovina / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2008), str. 59–66.
 66. EMIRHAFIZOVIĆ, Mirza. Ljudski kapital – obrazovanje – socijalna mobilnost izvan domovine na primjeru bosanskohercegovačkih migranata i njihovih potomaka u Austriji = Human Capital – Education – Social Mobility Outside the Homeland in the Case of Migrants from Bosnia and Herzegovina and Their Descendants in Austria / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2014), str. 79–90.
 67. FEJZIĆ-ČENGIĆ, Fahira. Medijsko opismenjavanje odraslih u funkciji cjeloživotnog učenja: loše strane vremenskih prognoza = Media Literacy of Adults in the Function of Lifelong Learning: The Bad Sides of the Weather Forecast / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2015), str. 37–48.
 68. FERović, Selma. Utjecaj medija u formiranju muzičke kulture = Media Influence in Forming the Music Culture / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2002), str. 73–81.
 69. FRLJAK, Emina; MAVRAK, Mirjana. Andragoška i pravna transversala u kompetencijama i obrazovnim potrebama sveučilišnih nastavnika i suradnika = Andragogical and Legal Transversal in the Competences and Educational Needs of University Teachers and Associates / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2012), str. 63–82.
 70. GERTENSHLAAGER, Uwe; INKERI SIRELIUS, Eeva. Cjeloživotno učenje za cijelu Evropu – Značaj obrazovanja odraslih u zemljama izvan EU-a = Lifelong Learning for the Whole of Europe - Why Adult Education Matters in the EU Neighbourhood / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2010), str. 13–16.
 71. GLOMAZIĆ, Hajdana. Karakteristike odraslih kao faktori procene obrazovne funkcije televizije = Characteristics of Adults as a Factor of Assessment of Educational Function of Television/ Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2014), str. 45–64.
 72. GONNET, Jacques. Obrazovanje i mediji – pogled u budućnost = Education and Media – the Look Into the Future / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2002), str. 101–111.
 73. GRANT, A. Carl. P(otp)una demokracija mimo studenata drugih rasa: primjer iz dviju urbanih učionica = Full Democracy by Students of Color: A Case From

- Two Urban Classrooms / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 3 (2003), str. 37–60.
 Napomena: Tekst preuzet iz zbirke radova „Obrazovanjem do demokracije”. Robert F. McNergney, Edward R. Ducharme i Mary K. Ducharme. Publishers (1999), Mahwah, New Jersey, London. S engleskog prevela prof. Ana Hafner.
74. GRBO, Amila. Razvoj profesionalnog novinarstva u Bosni i Hercegovini = Development of Professional Journalism in Bosnia and Herzegovina / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2016), str. 35–56.
 75. GROZDIĆ, Vukašin; MILJKOVIĆ, Jovan. Andragoški aspekti preduzetništva = Andragogical Aspects of Entrepreneurship / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2016), str. 9–31.
 Napomena: Rad je nastao u okviru projekta „Modeli procenjivanja i strategije unapređivanja kvaliteta obrazovanja u Srbiji” (broj: 179060) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.
 76. GSOUMA, Mohamed Knani. Obrazovanje odraslih u Tunisu = Adult Education in Tunis / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2004), str. 49–60.
 Napomena: Tekst preuzet iz časopisa „Obrazovanje odraslih i razvoj”. 62 (2004), Institut za međunarodnu suradnju Njemačkog saveza za obrazovanje odraslih.
 77. HADŽIEFENDIĆ, Alen. Prepoznavanje, validacija i akreditacija obrazovanja odraslih u srednjem strukovnom obrazovanju u Bosni i Hercegovini = Recognition, Validation and Accreditation of Adult Learning in Bosnia and Herzegovina's Vocational Secondary Education / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje i kulturu. 1 (2016), str. 73–85.
 Napomena: This research has been conducted during author fellowship at the UNESCO Institute for Lifelong Learning.
 78. HALILOVIĆ, Nezir. Prva objava – Kur'anski poziv na cjeloživotno učenje = The First Revelation of the Holy Quran – Qurans' Invitation on Lifelong Learning / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2015), str. 123–136.
 79. HASEČIĆ, Hajrudin. Adolescencija i bolesti ovisnosti = Adolescent Age and Active Addictive Diseases / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 3 (2002), str. 43–51.
 80. HASKOVIĆ, Mujo. Teorijski aspekti agresivnosti kod mladih = Theoretical Aspects of the Youth Aggressiveness / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2005), str. 59–68.
 81. HEIDECKE, Kerstin. Rad s javnosti za evropsko političko obrazovanje na VHS: Lako rečeno, teško učinjeno? = Awaking Public Interest for European Political Education on VHS: Easier Said than Done? / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2006), str. 25–30.
 Napomena: Tekst preuzet iz publikacije Međunarodne perspektive obrazovanja

- odraslih (Internationale Perspektiven der Erwachsenenbildung). IIZ / DVV. 45 (2005).
82. HELL, Ralf. „Europa – metodično!” Obrazovanje u domenu evropske politike: Metodičko – didaktički prijedlozi za praksu u obrazovanju odraslih u školi = ”Europe – methodically!” Education within European Politics Domain: Methodic-didactic Suggestions for Adult Education Practice and School / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2006), str. 21–24.
Napomena: Tekst preuzet iz publikacije Međunarodne perspektive obrazovanja odraslih (Internationale Perspektiven der Erwachsenenbildung). IIZ / DVV. 45 (2005).
83. HEYER, Axel. Internet u obrazovnom radu u oblasti evropske politike = Internet in Education within European Politics Domain / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2006), str. 37–41.
84. HINZEN, Heribert; SARI, Mihaly. Obuka edukatora za odrasle na univerzitetima u Mađarskoj = University-based Training for Adult Educators in Hungary / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2005), str. 39–50.
Napomena: Tekst preuzet iz časopisa „Međunarodne perspektive u obrazovanju odraslih”. 44 (2004), Institut za međunarodnu suradnju Njemačkog saveza obrazovanja odraslih (IIZ/DVV). Bonn – Warsaw.
85. HODŽIĆ, Samir; OVESNI, Kristinka. Andragoški aspekti menadžmenta ljudskih resursa = Andragogical Aspects of Human Resource Management / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2015), str. 11–36.
Napomena: Rad je nastao u okviru projekta ”Modeli procenjivanja i strategije unapređivanja kvaliteta obrazovanja u Srbiji” (br. 179060, 2011–2015) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije, a realizuje Institut za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.
86. HRNJIĆ-KUDUZOVIĆ, Zarfa. Pобољшanje medijske kompetentnosti građana u funkciji optimalnog korištenja potencijala *online* i *offline* medija = Improving the Media Competences of Citizens in the Service of Online and Offline Media / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2013), str. 67–78.
87. HUTINSKI, Željko; AURER, Bori. ICT i obrazovanje – aktuelno stanje i perspektiva = ICT and Education: Present State and Perspective / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 3 (2005), str. 61–82.
88. IBRULJ, Nijaz. Kongnitivni aspekti obrazovanja u humanističkim znanostima = Cognitive Aspect of the Education in Humanistic Sciences / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 3 (2004), str. 37–80.
89. IMEL, Susan. Međunarodne perspektive obrazovanja odraslih = International Perspectives on Adult Education / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2004), str. 15–21.

90. IMEL, Susan. Novi aspekti učenja odraslih = New Views of Adult Learning / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2004), str. 23–28.
91. JEINA, Zumreta. Priprema za nastavnički poziv kao andragoški zadatak u vremenu obrazovne reforme = Preparation for Teacher's Vocation as an Andragogy Objection in the Period of the Educational Reform / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2007), str. 69–84.
92. JOVANOVIĆ, Aleksa. Konstruktivizam u obrazovanju odraslih = Constructivism in Adult Education / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2018), str. 31–48.
93. KARIJAŠEVIĆ, Lejla. Uloga obitelji u razvoju nadarenog djeteta = The Role of the Family in Talented Child Development – an Andragogy Aspect / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2007), str. 101–114.
94. KEČO-ISAKOVIĆ, EMINA. Medijska slika i metaslika tranzicijskih društava na Balkanu = Media Depiction and Meta Picture of Transitional Societies on the Balkans / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2014), str. 57–68.
95. KEPEŠ, Nusreta. Etiologija društveno neprihvatljivih oblika ponašanja maloljetnika = Etiology of Socially Unacceptable Behaviour of Juvenile Delinquency / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2007), str. 37–54.
96. KNEŽIĆ, Branislava; ILJIĆ, Ljepsava. Stručno obrazovanje osuđenika: iskušenje nade = Vocational Education of Convicts: Temptation of Hope / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2016), str. 51–72.
Napomena: Rad je nastao u okviru projekta Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnost socijalne intervencije (broj 47011), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.
97. KNEŽIĆ, Branislava; SAVIĆ, Maja. Obrazovanje u zatvoru: od prava do realizacije = Prison Education: From the Right to Realization / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2013), str. 67–86.
Napomena: Članak preuzet iz časopisa „Andragoške studije”. 1 (2013).
98. KNOLL, H. Joachim. Internacionalno obrazovanje odraslih kao obrazovna politika: Cjeloživotno učenje i europeizacija = International Adult Education as Education Policy: Lifelong Learning and Europeanization / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2004), str. 7–24.
Napomena: Tekst preuzet iz časopisa „Obrazovanje odraslih i razvoj”. 62 (2004), str. 85. Institut za međunarodnu suradnju Njemačkog saveza za obrazovanje odraslih.
99. KNOLL, H. Joachim. Podučavanje kadrova za odrasle u sklopu univerziteta u Njemačkoj: Osvrt na historijat i aktuelnu situaciju i neke predodžbe o

- profesionalizaciji = Training of Adult Educators within German Universities. Reflections on the History and Present Situation, and Some Visions on Professionalisation / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2005), str. 29–38.
- Napomena: Tekst je preuzet iz časopisa „Međunarodne perspektive u obrazovanju odraslih”. 44 (2004), Institut za međunarodnu suradnju Njemačkog saveza obrazovanja odraslih (IIZ/DVV). Bonn – Warsaw.
100. KORDIĆ, Milenko. Nastavnik u susretu sa zahtjevima prakse odgojno-obrazovne inkluzije = Teacher Facing Requests of the Educational Inclusion Practice / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2007), str. 55–68.
 101. KULIĆ, Radivoje. Obrazovanje odraslih u tranziciji u centralnoj i istočnoj Evropi = Adult Education in Transitional Countries in Central and Eastern Europe / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2009), str. 61–72.
- Napomena: Tekst je preuzet iz Zbornika radova s naučnog skupa „Andragogija na početku trećeg milenijuma”. Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Institut za pedagogiju i andragogiju. (2007), Beograd.
102. KURTI, Merita; BLANKEN, Joachen. Obrazovanje odraslih u Albaniji = Adult Education in Albania / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2004), str. 105–111.
 103. LAČEVIĆ, Fatima. Inženjering znanja i društvo zasnovano na znanju = Engineering of the Knowledge and Knowledge-based Society / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 3 (2005), str. 11–17.
 104. LAVIĆ, Senadin. O duhovnim znanostima = About the spiritual sciences/ Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 3 (2004), str. 15–22.
 105. LEVINSKA, Markéta. Značaj obrazovanja iz perspektive Roma: Povezanost jezika, etniciteta i obrazovanja = Value of Education from the Perspective of the Romany People / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2008), str. 61–75.
 106. LJUJIĆ, Bojan. Upotreba interneta u obrazovanju odraslih: istorijsko-organizaciona perspektiva = The Internet Use in Adult Education: Historical and Organisational Perspectives / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1, 2 (2017), str. 35–52.
 107. LJUJIĆ, Bojan; NIKOLIĆ-MAKSIĆ, Tamara; MAKSIMOVIĆ, Maja. Epistemološke osnove istraživanja u obrazovanju odraslih = Epistemological Basis of Research on Adult Education / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2012), str. 61–78.

108. MAHMUTOVIĆ, Mirza. Medijska konstrukcija kolektivnih sjećanja: Tretman prošlosti u polju novinarstva, s osvrtom na postdejtonsku Bosnu i Hercegovinu = Media-Constructed Collective Memories: History Treatment in Journalism with Focus on Post-Dayton Bosnia and Herzegovina / *Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu*. 2 (2013), str. 39–65.
109. MARIĆ, Damir. Obrazovanje i filozofija u grčkih sofista = Education and Greek sophists' philosophy / *Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu*. 3 (2004), str. 101 – 106.
110. MARKOVIĆ-PAVLOVIĆ, Mirna. Nastavak obrazovanja u uslovima neizvjesnosti – ulaznica za biro za zapošljavanje ili dobra menadžerska strategija? = To Continue Education with Doubtful Prospects-Ticket for the Labour Market, Ticket for the Employment Agency or a Good Management Strategy? / *Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu*. 2 (2013), str. 21–37.
111. MARKOVIĆ, Mirna. Korištenje normativnog psihološkog ugovora u funkciji postizanja kvalitetnijeg obrazovnog procesa = The Use of Normative Psychological Contract in Order to Achieve a More Qualitative Educational Process / *Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu*. 2 (2015), str. 69–100.
112. MAVRAK, Mirjana. Andragogija u školi = Andragogue at School / *Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu*. 3 (2003), str. 13–20.
113. MAVRAK, Mirjana. Konflikti u školi – direktor između sukoba i uspješnih međuljudskih odnosa = Conflicts and Affairs in School Directing / *Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu*. 1 (2003), str. 101–115.
114. MAVRAK, Mirjana. Odgoj i obrazovanje odraslih u BiH = Adult Education in Bosnia and Herzegovina / *Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu*. 2 (2004), str. 61–77.
115. MAVRAK, Mirjana. Pedagog u suočavanju s bolešću: nastavnik-učitelj i nastavnik-terapeut = Teacher Facing the Disease: Teacher as a Teacher and Teacher as a Therapist / *Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu*. 3 (2002), str. 115–122.
116. McBRIEN, J. LYN. Ljudska prava i učenici iz populacije izbjeglica: analiza sposobnosti pristupanja profiliranom obrazovnom programu = Human Rights and Refugee Students: A Capability Approach Analysis of a Multifaceted Program / *Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu*. 1 (2008), str. 15–29.
117. MEHMEDOVIĆ, Mirza. Evroatlanske integracije i savremeni izazovi razvojne politike javnog komuniciranja u Bosni i Hercegovini = Euro-Atlantic Integration and Modern Challenges in Development Policy of Public Communication in Bosnia and Herzegovina / *Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu*. 2 (2016), str. 33–50.

118. MEINERT, Sascha. Vježbe izvođenja scenarija kao didaktički pristup u obrazovnom radu na temu „Europa” = Scenario Performing Exercises as Didactic Approach to Education on the Theme ”Europe” / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2006), str. 43–48.
Napomena: Tekst preuzet iz publikacije Međunarodne perspektive obrazovanja odraslih (Internationale Perspektiven der Erwachsenenbildung). IIZ / DVV. 45 (2005).
119. MEMORANDUM O CJELOŽIVOTNOM UČENJU = MEMORANDUM ABOUT LIFELONG LEARNING. Bruxelles, 30. 10. 2000., SEC (2000) 1832, Radni materijal Europske komisije, str. 17–66. Dodatak I. Primjeri uspješne primjene cjeloživotnog učenja. Str. 49–58. Dodatak II. Obim razvojnih pokazatelja i vrednovanje u procesu cjeloživotnog učenja / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2002), str. 58–66.
Napomena: Prijevod teksta ustupljen iz časopisa „Obrazovanje odraslih”. 1–3 (2000), Zagreb.
120. MIHAJLOVIĆ, Dubravka; POPOVIĆ, Aleksandra. Karijerno vođenje i savetovanje u evropskim dokumentima = Career Guidance and Counselling in European Documents / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2012), str. 27–46.
121. MILIŠA, Zlatko. Utjecaj medija na vrijednosti mlade generacije = Media Influence on the Values of Young Generations/ Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2002), str. 85 – 90.
122. MILIŠA, Zlatko; ŽIŽIĆ, Zorana. Vrednovanje rada u terapijskoj zajednici CENACOLO = Evaluation of the Work at the Therapeutic Community CENACOLO / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2005), str. 69–91.
Napomena: Tekst je pod istim nazivom odbranjen kao diplomski rad Zorane Žižić (mentor Z. Miliša).
123. MILOŠEVIĆ, Zorica; MEDIC, Snežana. Programi za razvoj didaktičkih kompetencija univerzitetskih nastavnika i ciljevi nastave visokoškolskog obrazovanja = Programs for Development of Didactic Competences of University Teachers and Teaching Goals in Higher Education / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2018), str. 11–30.
Napomena: Rad je nastao u okviru projekta Instituta za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, „Modeli procenjivanja i strategije unapređivanja kvaliteta obrazovanja” (br. 179060), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.
124. MILJKOVIĆ, Jovan. Nosioci ideje o doživotnom učenju u Evropi – dokumenti, inicijative, programi = Lifelong Learning Idea Holders in Europe – Documents, Initiatives, Programmes / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 3 (2005), str. 19–52.

125. MILJKOVIĆ, Jovan. Model upravljanja institucijom za obrazovanje odraslih = Model of Adult Education institution management / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2009), str. 21–31.
Napomena: Tekst preuzet iz Zbornika radova s naučnog skupa „Andragogija na početku trećeg milenijuma”. Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Institut za pedagogiju i andragogiju. (2007), Beograd.
126. MILJKOVIĆ, Jovan; DOBRIĆ, Tanja. Mentorstvo u organizacijama = Mentorship in Organisations / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2012), str. 9–24.
127. MILJKOVIĆ, Jovan; ĐURIČIĆ, Milica. Marketing-miks kao činilac posećivanja profesionalnih pozorišnih predstava = Marketing Mix as a Factor of Professional Theater Performances' Visit / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1, 2 (2017), str. 53–74.
Napomena: Rad je nastao u okviru projekta „Modeli procenjivanja i strategije unapređivanja kvaliteta obrazovanja u Srbiji” (broj: 179060), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.
128. MUJAK, Zlatan. Krićka medijska pismenost i komunikacijska kompetencija sudionika deliberacije = Critical Media Literacy and the Communicative Competences of Deliberation Participants / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2015), str. 49–68.
129. MUJKIĆ, Asim. Ideja obrazovanja u pragmatizmu: Imaginacija, senzibilitet, transformacija = The Idea of Education in Pragmatism: Imagination, Sensibility, Transformation / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 3 (2004), str. 91–100.
130. MURATAGIĆ-TUNA, Hasnija. Jezik medija i obrazovanje = Media Language and Education / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2002), str. 17–33.
131. MURAYAMA, Taku. Normalizacija i politika inkluzivnog obrazovanja (Primjer iz Japana) = The Normalization and Inclusive Education Policy / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2008), str. 47–59.
132. NIKOLIĆ-MAKSIĆ, Tamara. Obrazovne karakteristike i konzistentnost u obrazovno-dokoličarskom ponašanju odraslih = Educational Characteristics and Consistency in Educational Leisure Behavior of Adults / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1, 2 (2017), str. 75–95.
Napomena: Rad je nastao u okviru projekta Instituta za pedagogiju i andragogiju (Filozofski fakultet, Beograd) „Modeli procenjivanja i strategije unapređivanja kvaliteta obrazovanja” (179060), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.
133. NIKOLIĆ, Tamara. Potrebe za stručnim usavršavanjem kadrova u obrazovanju odraslih = Needs for Professional Upgrading of Personnel Engaged in the Process of Adult Education / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2005), str. 13–28.

134. ORLOVIĆ-LOVREN, Violeta; PEJATOVIĆ, Aleksandra. Obrazovanje odraslih – put izlaska iz začaranog kruga nezaposlenosti i socijalne izolacije starijih osoba = Adult Education – Breaking the Cycle of Unemployment and Social Isolation of Elders / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2014), str. 11–29.
135. OSMANBEGOVIĆ, Alma. Estetika i mentalno zdravlje = Esthetic and the Mental Health / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2005), str. 27–39.
136. OSMANČEVIĆ, Enes; MEHMEDOVIĆ, Mirza. Američki predsjednički izbori u bosanskohercegovačkim dnevnim listovima = American Presidential Elections in Daily News of Bosnia and Herzegovina / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2008), str. 33–44.
137. OSMANČEVIĆ, Enes; MEHMEDOVIĆ, Mirza. Mogućnosti bosanskohercegovačkih online medija u informiranju i edukaciji o euroatlanskim integracijama = Possibilities of Bosnia and Herzegovina Online Media in Information and Education about Euro-Atlantic Integration / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2014), str. 95–111.
138. OVESNI, Kristinka; MILOJKOVIĆ, Ana. Andragoški značaj identifikacije zaposlenih sa organizacijom = Andragogical Relevance of Identification of Employees with the Organization / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2016), str. 13–34.
Napomena: Rad je nastao u okviru projekta „Modeli procenjivanja i strategije unapređivanja kvaliteta obrazovanja u Srbiji” (br. 179060, 2011–2015), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije, a realizuje Institut za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.
139. OVUKA, Mevlida. Zdravlje mladih u komunikacijskom trokutu odraslih: Da li se čujemo? = Health of the Youth in the Communicational Triangle of Adults: Do We Hear Each Other? / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 3 (2002), str. 123–128.
140. PAPOVIĆ, Šemsudin. Važni elementi sadržaja nastavnih programa osnovnih i srednjih škola koji utječu na znanja i stavove o narkomaniji = Important Elements of Educational Programs off Elementary and High Schools, which Affect the Knowledge and Attitudes Towards Drug Addiction / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 3 (2002), str. 75–79.
141. PAŠALIĆ KRESO, Adila. Individualizacija i inkluzija u odgojno-obrazovnom radu u funkciji uvažavanja potreba bolesnog djeteta = Individualization and Inclusions Educations Work About Needs of a Sick Child / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 3 (2002), str. 93–112.
142. PAŠALIĆ-KRESO, Adila. Jačanjem komunikacijskog trougla: škola – obitelj – lokalna zajednica do uspješnijeg rješavanja konflikata u školi = Intensifying Communication Triangle: School – Family – Local Community Towards

- More Successful Conflict Solving in School / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2003), str. 77–99.
143. PAŠALIĆ-KRESO, Adila. Živjeti zajedno: obrazovanje i interkulturalni dijalog = Living Together: Education and Intercultural Dialogue / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2008), str. 11–13.
 144. PAŠIĆ, Enver. Osvrt na zakonske odredbe o prevenciji od zloupotrebe droga = A Look Into the Law Articles About Prevention of Drug Abuse / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 3 (2002), str. 81–90.
 145. PAVKOV, Marija; ŽIVČIĆ, Mile. Obrazovanje odraslih temeljeno na kompetencijama – kompetencijski pristup i andragoški model poučavanja = Adult Education Based on Competences – Competence-Based Approach and Andragogical Teaching Model / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2012), str. 47–62.
 146. PEJATOVIĆ, Aleksandra. Centri za kontinuirano obrazovanje odraslih – bliski susreti obrazovanja i rada = Training Centres for Adult Education – Close Encounter of Education and Work / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2009), str. 51–59.
Napomena: Tekst je preuzet iz Zbornika radova s naučnog skupa „Andragogija na početku trećeg milenijuma”. Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Institut za pedagogiju i andragogiju. Beograd. (2007).
 147. PEJATOVIĆ, Aleksandra; KUNIĆ, Tamara. Obrazovanje odraslih kao faktor ostvarivanja koncepta fleksigurnosti = Adult Education as an Factor for the Realisation of the Flexicurity Concept / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2012), str. 9–26.
 148. POPOVIĆ, Katarina. Obrazovanje odraslih u Jugoistočnoj Evropi = Adult Education in South-Eastern Europe / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2010), str. 17–39.
 149. POPOVIĆ, Katarina; MAKSIMOVIĆ Maja. Kvalitet obrazovanja odraslih kao diskurzivna praksa – Analiza pristupa međunarodnih organizacija = Quality of Adult Education as a Discursive Practice – Analysis of the Approaches of International Organisations / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2013), str. 13–31.
 150. PRELJEVIĆ, Vahidin. Prema estetskom „cijelom čovjeku”: Razvoj ideje „Bildunga” u njemačkom humanističkom diskursu krajem 18. stoljeća = Towards Aesthetic "Integral Human Being": Development of the "Bildung" Idea in German Humanistic Discourse at the End of 18. Century / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 3 (2004), str. 81–90.
 151. PRZYBYLSKA, Ewa. Obrazovanje odraslih u Poljskoj: Publikacije i univerzitetska praksa = Polish Adult Education: Publications and University Practice / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2005), str. 51–64.

- Napomena: Tekst preuzet iz časopisa „Međunarodne perspektive u obrazovanju odraslih”. Institut za međunarodnu suradnju Njemačkog saveza obrazovanja odraslih (IIZ/DVV). Bonn – Warsaw, 44 (2004).
152. RAMIĆ, Lejla. Roditelj u susret s bolešću – kakve pomake izaziva edukacija = Parent Facing the Disease – What Kind of Progress Does the Education Cause / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 3 (2002), str.129–135.
 153. REČNIK, Metka. Obrazovanje odraslih u Sloveniji = Adult Education in Slovenia / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2004), str. 79–89.
 154. RISKÓ, J. Victoria; KINZER, K. Charles. Pogodnost multimedijalno predstavljenih primjera za podučavanje i učenje po demokratskim načelima = The Power of Multimedia Cases to Invite Democratic Teaching and Learning / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 3 (2003), str. 61–80.
 Napomena: Tekst preuzet iz zbirke radova „Obrazovanjem do demokracije”, Robert F. McNergney, Edward R. Ducharme i Mary K. Ducharme, Publishers (1999), Mahwah, New Jersey, London. S engleskog prevela prof. Ana Hafner.
 155. SALIHOVIĆ, Habiba. Zloupotreba droga – nekad i sad = Drug Abuse – Before and Now / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 3 (2002), str. 15–19.
 156. SCHMIDT-BEHLAU, Beate. Dokument „Duga” = The Rainbow Paper / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2009), str. 17–26.
 Napomena: Tekst preuzet iz časopisa Internationale Perspektiven der Erwachsenenbildung, Institut für Internationale Zusammenarbeit des Deutschen Volkshochschul – Verbandes (DVV International). Bonn. 60 (2008).
 157. SCHMIDT-BEHLAU, Beate. Evropska godina interkulturnog dijaloga = The European Year of Intercultural Dialog / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2009), str. 13–16.
 Napomena: Tekst preuzet iz časopisa Internationale Perspektiven der Erwachsenenbildung, Institut für Internationale Zusammenarbeit des Deutschen Volkshochschul – Verbandes (DVV International). Bonn. 60 (2008).
 158. SCHMIDT-BEHLAU, Beate. Razumjeti raznovrsnost = Understanding Diversity/Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2009), str. 9–12.
 Napomena: Tekst preuzet iz časopisa Internationale Perspektiven der Erwachsenenbildung, Institut für Internationale Zusammenarbeit des Deutschen Volkshochschul – Verbandes (DVV International). Bonn. 60 (2008).
 159. SELMANAGIĆ-LIZDE, Elma. Partnerstvo obitelji i škole iz ugla pedagoško-andragoške teorije i prakse = The Family / School Partnership from the View

- of Pedagogy-Andragogy Theory and Practice / *Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu*. 1 (2007), str. 115–130.
160. SLATINA, Mujo. Pojam obrazovnog menadžmenta i menadžerske uloge i kompetencije školskog direktora = The Idea of Educational Management and Management Roles and Competence of a School Director / *Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu*. 1 (2002), str. 111–130.
 161. SLATINA, Mujo. Upravljanje konfliktima i sukobima u školi = Conflicts and Affairs in School Directing / *Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu*. 1 (2003), str. 57–76.
 162. STREWE, Bettina. Obrazovanje odraslih u Makedoniji = Adult Education in Macedonia / *Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu*. 2 (2004), str. 97–104.
 163. SUDZINA, R. Mary. Organiziranje nastave za podučavanje na osnovu datog primjera = Organizing Instruction for Case-Based Teaching / *Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu*. 3 (2003), str. 21–36.
Napomena: Tekst preuzet iz zbirke radova „Obrazovanjem do demokracije”, Robert F. McNergney, Edward R. Ducharme i Mary K. Ducharme, Publishers (1999), Mahwah, New Jersey, London. S engleskog prevela prof. Ana Hafner.
 164. SÜESSMUTH, Rita. Budućnost Europe je zadatak svih nas = Future of the Europe is Our Common Objective / *Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu*. 1 (2006), str. 15–19.
Napomena: Tekst preuzet iz publikacije Međunarodne perspektive obrazovanja odraslih (Internationale Perspektiven der Erwachsenenbildung). IIZ DVV. 45 (2005).
 165. ŠEHOVIĆ-PERŠIĆ, Inka. Informiranje i učešće javnosti u donošenju odluka vezanih za zaštitu okoliša = Information and the Community Participation in Decision-making Process on the Environmental Protection / *Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu*. 2 (2008), str. 45–58.
 166. ŠUNJE, Aziz. Menadžment u obrazovnim ustanovama = Management in Educational Institutions / *Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu*. 1 (2002), str. 69–77.
 167. ŠUVALIJA, Mustafa. Osposobljavanje univerzitetskih nastavnika za efikasniji odgojno--obrazovni rad kroz upotrebu kognitivno-bihevioralnih principa terapijskog rada = Training of University Teachers for more Efficient Educational Work through Usage of Principles of Cognitive Behavioural Therapy / *Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu*. 2 (2013), str. 87–112.
 168. TANASIJEVIĆ, Tamara. E – HRM transformacija: izazovi i prednosti u e-učenju zaposlenih = E – HRM Transformation: Challenges and Advantages of E-learning of Employed / *Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu*. 1 (2014), str. 65–94.

169. TANOVIĆ-MIKULEC, Emira. Programi prevencije ovisnosti o drogama i iniciranje peer-edukacije = Programs of Drug Addiction Prevention Initiation of Peer-education / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 3 (2002), str. 53–60.
170. TANOVIĆ, Ilijas. Kultura komunikacije: direktor – nastavnik – roditelj = Communicating Culture: Principal – Teacher – Parent / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2004), str. 55–65.
171. THAMAN, H. KONAI. Njegovanje dobrih odnosa i isticanje značaja odgovornosti = Nurturing Relationships and Honoring Responsibilities / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2008), str. 33–46.
172. TREBJEŠANIN, Biljana. Obrazovno-socijalizacijski efekti medija masovne komunikacije i savremena škola = Educational and Socializing Effects of Mass Communication Media and Modern School / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2002), str. 49–59.
173. TURČILO, Lejla. Medijska pismenost kao „alat” za cjeloživotno razvijanje kompetencija za interakciju s medijima = Media Literacy as a ”Tool” for Lifelong Development of Competencies for Interaction with Media / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2012), str. 47–59.
174. TURČILO, Lejla. Moć medija u „zavođenju” javnosti kao problem za demokratiju i obrazovana javnost kao rješenje tog problema = Power of the Media in „Misguiding” the Public as a Problem of Democracy and Educated Public as the Solution for that Problem / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2008), str. 17–24.
175. VARUNEK, Vesna; MAVRAK, Mirjana. Andragoški susret medicine i odgojnih znanosti: Edukacija edukatora na Medicinskom fakultetu u Mostaru = Andragogical Meeting of Medicine and Educational Sciences: Training of Trainers at the Medical Faculty in Mostar / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2015), str. 67–81.
176. VEHAB, Ajla; MAVRAK, Mirjana. Informatičko-informacijska pismenost u nastavničkoj profesiji kao izazov u edukaciji edukatora = Informatics and Information Literacy in the Teaching Profession as a Challenge in the Education of Educators / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2016), str. 97–122.
177. VOČKIĆ-AVDAGIĆ, Jelenka. Obrazovne institucije i medijski posredovano komuniciranje s javnostima = Educational Institutions and Communication with the Public Audience Mediated through the Media / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2004), str. 67–80.
178. VOČKIĆ-AVDAGIĆ, Jelenka. Uloga medija u podizanju političke kulture građana, obrazovanju za demokraciju, toleranciju, pravednost i mir = Role of the Media in Increasing the Political Culture of Citizens, Education for Democracy,

- Tolerance, Justice and Peace / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2002), str. 35–46.
179. VOČKIĆ-AVDAGIĆ, Jelenka. Medijsko obrazovanje odraslih = Adult Education on Media / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2015), str. 11–24.
 180. VUČETIĆ, Vuk. Novomedijska kompetencija bosanskohercegovačkih političara = New Media Competencies of BiH politicians in the context of media literacy / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2015), str. 25 – 48.
Napomena: Rad je nastao kao dio predispitnih obaveza na doktorskim studijima komunikologije na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu u okviru modula „Medijska pismenost i 21. stoljeće”. Nosilac modula je prof. dr. Jelenka Vočkić-Avdagić.
 181. ZUCKERMAN-ITKOVIĆ, Zora. Pedagoški osvrt na ovisnost bez psihoaktivnih tvari = Pedagogical Review to the Addiction on the Psychoactive Substances / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2005), str. 41–57.
 182. ZVIZDIĆ, Sibela. Psihološki aspekti cjeloživotnog obrazovanja = Psychological Aspects of Lifelong Learning / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 3 (2004), str. 107–115.
 183. ZVIZDIĆ, Sibela; DAUTBEGOVIĆ, Amela. Prevencija profesionalnog sagorijevanja nastavnika u visokom obrazovanju = Prevention of Professional Burnout of Teachers in Higher Education / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2014), str. 37–55.
 184. ŽIGA, Jusuf. Aktuelnost obrazovanja odraslih u BiH = Topicality of Adult Education in B&H / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 3 (2005), str. 53–60.
 185. ŽIGA, Jusuf. Harmoniziranje Univerziteta u Sarajevu sa savremenim razvojem obrazovanja u Evropi = Harmonization of the University in Sarajevo with Modern Development of Education in Europe / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2002), str. 7–16.
 186. ŽIGA, Jusuf. Kako harmonizirati oficijelnu i cjeloživotnu (kontinuirano-inovativnu) obrazovnu djelatnost? = How to Harmonise the Official and Lifelong Learning (Continual-innovative) Educational Activities? / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2013), str. 11–20.
 187. ŽIGA, Jusuf. Posljedice krize duhovnosti u modernom dobu = Consequences of the Spirituality in the Modern Age / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2005), str. 13 – 25.

HRONIKA, KRITIKA, POLEMIKA / CHRONICLE, CRITICISM, POLEMICS

188. BANOVIĆ, Vesna. Važnost obrazovanja zasnovanog na kompetencijama i životnim vještinama za razvoj društva = Importance of Competence – Based and Life Skills – Based Education for the Development of Society/ Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2013), str. 115–128.
189. FEJZIĆ-ČENGIĆ, Fahira. Vrijeme neizlječivih ljudi = Time of Incurable Humans / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2013), str. 121–123.
Napomena: „Vrijeme (sve)politike”, s podnaslovom „Iluzije savremenog ekologizma”. Jusuf Žiga. Preporod. Sarajevo. 2012.
190. KNOLL, Joachim. Novo shvatanje obrazovanja = New Understanding of Education / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2012), str. 95–104.
191. MAVRAK, Mirjana. Personal View of „Through the Window: Kinship & Elopement in Bosnia – Herzegovina” by Keith Doubt / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2014), str. 113 – 115.

ISTRAŽIVANJA / RESEARCHES

192. ALIBABIĆ, Šefika; OVESNI, Kristinka. Savremena tehnologija kao podrška realizaciji koncepta doživotnog obrazovanja i učenja u organizaciji = Modern Technology as a Base for Realization of the Lifelong Education Concept and Learning at Work / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2008), str. 69–85.
193. AVDAGIĆ, Emir. Njemački kao strani jezik u obrazovanju odraslih = German as Foreign Language in Adults Education / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2003), str. 81–108.
194. AVDAGIĆ, Emir. Obrazovanje odraslih kao podrška pripremi za životnu krizu izazvanu odlaskom u mirovinu = Education of Adults as a Support Considering Preparations for Life Crisis Caused by Retirement / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2008), str. 81–102.
195. CVJETIĆANIN, Stanko; SEGEDINAC, Mirjana. Institucionalno permanentno ekohemijsko obrazovanje radnika hemijske industrije u Srbiji = Institutional Permanent Eco-chemical Education for Workers in Chemical Industry in Serbia / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2007), str. 49–59.
196. DESPOTOVIĆ, Miomir. Primena koncepta deficita znanja i vještina u politici i planiranju obrazovanja – slučaj jedne tranzicione ekonomije = Application of the Concept: Knowledge and Skills Deficit in Education Policy and Planning – the

- Case of a Transitional Economy / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2010), str. 43–61.
Napomena: Tekst preuzet iz časopisa „Andragoške studije”. 1 (2009).
197. DUKE, Chris; HINZEN, Heribert. Politike bazičnog i kontinuiranog obrazovanja odraslih = Basic and Continuing Adult Education Policies / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2006), str. 43–72.
Napomena: Tekst preuzet iz časopisa Obrazovanje odraslih i razvoj (Adult Education and Development). 66 (2006).
198. ISANOVIĆ, Amina. Andragoška realnost menadžmenta u obrazovanju = Andragogical Reality of Educational Management / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2011), str. 23–46.
199. JOVANOVIĆ, Ljiljana; PEJATOVIĆ, Aleksandra. Osposobljavanje za ulazak u zanimanje – studija slučaja = Training for Entering the Occupation – A Case Study / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2010), str. 63–88.
Napomena: Tekst preuzet iz časopisa „Andragoške studije”. 1 (2009).
200. KARNA-LIN, Eija. Inkluzivno obrazovanje u svjetlu savremenih istraživanja = Inclusive Education in the Light of the Contemporary Researches / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 3 (2003), str. 83–96.
201. LJUJIĆ, Bojan. Menadžerske kompetencije instruktora u *online* obrazovanju odraslih = Managerial Competencies of Trainers for Online Adult Education / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2011), str. 47–62.
202. MARČIĆ, Siniša. Percepcija građana Bosne i Hercegovine o obrazovanju odraslih = Perception of Adult Education in Bosnia and Herzegovina / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2011), str. 63–79.
203. MAVRAK, Mirjana. Kvaliteta komunikacije među agensima socijalizacije u pedagoškom radu sa zdravom i hronično bolesnom djecom = Communications Quality Among Socialization Organizers within Pedagogical Work with Healthy as Well as With Chronically Ill Children / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2003), str. 61–68.
204. MILJKOVIĆ, Jovan. Obrazovanje i učenje zaposlenih u svjetlu teorije kontingencije = Education and Learning of Employees Regarding to the Contingency Theory / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2009), str. 59–78.
205. MILJKOVIĆ, Jovan. Obrazovanje zaposlenih u kontekstu percepcije lokusa kontrole sopstvenog položaja u organizaciji = Employee's Education in Context of Locus Control Perception of Employee's Position in Organization / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2010), str. 89–108.
Napomene: Tekst preuzet iz časopisa „Andragoške studije”. 1 (2009).

206. MILJKOVIĆ, Jovan; STEPANOVIĆ, Marina. Tim building i organizaciona kultura = Team Building and Organisational Culture / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2011), str. 9–27.
207. PEKEČ, Kristina. Komunikacija u nastavnom procesu na fakultetima = Communication in Faculty Classes / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2011), str. 29–48.
208. PEKOVIĆ, Vukosava. Samoobrazovanjem do stvaralaštva odraslih = Self-education to Creation of Adults / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2005), str. 67–81.
209. ŽIGA, Jusuf. Odbranjene doktorske i magistarske disertacije na Sarajevskom univerzitetu od 1977. do 2002. godine i aktuelni izazovi bosanskohercegovačkog društva = Defended Dissertations and Masters of Arts within Sarajevo University from 1997 until 2002 as well as Actual Challenges of Bosnian and Herzegovian Society / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2003), str. 69–79.
210. ŽIGA, Jusuf. Zajednički kulturni interesi mladih u Bosni i Hercegovini = Common Cultural Interests of Young Population in Bosnia and Herzegovina / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2007), str. 35–47.

IZ PRAKSE OBRAZOVANJA ODRASLIH / FROM THE PRACTICE OF ADULT EDUCATION

211. ANGAŽMAN IIZ/DVV U JUGOISTOČNOJ EVROPI = ENGAGEMENT OF IZZ/DVV IN EAST EUROPE / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1–3 (2001), str. 119–120.
Napomena: Izvještaj Gundule Frieling o savjetovanju IIZ/DVV-a u Jeni, SR Njemačka.
212. AVDAGIĆ, Emir. Pakt za stabilnost i permanentno obrazovanje = The Stability Pact and Permanent Education / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2002), str. 115–118.
213. DROFENIK, Olga. Nacionalni program obrazovanja odraslih u Sloveniji = The National Adult Education Master Plan in Slovenia / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2002), str. 119–125.
214. FATIĆ, Aida. Druga međunarodna konferencija *Gradimo mostove u obrazovanju odraslih* = Second International Conference *Building Bridges in Adult Education* / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2016), str. 143–156.
215. GRANOV, Aida. Ljudi najvredniji kapital u Bosnalijeku = People Most Valuable Capital in Bosnalijek / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2007), str. 125–126.

216. HADŽIBEGOVIĆ, Zalkida; DEMIR, Elma; KOSHI, Luljeta. Projekt uvođenja asistenata u pedagoško-metodičku praksu na bosanskohercegovačkim univerzitetima = Project of Introducing Assistants into Pedagogical-methodical Practice at Universities of Bosnia and Herzegovina / *Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu*. 2 (2005), str. 97–103.
217. HOŠO, Narcis. Počela sa radom Škola andragoga BiH = The School of Andragogs in B&H has been opened / *Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu*. 1–3 (2001), str. 115–118.
218. JARAMAZ, Milica. Barijere participacije u obrazovanju odraslih u Crnoj Gori = Barriers to Participation in Adult Education in Montenegro / *Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu*. 2 (2013), str. 131–153.
219. LANG, F. Willhelm. Menadžment kvaliteta nema granica = Management of Quality Has no Limits / *Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu*. 1 (2002), str. 133–140.
220. LEHO, Azra. Naknadno sticanje osnovnog obrazovanja u BiH = Subsequent Acquisition of Primary Education in B&H / *Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu*. 1 (2012), str. 107–114.
221. MURATOVIĆ, Amra. Pasoš kompetencija: Identificiranje i prepoznavanje informalno stečenih znanja = Competences Pass: Identifying and Recognizing of Informally Acquired Knowledge / *Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu*. 1 (2015), str. 107–111.
222. PODRUG, Faruk. Permanentno obrazovanje odraslih u organizaciji Privredne komore Kantona Sarajevo = Permanent Adult Education Organized by Chamber of Commerce of Canton Sarajevo / *Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu*. 2 (2007), str. 117–124.

NERASPOREĐENO

223. AGAPOVA, Olga. Obrazovanje odraslih danas: Tri ključna pitanja = Adult Education Nowadays: Three Key Questions / *Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu*. 1–3 (2001), str. 73–77.
Napomena: Tema broja: Perspektive i problemi obrazovanja odraslih.
224. AVDAGIĆ, Emir. IIZ/DVV – Projekt u Bosni i Hercegovini = IZZ/DVV Project in Bosnia and Herzegovina / *Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu*. 1–3 (2001), str. 23–27.
225. BACKER, Bas Peter. Obraćanje učesnicima konferencije = Welcoming to the Participants of the Conference / *Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu*. 2 (2006), str. 25–26.
226. BOGDANOVIĆ, Sava. Obrazovanje odraslih – Trendovi promjena i razvoja = Adult Education – Changes – Development / *Obrazovanje odraslih: Časopis za*

- obrazovanje odraslih i kulturu. 1–3 (2001), str. 59–71.
 Napomena: Tema broja: Perspektive i problemi obrazovanja odraslih.
227. DAVIDSON, Douglas. Obraćanje učesnicima konferencije = Welcoming to the Participants of the Conference / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2006), str. 21–22.
 228. DEKLARACIJA MINISTARA ZA OBRAZOVANJE I VISOKO OBRAZOVANJE ZEMALJA JUGOISTOČNE EVROPE IZGLASANA NA MEĐUNARODNOJ KONFERENCIJI „CJELOŽIVOTNO UČENJE, OBRAZOVANJE ODRASLIH I PRIMJENJIVOST U ZAPOSŁJAVANJU” = DECLARATION/ Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 3 (2003), str. 7–9.
 229. DEKLARACIJA UČESNIKA U RADU MEĐUNARODNE KONFERENCIJE „CJELOŽIVOTNO UČENJE I OBRAZOVANJE ODRASLIH – KLJUČNI FAKTORI ZA EKONOMSKU I SOCIJALNU OBNOVU JUGOISTOČNE EVROPE” = PARTICIPANTS DECLARATION OF INTERNATIONAL CONFERENCE ”LIFELONG LEARNING AND ADULT EDUCATION – KEY FACTORS FOR ECONOMIC AND SOCIAL RECONSTRUCTION IN SOUTH EUROPE” / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2006), str. 39–40.
 230. DESPOTOVIĆ, Miomir. Savremena teorijska poimanja učenja odraslih = Modern Theory of Understanding an Adult Education / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1–3 (2001), str. 87–92.
 Napomena: Tema broja: Perspektive i problemi obrazovanja odraslih.
 231. GARTENSCHLAEGER, Uwe. Jaćanje lokalnih i regionalnih struktura obrazovanja odraslih – doprinos stabilizaciji Jugoistoćne Evrope = Invigoration of a Local and Regional Structures of the Adult Education – Stability Contribution in East Europe / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1–3 (2001), str. 17–22.
 232. HALILOVIĆ, Safet. Obraćanje učesnicima konferencije = Welcoming to the Participants of the Conference / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2006), str. 17–19.
 233. HRNJIĆ, Zarf. *Reality* televizija: Ogledalo stvarnosti ili iluzija u svijetu spektakla? = Reality Television: Reflection of Reality or Illusion in the World of Spectacle / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2010), str. 137–148.
 234. ISPRAVKA TEKSTA: ANDRAGOŠKI NAUĆNI OKVIRI VISOKOG OBRAZOVANJA. ISPRAVAK GREŠKE U NASLOVU TEKSTA U PREVODU NA ENGLISKI. ISPRAVAK GREŠKE U TEKSTU SAŽETKA U PREVODU NA NJEMAĆKI = CORRECTION OF THE TEXT / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2009), str. 123.

235. K LAPAN, Anita. Obrazovne potrebe odraslih – ključno pitanje je andragogije = Educational needs adults – Key question of andragogy / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1–3 (2001), str. 79–86.
Napomena: Tema broja: Perspektive i problemi obrazovanja odraslih.
236. KULIĆ, Radivoje. Obrazovanje odraslih i tranzicija u istočnoj Evropi = Adult Education and Transferring to East Europe / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1–3 (2001), str. 93–100.
Napomena: Tema broja: Perspektive i problemi obrazovanja odraslih.
237. LAVRNJA, Ilija. Obrazovanje andragoških kadrova u Hrvatskoj = Education of an Andragogic Educators in Croatia / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1–3 (2001), str. 101–111.
Napomena: Tema broja: Perspektive i problemi obrazovanja odraslih.
238. PACK, Doris. Obraćanje učesnicima konferencije = Welcoming to the Participants of the Conference / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2006), str. 33–37.
239. SCHMUNK, Michael. Obraćanje učesnicima konferencije = Welcoming to the Participants of the Conference / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2006), str. 23–24.
240. SLATINA, Mujo. U potrazi za novim perspektivama obrazovanja odraslih = Search for a New Ways of Adult Education / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1–3 (2001), str. 41–58.
Napomena: Tema broja: Perspektive i problemi obrazovanja odraslih.
241. SLUŽBENI LIST EVROPSKE UNIJE. ODLUKA VIJEĆA EVROPE O OBNAVLJANJU EVROPSKE AGENDE O OBRAZOVANJU ODRASLIH = OFFICIAL JOURNAL OF THE EU. RESOLUTION OF THE COUNCIL OF THE EUROPEAN UNION ON RECONDITION OF THE EUROPEAN AGENDA ON ADULT EDUCATION / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2012), str. 81–92.
242. STRATEŠKA PODRUČJA DJELOVANJA DVV INTERNACIONALA = STRATEGISCHE HANDLUNGSFELDER DVV INTERNATIONAL / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2018), str. 103–110.
Napomena: Prijevod na bosanski jezik Aida Fatić.
243. SVILANOVIĆ, Goran. Obraćanje učesnicima konferencije = Welcoming to the Participants of the Conference / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2006), str. 27–32.
244. TREĆA MEĐUNARODNA KONFERENCIJA „GRADIMO MOSTOVE U OBRAZOVANJU ODRASLIH 2017”. ZAJEDNIČKA IZJAVA O UNAPREĐENJU OBLASTI OBRAZOVANJA ODRASLIH = THIRD INTERNATIONAL CONFERENCE ”BUILDING BRIDGES IN ADULT

- EDUCATION 2017". JOINT STATEMENT FOR ENHANCEMENT OF ADULT EDUCATION / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1, 2 (2017), str. 155–158.
245. TRI PORUKE GOSPODINA UWE GARTENSCHLAEGERA = THREE RECOMMENDATION OF UWE GARTENSCHLAEGER / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1–3 (2001), str. 15.
246. UNESCO, UIL. TREĆI GLOBALNI IZVJEŠTAJ O UČENJU I OBRAZOVANJU ODRASLIH = THIRD GLOBAL REPORT ON ADULT LEARNING AND EDUCATION / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1, 2 (2017), str. 99–124.
247. UNESCO PREPORUKE ZA UČENJE I OBRAZOVANJE ODRASLIH = UNESCO RECOMMENDATION ON ADULT LEARNING AND EDUCATION / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1, 2 (2017), str. 125–141.
248. UNESCO PREPORUKE ZA UČENJE I OBRAZOVANJE ODRASLIH: VODIČ ZA ZAGOVARANJE = RECOMMENDATION ON ADULT LEARNING AND EDUCATION: ADVOCACY GUIDE / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1, 2 (2017), str. 143–155.
249. ZAKON O OBRAZOVANJU ODRASLIH ZENIČKO-DOBOJSKOG KANTONA = LAW ON ADULT EDUCATION OF ZENICA-DOBOJ CANTON / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2014), str. 93–104.
250. ŽIGA, Jusuf. Cjeloživotno učenje kao zahtjev modernog vremena = Lifelong Learning – Goal of a Modern Time / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1–3 (2001), str. 31–39.
Napomena: Tema broja: Perspektive i problemi obrazovanja odraslih.

OSVRTI I PRIKAZI / SURVEY AND REVIEWS

251. ALIBABIĆ, Šefika. Komparativna andragogija = Comparative Andragogy / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2004), str. 115–117.
Napomena: Prikaz studije Dušana Savićevića „Komparativna andragogija”. Institut za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakultet. Beograd. 2003.
252. BERBEROVIĆ, Melisa. Susret hermeneutike i fenomenologije = Meeting of Hermeneutics and Phenomenology / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 3 (2004), str. 119–124.
Napomena: Prikaz zbornika radova „Hermenautika i filozofija”. Breza. Zagreb. 2004.

253. BEVANDA, Mladen. Prilog humanističkoj psihologiji = Contribution to Humanistic Psychology / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2003), str. 111–114.
Napomena: Prikaz knjige Ismeta Dizdarevića „Agensi socijalizacije ličnosti”. Prosvjetni list, Sarajevo. 2002.
254. CERIĆ, Haris. Povjerenstvo evropske zajednice = Thrust of European Union/ Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1–3 (2001), str. 123–126.
Napomena: Prema društvu koje uči: poučavanje i učenje (Bijeli document o obrazovanju). Educa, Zagreb, 1996, str 112.
255. ČAMO, Merima. Trpi li Bog zulum = Does God Endure Misdeed / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2008), str. 143–145.
Napomena: Prikaz knjige Ivana Lovrenovića „Trpi li Bog zulum”. Rabic. Sarajevo. 2007.
256. ČAMO, Merima. Duhovni i svjetovni meridijani = Spiritual and Temporal Meridians / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2011), str. 139–141.
Napomena: Osvrt na knjigu Fahire Fejzić-Čengić „Putopisi (Čuvari frekvencija)”. Connectum. Sarajevo. 2011.
257. ČAMO, Merima. Praktikum za „čitanje medija” od strane obrazovne politike: Humanizacija medijskog prostora = Internship for „Media Reading” by Educational Policy: Humanisation of Media Space / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2013), str. 109–112.
Napomena: Osvrt na knjigu Lejle Turčilo „Zaradi pa vladaj: politika, mediji, biznis u globalnom društvu i u Bosni i Hercegovini”. Sarajevo. 2011.
258. ČAMO, Merima. Za naciju i Boga = For Nation and God / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2007), str. 133–135.
Napomena: Magistarski rad Dine Abazovića „Za naciju i Boga: sociološko određenje religijskog nacionalizma”. Editio Civitas. Sarajevo. 2006.
259. DIZDAR, Senada. Knjižničarstvo kao andragoška tema – Zbornik radova „Između vizije i stvarnosti: 40 godina djelovanja Aleksandre Horvat u knjižničarstvu” Daniele Živković i Tatjane Nebesny = Library Science as Adult Education Topics – Collection of Papers „Between Vision and Reality: Aleksandra Horvat’s 40 Years of Work in the Library Science” by Daniela Živković and Tatjana Nebesny / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2016), str. 105–109.
260. FEJZIĆ-ČENGIĆ, Fahira. Test domaćeg brendiranja položen = National Branding Test Passed / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2011), str. 135–137.
Napomena: Prikaz knjige Adisa Hasakovića „Pravo na uspjeh”. Sarajevo. 2010.

261. FERIZOVIĆ, Emina Dženita. U povodu Međunarodne konferencije „Sjećanje za budućnost”: Pogled na dodjelu Grundtvigove nagrade iz očiju studenata = On Occasion of the International Conference *Remembering for the Future*: Grundtvig Award Presentation from the Students' Point of View / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2014), str. 119–122.
Napomena: Osvrt na Međunarodnu konferenciju „Sjećanje za budućnost” i Grundtvigovu nagradu.
262. ISANOVIĆ HADŽIOMEROVIĆ, Amina. Emancipacijska moć kvalitativnog istraživanja = Emancipatory Power of Qualitative Researches / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2016), str. 135–140.
Napomena: Sharan B. Merriam & Elizabeth J. Tisdell. *Qualitative Research: A Guide to Design and Implementation*. Fourth Edition. San Francisco: Jossey-Bass, 2015., str. 335.
263. ISANOVIĆ, Amina. Prema kurikulumu po mjeri bolonjskog visokog obrazovanja = Curriculum According to the Bologna System of Higher Education / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2010), str. 129–134.
Napomena: Prikaz knjige Vlaste Vizek-Vidović „Planiranje kurikula usmjerenog na kompetencije u obrazovanju učitelja i nastavnika – Priručnik za visokoškolske nastavnike”. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu i Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. 2009.
264. JUSIĆ, Medina. Kontinuitet državnosti Bosne i Hercegovine na geografskim i historijskim kartama = Continuity of the Country Bosnia and Herzegovina on Geographic and Historic Maps / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 3 (2002), str. 157–160.
Napomena: Prikaz knjige Ibrahima Tepića i Zijada Šehića „Bosna i Hercegovina na geografskim i historijskim kartama”. Sejtarija. Sarajevo. 2002.
265. KASUMAGIĆ-KAFEDŽIĆ, Larisa. Medijska pismenost u digitalnom dobu = Media Literacy in the Digital Age / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2015), str. 139–142.
Napomena: Prikaz knjige Medijska pismenost u digitalnom dobu. Izdavač: Internews u Bosni i Hercegovini. Za izdavača: Sue Folger. Urednica: Vanja Ibrahimbegović-Tihak. Godina izdanja: 2015.
266. LAVIĆ, Senadin. Istraživanje sociološke misli u BiH = Researching of the Sociological Idea in B&H / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2005), str. 121–123.
Napomena: Uz knjigu Esada Ljubovića „Sociologija i društvo”. DES. Sarajevo. 2005.
267. MAVRAK, Mirjana. „Globalna i evropska politika obrazovanja odraslih” Katarine Popović u nastavi andragogije = „Global and European Policy in Adult Education” in Adult Education Classes / Obrazovanje odraslih. Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2015), str. 147–154.

268. MAVRAK, Mirjana. Heksagon europskog obrazovanja odraslih: „Didaktičke odrednice obrazovanja andragoga - komparativni pristup” autora Siniše Kušića, Sofije Vrcelj i Anite Zovko = Hexagon of the European Adult Education: „Didactic Guidelines for the Education of Andragogues – A Comparative Approach” by Siniša Kušić, Sofija Vrcelj and Anita Zovko / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2016), str. 97–103.
269. MAVRAK, Mirjana. Obrazovanje i zaposlenost 50+ = Education and Employment 50+ / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2015), str. 99 – 103.
Napomena: Prikaz knjige „Zaposlenost i obrazovanje posle pedesete”, autorica Aleksandre Pejatović i Violete Orlović Lovren.
270. MAVRAK, Mirjana. Transdisciplinarnost medijske pismenosti i obrazovanje odraslih: osvrt na radionicu InterNewsa = Transdisciplinarity of Media Literacy and Adult Education: InterNews – Workshop Review / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2013), str. 127–130.
271. MAVRAK, Mirjana. Učiti o rukovoditeljskim praksama: *Menadžment modeli u organizacijama za obrazovanje odraslih* Emira Avdagića = Learning About Management Practices: *Management Models in Organizations for Adult Education* by the Author Emir Avdagić / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2016), str. 125–129.
272. MILJKOVIĆ, Jovan. Učenje i starenje = Learning and Aging / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2005), str. 117-119.
Napomena: Osvrt na studiju Dušana M. Savićevića „Učenje i starenje”. Institut za pedagogiju i andragogiju, Filozofski fakultet. Beograd. 2004.
273. MUMINOVIĆ, Hašim. Knjiga suptilnih metodičkih analiza = The Book of Subtle Methodical Analyses / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2002), str. 143–147.
Napomena: Prikaz knjige Ewalda Terharta „Metode poučavanja i učenja”. Educa. Zagreb. 2001.
274. OSMANČEVIĆ, Enes. Život na krilima nade = Life on the Wings of Hope / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2002), str. 133–135.
Napomena: Prikaz knjige Muhameda Nuhića „Učitelj: snovi – nade – sumnje”. Sarajevo. 2002.
275. PAŠALIĆ-KRESO, Adila. Nastavnik u inkluzivnom okruženju = Teacher in an Inclusive Setting / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2007), str. 143–146.
Napomena: Prikaz knjige Sadete Zečić i Zumrete Jeine „Nastavnik u inkluzivnom okruženju”. Štamparija Fojnica. Fojnica. 2006.
276. PEJIĆ, Marijo. Javna ustanova Bosanski kulturni centar, Sarajevo – nezaobilazno mjesto u društvenom životu Sarajeva i Bosne i Hercegovine = Institution Bosnian

- Cultural Center Sarajevo – Inevitable Place in Social Life of Sarajevo and Bosnia and Herzegovina / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2014), str. 129–135.
Napomena: Osvrt na rad Bosanskog kulturnog centra, Sarajevo.
277. SKELIĆ, Dženan. Prikaz knjige „Temeljna polazišta inkluzivnog obrazovanja” = About the Book: ”Fundamental Benchmarks of the Inclusive Education” / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2006), str. 113–115.
Napomena: Haris Cerić i Amel Alić: „Temeljna polazišta inkluzivnog obrazovanja”. Hijatus. Zenica. 2005.
278. ŠADIĆ, Sanela. Socijalni rad – teorija i praksa = Social Work – Theory and Practice/ Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2003), str. 123–126.
Napomena: Prikaz knjige Muhameda Dervišbegovića „Socijalni rad – teorija i praksa: III dopunjeno i izmijenjeno izdanje. Univerzitetska knjiga. Sarajevo. 2001.
279. TUFEKČIĆ, Adnan. Ključne kompetencije u obrazovanju seniora = Key Competencies in Education of Seniors / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2016), str. 131–134.
Napomena: Uredila Aleksandra Marcinkiewicz-Wilk. Agencja Wydawnicza „ARGI”. Wrocław, 2016.
280. TUFEKČIĆ, Adnan. Prilog proučavanju organizacije obrazovanje odraslih = Addition to the Study of Adult Education Organization / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 3 (2002), str. 161–165.
Napomena: Osvrt na knjigu Šefike Alibabić „Teorija organizacije obrazovanja odraslih”. Institut za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, 2002.
281. TUFEKČIĆ, Adnan. Theatre, Myth and Elderly in Education Experience / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2015), str. 143 – 146.
Napomena: Review edited by Ilona Zakowicz. Pro Scientia Publica. University of Wrocław. ECS Wrocław, 2015.
282. TURČILO, Lejla; CERIĆ, Haris. Obrazovni ciljevi ostaju nedostižni u više od sedamdeset zemalja = Educational Goals Remain Incomprehensible Within more than Seventy Countries / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2003), str. 115–122.
Napomena: Neke bitne tačke Izvještaja UNESCO-ove grupe za monitoring projekta „Obrazovanje za sve” za 2002.
283. TURČILO, Lejla. Živjeti s medijima – medijska pismenost i civilno društvo = Living with the Media – Media-literacy and Civil Society / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 3 (2005), str. 123–126.

- Napomena: Prikaz knjige „Medijska pismenost i civilno društvo”, urednik Nada Zgrabljic Rotar. Mediacentar. Sarajevo. 2005.
284. TURČILO, Lejla. Djeca medija i kako ih zaštititi = Media Children and How to Protect Them / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2013), str. 113–115.
Napomena: Prikaz knjige Lane Ciboci, Igora Kanižaja i Danijela Labaša „Djeca medija: od marginalizacije do senzacije”. Matica Hrvatska. Zagreb. 2012.
285. TURČILO, Lejla. Informacija je svuda i sve je informacija = Information is Everywhere and Information is Everything / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2008), str. 139–141.
Napomena: Prikaz knjige Fahire Fejzić „Uvod u teoriju informacija”. Promocult. Sarajevo. 2008.
286. TURČILO, Lejla. Informacijska i medijska pismenost: diskurs prilike vs. diskurs opasnosti = Information and Media Literacy: Discourse Opportunities vs. Discourse Hazards / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2015), str. 91–98.
Napomena: Osvrt na knjigu Herberta E. Meyera: How to analyze information: a step by step guide to life's most vital skill.
287. TURČILO, Lejla. Najmlađi ispred malih ekrana = The Youngest in front of the Television / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2009), str. 117–121.
Napomena: Prikaz knjige Dafne Lemiš „Djeca i televizija – globalna perspektiva”. Blackwell Publishing Ltd. 2007. Prijevod u izdanju Clio, Beograd. 2008.
288. TURČILO, Lejla. Obrazovanje kao bitan korak na putu u novinarsku profesiju = Education as an Important Step Towards Journalism / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2002), str. 129–131.
Napomena: Osvrt u povodu izbora „Novinar godine 2001”.
289. TURČILO, Lejla. Učiti o medijima i učiti iz medija = Learn About Media and Learn from Media / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2007), str. 129–131.
Napomena: Prikaz knjige Emine Kečo-Isaković „Izazovi mas-medija”. TDK Šahinpašić. Sarajevo. 2006.
290. VOĆKIĆ-AVDAGIĆ, Jelenka. Informacijska pismenost – ključna kompetencija za 21. stoljeće = Information Literacy – Key Competence in the 21st Century / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2014), str. 107–109.
Napomena: Preporuka priručnika Senade Dizdar, Lejle Turčilo, Bebe Ešrefe Rašidović i Lejle Hajdarpašić „Informacijska pismenost: smjernice za razvoj inovativnih mrežnih modula”. Univerzitet u Sarajevu. 2014. Drugo izdanje.

291. VOČKIĆ-AVDAGIĆ, Jelenka. Medijska pismenost – preduvjet za odgovorne medije = Media Literacy – Prerequisite for Responsible Media / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2015), str. 85–90.
Napomena: Recenzija, prikaz zbornika sa 5. regionalne znanstvene konferencije Vjerodostojnost medija „Medijska pismenost – preduvjet za odgovorne medije” (170 stranica), koji su priredile Viktorija Car, Lejla Turčilo i Marijana Matović.
292. VOČKIĆ-AVDAGIĆ, Jelenka. Mediološke prakse u funkciji građanskog obrazovanja = The Practice of Mediology in the Function of Civil Education / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2016), str. 89–96. Napomena: Prikaz knjige Fahire Fejzić-Čengić: Nelagode s medijima. Dobra knjiga. Sarajevo, 2016.
293. VOČKIĆ-AVDAGIĆ, Jelenka. Funkcija obrazovanja u prevazilaženju kolonizacije medijskog prostora = Function of Education in Overcoming the Colonisation of Media Space / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2013), str. 117–118.
Napomena: Prikaz knjige Fahire Fejzić-Čengić „Riječ je temelj društvenog života”. Dobra knjiga. Sarajevo, 2012.
294. ŽIGA, Jusuf. Bosanska crkva – novo tumačenje = Bosnian Church – New Interpretation / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2006), str. 121–122.
Napomena: Prikaz knjige „Novo tumačenje”. John V. A. Fine. Bosanski kulturni centar. Sarajevo, 2005.

PEDAGOŠKA RADIONICA U RADU S ODRASLIMA / PEDAGOGICAL WORKSHOP WITH ADULTS

295. KALAŠ, Dženana. Primjena pedagoške radionice u obrazovanju odraslih = Implementation of Pedagogical Workshop within the Adults Education / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2004), str. 83–92.
296. MAVRAK, Mirjana; KALAŠ, Dženana. Pedagoška radionica u radu s odraslima = Pedagogical Workshop with Adults / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2004), str. 93–99.

POGLEDI I ISKUSTVA / VIEWS AND EXPERIENCES

297. ALENDAR, Mustafa. Novi mediji: Da li nam služe ili im služimo!? = New Media: Do They Serve Us or Are We Serving Them!? / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2009), str. 107–117.
298. ALIĆ, Amel. Neki specifični oblici promjena komuniciranja u obrazovnoj inkluziji = Some Specific Forms of the Communication Changes in the Educational

- Inclusion / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2005), str. 115–130.
299. AVDAGIĆ, Emir. Prvi festival cjeloživotnog učenja u Jugoistočnoj Europi = The First Lifelong Learning Festival in South-Eastern Europe / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 3(2003), str. 117–120.
 300. BEVANDA, Mladen. Reforma visokog obrazovanja – nužnost ili namet = Reform of the Higher Education – Necessity or Imposition / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 3 (2003), str. 99–107.
 301. BULJUBAŠIĆ, Belma. Medijska manipulacija kao glavno načelo savremenog novinarstva i medijsko obrazovanje kao moguće rješenje = Media Manipulation as a Main Principle of Modern Journalism and Media Education as a Possible Solution / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2011), str. 127–132.
 302. CVJETIĆANIN, Stanko; SEGEDINAC, Mirjana. Metodologija permanentnog ekohemijskog obrazovanja radnika u hemijskoj industriji u Vojvodini = Methodology of Permanent Eco-chemical Education of Workers in the Chemical Industry in Vojvodina / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2008), str. 125–134.
 303. CVJETIĆANIN, Stanko; SEGEDINAC, Mirjana. Mogući pravci permanentnog obrazovanja učitelja u primeni eksperimenta = Possibilities of Teachers Permanent Education Using Experiments / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2008), str. 109–123.
 304. HOŠO, Narcis. Obrazovanje odraslih u praksi Bosanskog kulturnog centra = Adult Education as a Praxis of The Bosnian Culture Center / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 3 (2003), str. 121–128.
 305. KARIĆ, Dženeta. Obrazovanje odraslih i neurološke implikacije = Adult Education and Neurology Implications / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2006), str. 95–107.
 306. KNOLL, H. Joachim. Informalno obrazovanje odraslih – između formalnih kvalifikacija i kompetentnosti = Informal Adult Education – Between Formal Qualifications and Competencies / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2006), str. 95–102.
Napomena: Tekst preuzet iz časopisa Obrazovanje odraslih i razvoj (Adult Education and Development). 66 (2006).
 307. KÖNIG, Andreas. Poboljšavanje uslova zapošljavanja osoba s posebnim potrebama u kontekstu borbe protiv siromaštva = Employment Promotion for the People with Disabilities in the Context of the Fight Against Poverty / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2005), str. 147–155.
Napomena: Tekst preuzet iz časopisa „Adult education and development” (Obrazovanje odraslih i razvoj). 63 (2004). Posvećen Konferenciji *Iskorjenjivanje siromaštva i obrazovanje odraslih*, održanoj u Bocvani 2004.

308. NADAREVIĆ, Damir. Terminološke dileme penološke teorije i prakse = The Theory and Praxis Terminological Dilemmas / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu.1 (2005), str. 131 – 146.
309. NADRLJANSKI, Đorđe; NADRLJANSKI, Mirjana; ROGULJIĆ, Mila. Dometi i ograničenja *e-learninga* u postupku prevencije karcinoma dojke = Benefits and Limitations of E-Learning in Breast Cancer Prevention / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 3 (2005), str. 85–94.
310. PENCA PALČIĆ, Marjana. Motivacija za obrazovanje = Motivation for Education / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu.2 (2008), str. 125–137.
311. POPOVIĆ, Katarina. Nevladine organizacije i obrazovanje – zakonska regulativa, problemi i mogućnosti = Non-governmental Organizations and Education - Legal Regulations, Problems and Opportunities / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2008), str. 107–122.
312. SOFTIĆ-ALIBAŠIĆ, Meliha. Studentsko vrednovanje kvaliteta nastave = Instructions Quality Evaluation Done by Students / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2007), str. 101–112.
313. TUFEKČIĆ, Adnan. O reformi visokog obrazovanja = About the Higher Education Reform / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 3 (2003), str. 109–115.
314. TURČILO, Lejla. Digitalna pismenost kao uvjet opstanka u savremenom svijetu = Digital Literacy as a Precondition of the Survival in the Contemporary World / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2006), str. 103–109.
315. VOĆKIĆ-AVDAGIĆ, Jelenka. Obrazovanje odraslih i mediji = Adult Education and the Media / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2006), str. 83–93.
316. VUJIĆ, Nikola. Oblici i metode organizacije obrazovanja u preduzećima = Organizational Forms and Methods of the Corporative Education / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2008), str. 89–108.
317. ŽIGA, Jusuf. Tradicija, kultura i obrazovanje: BH prošlost – sadašnjost – budućnost = Tradition, Culture and Education: Past – Present – Future of Bosnia and Herzegovina / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2009), str. 99–105.

SAGLEDAVANJA / OBSERVATIONS / PERCEPTIONS

318. ALIBABIĆ, Šefika. Konceptualne i organizacione karakteristike daljeg obrazovanja = Conceptual and Organisational Characteristics of Further Education / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2011), str. 83–95.
 319. ALIBABIĆ, Šefika. Obrazovanje i učenje odraslih – Jezgro menadžmenta promene = Adult Education and Learning – The Core of Change Management / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2010), str. 103–118.
 320. ALIBABIĆ, Šefika. Područja obrazovanja odraslih = Adult Education Domain / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 3 (2005), str. 97–108.
 321. BULJUBAŠIĆ, Belma. Bosanskohercegovački mediji u današnjem vremenu = Media in Bosnia and Herzegovina Today / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2007), str. 63–68.
 322. CJELOŽIVOTNO UČENJE U EUROPI: KRETANJE KA CILJEVIMA EFA-e I AGENDE V CONFINTEA-e (Zaključci Sofijske konferencije o obrazovanju odraslih održane 9. 11. 2002) = LIFELONG LEARNING IN EUROPE: MOVING TOWARDS THE GOALS OF THE EFA AND V CONFINTEA AGENDA (Conclusions of the Adult Education Conference held in Sofia on the 09th of November 2002) / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 3 (2002), str. 151–154.
 323. HINZEN, Heribert. Obrazovanje odraslih orijentirano na razvoj kao svjetska politika = Adult Education Oriented to Development Like the World Politics / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 3 (2002), str. 139–149.
 324. IBRULJ, Nijaz. Identitet i društvena ontologija = Identity and Social Ontology / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2005), str. 93–103.
 325. KAVAZ-SIRUČIĆ, Marina. Mediji i obrazovanje = Media and Education / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2010), str. 119–125.
 326. KOLČAKOVIĆ, Mersiha. Supervizija i mogućnosti za njezino uvođenje u bosanskohercegovački školski system = Supervision and Opportunities for its Introduction in General Education System of Bosnia and Herzegovina / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2011), str. 97–109.
- Napomena: Tekst čini sažetak/izvod iz magistarskog rada odbranjenog 2010. god. na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, pod mentorstvom prof. dr. Mirjane Mavrak.

327. MAKSIMOVIĆ, Maja. Politika doživotnog učenja u Evropi: EU, Škotska, Danska i Srbija = Lifelong Learning Policy in Europe: EU, Scotland, Denmark and Serbia / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2011), str. 101–124.
328. MILIŠA, Zlatko; PERIN, Višnja. Odnos prema radu i odgojna vrijednost rada = Work Attitude and Pedagogical Value of Work / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2011), str. 83–99.
329. OVESNI, Kristinka. Profesionalne asocijacije – ključni element procesa profesionalizacije područja obrazovanja odraslih = Professional associations – Key Element for Making the Adult Education Professional / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2007), str. 69–98.
330. SAVIČEVIĆ, M. Dušan. Andragoški naučni okvir visokog obrazovanja = Scientific Frame of Adult Education / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2009), str. 27–57.
331. SAVIČEVIĆ, M. Dušan. Istraživačka teritorija andragogije = Research Territory of Andragogy / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2010), str. 87–101.
332. SUSSMUTH, Rita. Budućnost Europe: „Probudite svijest – iskoristite šanse” = The Future of Europe: ”Wake up Your Conscience – Take the Advantages” / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2003), str. 119–124.
333. SUSSMUTH, Rita; ROSSMANN, Ernst Dieter. Visoke narodne škole – obrazovanje kao javna odgovornost = Adult Education Centres – Education as a Public Responsibility / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2011), str. 51–82.
334. TURČILO, Lamija; KOLČAKOVIĆ, Mersiha. Informalno obrazovanje i pozorišna drama = Informal Education and Theatre Drama / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2009), str. 105–114.
335. TURČILO, Lejla; VOČKIĆ-AVDAGIĆ, Jelenka. Izgradnja medijskog znanja – temelj društvenog senzibiliteta = Creation of Knowledge through the Media – base of Social Perceptiveness / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2005), str. 85–94.
336. ŽIGA, Jusuf. Zašto se zanemaruje obrazovanje odraslih u Bosni i Hercegovini? = Why Is Adult Education in Bosnia and Herzegovina Being Neglected? / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2010), str. 111–118.

U POVODU / ON THE OCCASION OF

337. AVDAGIĆ, Emir. CONFINTEA VI = CONFINTEA VI / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2009), str. 121–126.
338. AVDAGIĆ, Emir. Internacionalna konferencija „Obrazovanje odraslih u Bosni i Hercegovini i Jugoistočnoj Evropi – doprinos miru i razvoju” = International Conference „Adult Education in Bosnia and Herzegovina and Southeastern Europe – Contribution to Peace and Development” / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2010), str. 15–25.
339. AVDAGIĆ, Emir. XIII kongres Visokih narodnih škola SR Njemačke = 13th German Adult Education Conference / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2011), str. 13–20.
340. DEDIĆ, Emina; KASUMAGIĆ, Larisa. U susret XIII svjetskom kongresu pedagoga komparativista = Looking forward 13th Congress of Pedagogues-Comparativists / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2007), str. 133–139.
341. FOČO, Salih. Pedeset i pet godina rada i djelovanja Filozofskog fakulteta u Sarajevu = Fifty-five Years of Work and Engagement of Sarajevo Faculty of Arts / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2006), str. 111–117.
342. MARJANOVIĆ, Zdravko. Škole se obrazovanjem odraslih bave usput = Schools Devote Themselves to Adult Education Parenthetically / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2009), str. 77–81.
Napomena: Tekst preuzet iz Nezavisnih novina. 27. 6. 2009. Banja Luka. Bosna i Hercegovina. Republika Srpska.
343. POPOVIĆ, Katarina. Šesta UNESCO-ova međunarodna konferencija o obrazovanju odraslih (CONFINTEA VI) = The Sixth UNESCO International Conference on Adult Education (CONFINTEA VI) / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2010), str. 27–40.
Napomena: Tekst je preuzet iz časopisa „Andragoške studije”. 1 (2010).
344. ZAKON O OBRAZOVANJU ODRASLIH REPUBLIKE SRPSKE = LAW ON ADULT EDUCATION IN THE REPUBLIC OF SRPSKA / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2009), str. 83–101.
Napomena: Službeni glasnik Republike Srpske. 2. 7. 2009.

UVODI / INTRODUCTIONS

345. ARNAUTOVIĆ, Samir. Uvod u temu broja = Introduction into the Topic of the Issue / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 3 (2004), str. 11–13.

346. AVDAGIĆ, Emir. Riječ glavnog i odgovornog urednika = Preface / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2011), str. 9.
347. AVDAGIĆ, Emir. Uvod u temu broja = Introduction in the Subject of the Present Issue / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2010), str. 9.
348. AVDAGIĆ, Emir. Uvod u temu broja = Introduction into to the Topic of the Edition / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2006), str. 13–16.
349. ČOLIĆ, Abdurahman. Riječ direktora Bosanskog kulturnog centra = The Leaders Contribution of Bosnian Cultural Center / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 – 3 (2001), str. 11 – 12.
350. DIZDAR, Senada. Riječ glavne i odgovorne urednice = A Word from the Editor-in-Chief / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1, 2 (2017), str. 9–10.
351. DIZDAR, Senada. Riječ glavne i odgovorne urednice = Editor in Chief's Word / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2016), str. 9–10.
352. MAVRAK, Mirjana. Riječ glavne i odgovorne urednice = Editor in Chief 's Word / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2007), str. 7–8.
353. MAVRAK, Mirjana. Riječ glavne i odgovorne urednice = Editor in Chief's Word / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2013), str. 9.
354. MAVRAK, Mirjana. Uvod u temu broja = Introduction into the Topic of the Edition / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2008), str. 9–10.
355. SLATINA, Mujo. Riječ glavnog i odgovornog urednika = Preface of Main and Responsible Editor / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 – 3 (2001), str. 9 – 10.
356. SLATINA, Mujo. Riječ glavnog i odgovornog urednika = The Editor's in Chief Talk / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 3 (2004), str. 7–8.
357. SLATINA, Mujo. Uvodna riječ = Editor in Chief' Word / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 3 (2002), str. 9–12.
358. SLATINA, Mujo. Uvodna riječ = Editor in Chief's Word / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2002), str. 9–13.
359. UVOD U TEMU BROJA = INTRODUCTION INTO THE TOPIC OF THE EDITION / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2006), str. 13.

-
360. UVOD U TEMU BROJA = INTRODUCTION INTO THE TOPIC OF THE EDITION / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2007), str. 11–13.
361. UVOD U TEMU BROJA = INTRODUCTION INTO THE TOPIC OF THE ISSUE / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2005), str. 11–12.
362. UVOD U TEMU BROJA = INTRODUCTION INTO THE TOPIC OF THE ISSUE / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2005), str. 11 – 12.
363. UVOD U TEMU BROJA = INTRODUCTION INTO THE TOPIC OF THE ISSUE / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 3 (2005), str. 9.
364. VOĆKIĆ-AVDAGIĆ, Jelenka. Riječ glavne i odgovorne urednice = Word of the Chief Editor / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2010), str. 7–11.
365. VOĆKIĆ-AVDAGIĆ, Jelenka. Uvod u temu broja = Introduction into the Topic of the Edition / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2008), str. 9–15.
366. ŽIGA, Jusuf. Riječ glavnog i odgovornog urednika = Editor in Chief's word / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 2 (2006), str. 9.
367. ŽIGA, Jusuf. Riječ glavnog i odgovornog urednika = Editor in Chief's Word / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2005), str. 7.
368. ŽIGA, Jusuf. Riječ glavnog i odgovornog urednika = Editor in Chief's word / Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu. 1 (2006), str. 9.

REGISTAR NASLOVA

A

- Adolescencija i bolesti ovisnosti 79
- Aktuelnost obrazovanja odraslih u BiH 184
- Američki predsjednički izbori u bosanskohercegovačkim dnevnim listovima 136
- Andragogija u školi 112
- Andragoška i pravna transversala u kompetencijama i obrazovnim potrebama sveučilišnih nastavnika i suradnika 69
- Andragoška realnost menadžmenta u obrazovanju 198
- Andragoški aspekti menadžmenta ljudskih resursa 85
- Andragoški aspekti preduzetništva 75
- Andragoški naučni okvir visokog obrazovanja 330
- Andragoški susret medicine i odgojnih znanosti: Edukacija edukatora na Medicinskom fakultetu u Mostaru 175
- Andragoški značaj identifikacije zaposlenih sa organizacijom 138
- Angažman IIZ/DVV u Jugoistočnoj Evropi 211

B

- Barijere participacije u obrazovanju odraslih u Crnoj Gori 218
- Bosanska crkva – novo tumačenje 294
- Bosanskohercegovački mediji u današnjem vremenu 321
- Budućnost Europe je zadatak svih nas 164
- Budućnost Europe: „Probudite svijest – iskoristite šanse” 332

C

- Centri za kontinuirano obrazovanje odraslih – bliski susreti obrazovanja i rada 146
- Cjeloživotno obrazovanje – determinanta futurološke profesionalizacije i izgrađivanja autonomne i stvaralačke ličnosti 16
- Cjeloživotno učenje kao pretpostavka uspješne tranzicije prema društvu i ekonomiji zasnovanim na znanju 11
- Cjeloživotno učenje kao zahtjev modernog vremena 250
- Cjeloživotno učenje u Europi: kretanje ka ciljevima EFA-e i Agende V CONFINTEA-e (Zaključci Sofijske konferencije o obrazovanju odraslih održane 9. 11. 2002) 322
- Cjeloživotno učenje za cijelu Evropu – Značaj obrazovanja odraslih u zemljama izvan EU-a 70
- CONFINTEA VI 337

Č

- Časopis Obrazovanje odraslih – bibliografska opremljenost i sadržajna analiza objavljenih članaka (2001–2017) 59

D

- Deklaracija ministara za obrazovanje i visoko obrazovanje zemalja Jugoistočne Evrope 228
 Deklaracija učesnika u radu Međunarodne konferencije „Cjeloživotno učenje i obrazovanje odraslih – ključni faktori za ekonomsku i socijalnu obnovu Jugoistočne Evrope” 229
 Demokratizacija kulture ili kultura demokratije 36
 Digitalna pismenost kao uvjet opstanka u savremenom svijetu 314
 Djeca medija i kako ih zaštititi 284
 Dokument „Duga” 156
 Dometi i ograničenja *e-learninga* u postupku prevencije karcinoma dojke 309
 Druga međunarodna konferencija Gradimo mostove u obrazovanju odraslih 214
 Duhovni i svjetovni meridijani 256

E

- E – HRM transformacija: izazovi i prednosti u e-učenju zaposlenih 168
 Edukacijske silnice ruralnog načina života u savremenom (urbanom) društvu 47
 Emancipacijska moć kvalitativnog istraživanja 262
 Epistemološke osnove istraživanja u obrazovanju odraslih 107
 Estetika i mentalno zdravlje 135
 Etiologija društveno neprihvatljivih oblika ponašanja maloljetnika 95
 „Europa – metodično!” Obrazovanje u domenu evropske politike: Metodičko-didaktički prijedlozi za praksu u obrazovanju odraslih u školi 82
 Evaluacija rada nastavnika 20
 Evroatlantske integracije i savremeni izazovi razvojne politike javnog komuniciranja u Bosni i Hercegovini 117
 Evropska godina interkulturalnog dijaloga 157

F

- Funkcija marketing menadžmenta u organizacijama za obrazovanje odraslih 48
 Funkcija obrazovanja u prevazilaženju kolonizacije medijskog prostora 293
 Funkcionalna pismenost polaznika osnovnog obrazovanja odraslih od trećeg do šestog obrazovnog razdoblja 58

G

- „Globalna i evropska politika obrazovanja odraslih” Katarine Popović u nastavi andragogije 267

H

- Harmoniziranje Univerziteta u Sarajevu sa savremenim razvojem obrazovanja u Evropi 185
 Heksagon europskog obrazovanja odraslih: „Didaktičke odrednice obrazovanja andragoga - komparativni pristup” autorâ Siniše Kušića, Sofije Vrcelj i Anite Zovko 268

I

- ICT i obrazovanje – aktuelno stanje i perspektiva 87
- Ideja obrazovanja u pragmatizmu: Imaginacija, senzibilitet, transformacija 129
- Identitet i društvena ontologija 324
- IIZ/DVV- Projekt u Bosni i Hercegovini 224
- Individualizacija i inkluzija u odgojno-obrazovnom radu u funkciji uvažavanja potreba bolesnog djeteta 141
- Informacija je svuda i sve je informacija 285
- Informacija o izradi dokumenta „Strateški pravci razvoja obrazovanja odraslih u BiH” 2
- Informacijska i medijska pismenost: diskurs prilike vs. diskurs opasnosti 286
- Informacijska pismenost – ključna kompetencija za 21. stoljeće 290
- Informacijska pismenost: sadržaj programa obrazovanja nastavnika/ca 53
- Informalno obrazovanje i pozorišna drama 334
- Informalno obrazovanje odraslih – između formalnih kvalifikacija i kompetentnosti 306
- Informatičko-informacijska pismenost u nastavničkoj profesiji kao izazov u edukaciji edukatora 176
- Informiranje i učešće javnosti u donošenju odluka vezanih za zaštitu okoliša 165
- Inkluzivno obrazovanje u svjetlu savremenih istraživanja 200
- Institucionalno permanentno ekohemijsko obrazovanje radnika hemijske industrije u Srbiji 195
- Internacionalna konferencija „Obrazovanje odraslih u Bosni i Hercegovini i Jugoistočnoj Evropi – doprinos miru i razvoju” 338
- Internacionalno obrazovanje odraslih kao obrazovna politika: Cjeloživotno učenje i europeizacija 98
- Internet u obrazovnom radu u oblasti evropske politike 8
- Inžinjerstvo znanja i društvo zasnovano na znanju 103
- Isidor iz Sevilje i slobodne nauke – od antičke ka srednjovjekovnoj kulturi 43
- Ispravka teksta: Andragoški naučni okviri visokog obrazovanja 234
- Istraživačka teritorija andragogije 331
- Istraživanje sociološke misli u BiH 266
- Izgradnja medijskog znanja – temelj društvenog senzibiliteta 335

J

- Jačanje lokalnih i regionalnih struktura obrazovanja odraslih – doprinos stabilizaciji Jugoistočne Evrope 231
- Jačanjem komunikacijskog trougla: škola – obitelj – lokalna zajednica do uspješnijeg rješavanja konflikata u školi 142
- Javna ustanova Bosanski kulturni centar Sarajevo – nezaobilazno mjesto u društvenom životu Sarajeva i Bosne i Hercegovine 276
- Jezik medija i obrazovanje 130

K

- Kako harmonizirati oficijelnu i cjeloživotnu (kontinuirano-inovativnu) obrazovnu djelatnost? 186
- Karakteristike odraslih kao faktori procene obrazovne funkcije televizije 71
- Karakteristike psihoaktivnih supstancija koje se danas najčešće zloupotrebljavaju 45
- Karijerno vođenje i savetovanje u evropskim dokumentima 120
- Ključne kompetencije u obrazovanju seniora 279
- Ključni aspekti sociologije obrazovanja 37
- Knjiga suptilnih metodičkih analiza 273
- Knjižničarstvo kao andragoška tema – Zbornik radova „Između vizije i stvarnosti: 40 godina djelovanja Aleksandre Horvat u knjižničarstvu” Daniele Živković i Tatjane Nebesny 259
- Kognitivni aspekti obrazovanja u humanističkim znanostima 88
- Komparativna andragogija 251
- Komunikacija u nastavnom procesu na fakultetima 207
- Konceptualne i organizacione karakteristike daljeg obrazovanja 318
- Konflikti u školi – direktor između sukoba i uspješnih međuljudskih odnosa 113
- Kongres (XII) Visokih narodnih škola SR Njemačke 23
- Kongres (XIII) Visokih narodnih škola SR Njemačke 339
- Konstruktivizam u obrazovanju odraslih 92
- Kontinuitet državnosti Bosne i Hercegovine na geografskim i historijskim kartama 264
- Korištenje normativnog psihološkog ugovora u funkciji postizanja kvalitetnijeg obrazovnog procesa 111
- Kratak pregled sistemskog organizovanja obrazovanja odraslih u Republici Srpskoj 4
- Kritička medijska pismenost i komunikacijska kompetencija sudionika deliberacije 128
- Kultura komunikacije: direktor – nastavnik – roditelj 170
- Kvalitet obrazovanja odraslih kao diskurzivna praksa – Analiza pristupa međunarodnih organizacija 149
- Kvaliteta komunikacije među agensima socijalizacije u pedagoškom radu sa zdravom i hronično bolesnom djecom 203

LJ

- Ljudi najvredniji kapital u Bosnalijeku 215
- Ljudska prava i učenici iz populacije izbjeglica: analiza sposobnosti pristupanja profiliranom obrazovnom programu 116
- Ljudski kapital – obrazovanje – socijalna mobilnost izvan domovine na primjeru bosanskohercegovačkih migranata i njihovih potomaka u Austriji 66

M

- Marketing-miks kao činilac posećivanja profesionalnih pozorišnih predstava 127
- Medij i obrazovanje: Medijski komercijalizam i novi trendovi profesionalizma 22
- Mediji i obrazovanje 325

Medijska konstrukcija kolektivnih sjećanja: Tretman prošlosti u polju novinarstva, s osvrtom na postdejtonsku Bosnu i Hercegovinu 108

Medijska manipulacija kao glavno načelo savremenog novinarstva i medijsko obrazovanje kao moguće rješenje 301

Medijska pismenost – preduvjet za odgovorne medije 291

Medijska pismenost kao „alat” za cjeloživotno razvijanje kompetencija za interakciju s medijima 173

Medijska pismenost u digitalnom dobu 265

Medijska slika i metaslika tranzicijskih društava na Balkanu 94

Medijsko obrazovanje i nova pismenost 8

Medijsko obrazovanje odraslih 179

Medijsko opismenjavanje odraslih u funkciji cjeloživotnog učenja: loše strane vremenskih prognoza 67

Mediološke prakse u funkciji građanskog obrazovanja 292

Međunarodne perspektive obrazovanja odraslih 89

Memorandum o cjeloživotnom učenju 119

Menadžerske kompetencije instruktora u *online* obrazovanju odraslih 201

Menadžment kvaliteta nema granica 219

Menadžment u obrazovnim ustanovama 166

Management models in organisations for adult education 35

Mentorstvo u organizacijama 126

Metodologija permanentnog ekohemijskog obrazovanja radnika u hemijskoj industriji u Vojvodini 302

Metodološki pristupi u istraživanju menadžmenta obrazovanja odraslih 34

Moć medija u „zavođenju” javnosti kao problem za demokratiju i obrazovana javnost kao rješenje tog problema 174

Model upravljanja institucijom za obrazovanje odraslih 125

Mogući pravci permanentnog obrazovanja učitelja u primeni eksperimenta 303

Mogućnosti bosanskohercegovačkih *online* medija u informiranju i edukaciji o euroatlantskim integracijama 137

Motivacija za obrazovanje 310

N

Nacionalni program obrazovanja odraslih u Sloveniji 213

Najmlađi ispred malih ekrana 287

Naknadno sticanje osnovnog obrazovanja u BiH 220

Nastavak obrazovanja u uslovima neizvjesnosti – ulaznica za biro za zapošljavanje ili dobra menadžerska strategija? 110

Nastavnik u inkluzivnom okruženju 275

Nastavnik u susretu sa zahtjevima prakse odgojno-obrazovne inkluzije 100

Neka teorijska i etička polazišta inkluzije u obrazovanju 31

Neki specifični oblici promjena komuniciranja u obrazovnoj inkluziji 298

Nevladine organizacije i obrazovanje – zakonska regulativa, problemi i mogućnosti 311
 Normalizacija i politika inkluzivnog obrazovanja (Primjer iz Japana) 131
 Nosioi ideje o doživotnom učenju u Evropi – dokumenti, inicijative, programi 124
 Nova koncepcija Škole andragoga 12
 Novi aspekti učenja odraslih 90
 Novi mediji: Da li nam služe ili im služimo!? 297
 Novo shvatanje obrazovanja 190
 Novomedijska kompetencija bosanskohercegovačkih političara 180
 Njegovanje dobrih odnosa i isticanje značaja odgovornosti 171
 Njemački kao strani jezik u obrazovanju odraslih 193

O

O duhovnim znanostima 104
 O reformi visokog obrazovanja 313
 Oblici i metode organizacije obrazovanja u preduzećima 316
 Obraćanje učesnicima konferencije (4) 227, 232, 238, 243
 Obrazovanje andragoških kadrova u Hrvatskoj 237
 Obrazovanje i društvene promjene 21
 Obrazovanje i filozofija u grčkih sofista 109
 Obrazovanje i mediji – pogled u budućnost 72
 Obrazovanje i nove tehnologije (IT) 62
 Obrazovanje i učenje odraslih – Jezgro menadžmenta promene 319
 Obrazovanje i učenje zaposlenih u svjetlu teorije kontigencije 204
 Obrazovanje i zaposlenost 50+ 269
 Obrazovanje kao bitan korak na putu u novinarsku profesiju 288
 Obrazovanje odraslih – put izlaska iz začaranog kruga nezaposlenosti i socijalne izolacije starijih osoba 134
 Obrazovanje odraslih – Trendovi promjena i razvoja 226
 Obrazovanje odraslih danas: Tri ključna pitanja 223
 Obrazovanje odraslih i mediji 315
 Obrazovanje odraslih i neurološke implikacije 305
 Obrazovanje odraslih i tranzicija u istočnoj Evropi 236
 Obrazovanje odraslih kao faktor ostvarivanja koncepta fleksibilnosti 147
 Obrazovanje odraslih kao podrška pripremi za životnu krizu izazvanu odlaskom u mirovinu 194
 Obrazovanje odraslih orijentirano na razvoj kao svjetska politika 323
 Obrazovanje odraslih temeljeno na kompetencijama – kompetencijski pristup i andragoški model poučavanja 145
 Obrazovanje odraslih u Albaniji 102
 Obrazovanje odraslih u Hrvatskoj 57
 Obrazovanje odraslih u Jugoistočnoj Evropi 148
 Obrazovanje odraslih u Kanadi 46

- Obrazovanje odraslih u Makedoniji 162
 Obrazovanje odraslih u Poljskoj: Publikacije i univerzitetska praksa 151
 Obrazovanje odraslih u praksi Bosanskog kulturnog centra 304
 Obrazovanje odraslih u Ruskoj Federaciji 25
 Obrazovanje odraslih u Sloveniji 153
 Obrazovanje odraslih u Srbiji i Crnoj Gori 56
 Obrazovanje odraslih u tranziciji u centralnoj i istočnoj Evropi 101
 Obrazovanje odraslih u Tunisu 76
 Obrazovanje odraslih: Organizacija i finansiranje – Temeljni dokument 10
 Obrazovanje u industrijskom i postindustrijskom društvu 7
 Obrazovanje u zatvoru: od prava do realizacije 97
 Obrazovanje zaposlenih u kontekstu percepcije lokusa kontrole sopstvenog položaja u organizaciji 205
 Obrazovanje: ključ za svijet 9
 Obrazovne institucije i medijski posredovano komuniciranje s javnostima 177
 Obrazovne karakteristike i konzistentnost u obrazovno-dokoličarskom ponašanju odraslih 132
 Obrazovne politike zemalja u tranziciji 15
 Obrazovne potrebe odraslih – ključno pitanje je andragogije 235
 Obrazovni ciljevi ostaju nedostižni u više od sedamdeset zemalja 282
 Obrazovno-socijalizacijski efekti medija masovne komunikacije i savremena škola 172
 Obuka edukatora za odrasle na univerzitetima u Mađarskoj 84
 Odbranjene doktorske i magistarske disertacije na Sarajevskom univerzitetu od 1977. do 2002. godine i aktuelni izazovi bosanskohercegovačkog društva 209
 Odgoj i obrazovanje odraslih u BiH 114
 Odnos prema radu i odgojna vrijednost rada 328
 Organizacijski diskurs obrazovanja odraslih 42
 Organiziranje nastave za podučavanje na osnovu datog primjera 163
 Osposobljavanje univerzitetskih nastavnika za efikasniji odgojno-obrazovni rad kroz upotrebu kognitivno-bihevioralnih principa terapijskog rada 167
 Osposobljavanje za ulazak u zanimanje – studija slučaja 199
 Osvrt na zakonske odredbe o prevenciji od zloupotrebe droga 144

P

- „Prostor za Europu”: metodom Open Space do boljih rezultata na seminarima 38
 P(otp)una demokracija mimo studenata drugih rasa: primjer iz dviju urbanih učionica 73
 Pakt za stabilnost i permanentno obrazovanje 212
 Partnerstvo obitelji i škole iz ugla pedagoško- andragoške teorije i prakse 159
 Pasoš kompetencija: Identificiranje i prepoznavanje informalno stečenih znanja 221
 Pedagog u suočavanju s bolešću: nastavnik-učitelj i nastavnik-terapeut 115
 Pedagoška radionica u radu s odraslima 281
 Pedagoški osvrt na ovisnost bez psihoaktivnih tvari 181

- Pedagoško-psihološko obrazovanje nastavnika na Univerzitetu u Sarajevu 44
- Pedeset i pet godina rada i djelovanja Filozofskog fakulteta u Sarajevu 341
- Percepcija građana Bosne i Hercegovine o obrazovanju odraslih 202
- Permanentno obrazovanje odraslih u organizaciji Privredne komore Kantona Sarajevo 222
- Personal View of „Through the Window: Kinship & Elopement in Bosnia – Herzegovina” by Keith Doubt 191
- Planiranje i programiranje u obrazovanju odraslih 54
- Poboljšanje medijske kompetentnosti građana u funkciji optimalnog korištenja potencijala *online* i *offline* medija 86
- Poboljšavanje uslova zapošljavanja osoba s posebnim potrebama u kontekstu borbe protiv siromaštva 307
- Počela sa radom Škola andragoga BiH 217
- Područja obrazovanja odraslih 320
- Podučavanje kadrova za odrasle u sklopu univerziteta u Njemačkoj: Osvrt na historijat i aktuelnu situaciju i neke predodžbe o profesionalizaciji 99
- Pogodnost multimedijalno predstavljenih primjera za podučavanje i učenje po demokratskim načelima 154
- Pojam humanističkih znanosti i njihovo mjesto u obrazovanju: Savremeni karakter prosvjetiteljstva 32
- Pojam obrazovnog menadžmenta i menadžerske uloge i kompetencije školskog direktora 160
- Politika doživotnog učenja u Evropi: EU, Škotska, Danska i Srbija 327
- Politike bazičnog i kontinuiranog obrazovanja odraslih 197
- Posljedice krize duhovnosti u modernom dobu 187
- Potrebe za stručnim usavršavanjem kadrova u obrazovanju odraslih 133
- Povjerenstvo evropske zajednice 254
- Praktikum za „čitanje medija” od strane obrazovne politike: Humanizacija medijskog prostora 257
- Prema estetskom „cijelom čovjeku”: Razvoj ideje „Bildunga” u njemačkom humanističkom diskursu krajem 18. stoljeća 150
- Prema kurikulumu po mjeri bolonjskog visokog obrazovanja 263
- Preporuke za učenje i obrazovanje odraslih 247
- Preporuke za učenje i obrazovanje odraslih: Vodič za zagovaranje 248
- Prepoznavanje, validacija i akreditacija obrazovanja odraslih u srednjem strukovnom obrazovanju u Bosni i Hercegovini 77
- Prevenција profesionalnog sagorijevanja nastavnika u visokom obrazovanju 183
- Prikaz knjige „Temeljna polazišta inkluzivnog obrazovanja” 277
- Prilog humanističkoj psihologiji 253
- Prilog proučavanju organizacije obrazovanja odraslih 280
- Primena koncepta deficita znanja i vještina u politici i planiranju obrazovanja – slučaj jedne tranzicije ekonomije 196
- Primjena pedagoške radionice u obrazovanju odraslih 295

Priprema za nastavnički poziv kao andragoški zadatak u vremenu obrazovne reforme 91
 Profesionalizacija menadžmenta u obrazovanju 27
 Profesionalne asocijacije – ključni element procesa profesionalizacije područja obrazovanja odraslih 329
 Programi prevencije ovisnosti o drogama i iniciranje *peer* -edukacije 169
 Programi za razvoj didaktičkih kompetencija univerzitetskih nastavnika i ciljevi nastave visokoškolskog obrazovanja 123
 Projekat uvođenja asistenata u pedagoško-metodičku praksu na bosanskohercegovačkim univerzitetima 216
 Prva objava – Kur'anski poziv na cjeloživotno učenje 78
 Prvi festival cjeloživotnog učenja u Jugoistočnoj Europi 299
 Psihološke dimenzije menadžmenta 60
 Psihološki aspekti cjeloživotnog obrazovanja 182

R

Rad s javnosti za evropsko političko obrazovanje na VHS: Lako rečeno, teško učinjeno? 81
 Radnici znanja u ekonomiji znanja 5
 Razlike u studentskim procjenama važnosti karakteristika nastavnika s obzirom na spol i godinu studija 50
 Razumjeti raznovrsnost 158
 Razvijanje samoobrazovne kompetentnosti obrazovanja odraslih 28
 Razvoj profesionalizma u radu s nadarenima 40
 Razvoj profesionalnog novinarstva u Bosni i Hercegovini 74
 Razvojni elementi u strategijama obrazovanja odraslih 30
Reality televizija: Ogledalo stvarnosti ili iluzija u svijetu spektakla? 233
 Reforma visokog obrazovanja – nužnost ili namet 240
 Rezultati ispitivanja znanja i stavova vezanih za zloupotrebu droga kod školske djece i omladine na području Kantona Sarajevo 63
 Riječ direktora Bosanskog kulturnog centra 349
 Riječ glavne i odgovorne urednice (5) 350, 351, 352, 353, 364
 Riječ glavnog i odgovornog urednika (6) 346, 355, 356, 366, 367, 368
 Roditelj u susret s bolešću – kakve pomake izaziva edukacija 152
 Roditeljstvo kao prirodni instinkt ili izgrađena kompetencija: Obrazovne potrebe budućih roditelja u koncepciji općeljudskih potreba 41

S

Samoobrazovanjem do stvaralaštva odraslih 208
 Savremena tehnologija kao podrška realizaciji koncepta doživotnog obrazovanja i učenja u organizaciji 192
 Savremena teorijska poimanja učenja odraslih 230

- Službeni list Evropske unije. Odluka Vijeća Evrope o obnavljanju evropske agende o obrazovanju odraslih 241
- Službenici na poslovima upravljanja ljudskim resursima – nematerijalne strategije motivisanja zaposlenih u opštinskim upravama 64
- Socijalni rad – teorija i praksa 278
- Socijalno-edukativni centar (SEC) 14
- Socijalno-ekonomski razvojni potencijal obrazovanja odraslih 55
- Sport kao fenomen cjeloživotnog učenja u modernom svijetu 33
- Stanovnici „ravne ploče” - (Dez)orijentacijska funkcija masovnih medija 39
- Strategijski razvoj obrazovanja odraslih u nekim evropskim zemljama 13
- Strateška područja djelovanja DVV Internationala 242
- Strateški pravci razvoja obrazovanja odraslih 17
- Strateški pravci razvoja obrazovanja odraslih u Bosni i Hercegovini 18
- Stručno obrazovanje osuđenika: iskušenje nade 96
- Stručno usavršavanje i profesionalni razvoj školskih pedagoga u Kantonu Sarajevo 52
- Studentsko vrednovanje kvaliteta nastave 312
- Supervizija i mogućnosti za njezino uvođenje u bosanskohercegovački školski sistem 326
- Susret hermeneutike i fenomenologije 252
- Susret međunarodnih eksperata na temu Obrazovne politike 19
- Svojstva menadžera i stilovi rukovođenja 29

Š

- Šesta UNESCO-ova međunarodna konferencija o obrazovanju odraslih (CONFINTEA VI) 343
- Škole se obrazovanjem odraslih bave usput 342

T

- Teorijski aspekti agresivnosti kod mladih 80
- Terminološke dileme penološke teorije i prakse 308
- Test domaćeg brendiranja položen 260
- Theatre, Myth and Elderly in Education Experience 281
- Tim bilding i organizaciona kultura 206
- Tradicija, kultura i obrazovanje: BH prošlost – sadašnjost – budućnost 317
- Transdisciplinarnost medijske pismenosti i obrazovanje odraslih 270
- Treća međunarodna konferencija „Gradimo mostove u obrazovanju odraslih 2017” – Zajednička izjava o unapređenju oblasti obrazovanja odraslih 244
- Treći globalni izvještaj o učenju i obrazovanju odraslih 246
- Tri poruke gospodina Uwe Gartenschlaegera 245
- Trpi li Bog zulum 255

U

- U potrazi za novim perspektivama obrazovanja odraslih 240
- U povodu Međunarodne konferencije „Remembering for the Future”: Pogled na dodjelu Grundtvigove nagrade iz očiju studenata 261
- U susret XIII svjetskom kongresu pedagoga komparativista 340
- Učenje i starenje 272
- Učiti o medijima i učiti iz medija 289
- Učiti o rukovoditeljskim praksama: Menadžment modeli u organizacijama za obrazovanje odraslih, autora Emira Avdagića 271
- Uloga i značaj medijske pismenosti u savremenom bosanskohercegovačkom društvu 49
- Uloga medija u podizanju političke kulture građana, obrazovanju za demokraciju, toleranciju, pravednost i mir 178
- Uloga menadžmenta u obrazovnim ustanovama na podizanju stručne osposobljenosti nastavnika 24
- Uloga obitelji u razvoju nadarenog djeteta 93
- Umijeće vođenja obrazovne grupe 61
- Upotreba interneta u obrazovanju odraslih: istorijsko-organizaciona perspektiva 106
- Upravljanje *in-servis* obrazovanjem nastavnika 1
- Upravljanje konfliktima i sukobima u školi 161
- Upravljanje kvalitetom nastave i evaluacija rada nastavnika 20
- Utjecaj medija na vrijednosti mlade generacije 121
- Utjecaj medija u formiranju muzičke kulture 68
- Uvod u temu broja (10) 345, 347, 348, 354, 359, 360, 361, 362, 363, 365
- Uvodna riječ (2) 357, 358

V

- Vaspitna/obrazovna i kulturna funkcija medija 26
- Važni elementi sadržaja nastavnih programa osnovnih i srednjih škola koji utječu na znanja i stavove o narkomaniji 140
- Važnost obrazovanja zasnovanog na kompetencijama i životnim vještinama za razvoj društva 188
- Važnost odnosa s javnostima i neadekvatna PR edukacija u BiH 65
- Visoke narodne škole – obrazovanje kao javna odgovornost 333
- Vježbe izvođenja scenarija kao didaktički pristup u obrazovnom radu na temu „Europa” 118
- Vrednovanje rada u terapijskoj zajednici CENACOLO 122
- Vrijeme neizlječivih ljudi 189

Z

- Za naciju i Boga 258
- Zadovoljavanje potreba cjeloživotnog učenja omladine i odraslih 3
- Zajednički kulturni interesi mladih u Bosni i Hercegovini 210

Zakon o obrazovanju odraslih Republike Srpske	344
Zakon o obrazovanju odraslih Zeničko-dobojskog kantona	249
Zastupljenost informacijske i informatičke kompetencije na studijskim programima izobrazbe nastavnika na Univerzitetu u Sarajevu	51
Zašto se zanemaruje obrazovanje odraslih u Bosni i Hercegovini?	336
Zdravlje mladih u komunikacijskom trokutu odraslih: Da li se čujemo?	139
Zloupotreba droga – nekad i sad	155
Značaj obrazovanja iz perspektive Roma: Povezanost jezika, etniciteta i obrazovanja	105
Značaj obrazovanja odraslih u smanjenju nezaposlenosti i siromaštva	6
Ž	
Živjeti s medijima – medijska pismenost i civilno društvo	283
Živjeti zajedno: obrazovanje i interkulturni dijalog	143
Život na krilima nade	274

REGISTAR AUTORA

A

AGAPOVA, Olga (2)	25, 223
ALENDAR, Mustafa (1)	297
ALIBABIĆ, Šefika (11)	1, 26, 27, 28, 29, 30, 192, 251, 318, 319, 320
ALIĆ, Amel (2)	31, 298
ARNAUTOVIĆ, Samir (3)	32, 33, 345
AURER, Boris (1)	87
AVDAGIĆ, Emir (14)	2, 34, 48, 193, 194, 211, 224, 299, 337, 338, 339, 346, 347, 348

B

BACKER, Bas Peter (1)	225
BAKIĆ, Sarina (2)	36, 37
BANACH, Piotr (1)	38
BANOVIĆ, Vesna (1)	188
BARAKOVIĆ, Vedada (1)	39
BEĆIROVIĆ, Senad (1)	40
BENAVOT, Aaron (1)	3
BERA, Mira (1)	4
BERBEROVIĆ, Melisa (1)	238
BEVANDA, Mladen (2)	253, 300
BJELAN-GUSKA, Sandra (1)	41
BLANKEN, Joachen (1)	102
BOGDANOVIĆ, Sava (3)	5, 42, 226

BRALIĆ, Željko (1) 43
 BULJUBAŠIĆ, Belma (2) 301, 321
 BULJUBAŠIĆ, Suada (1) 6

C

CERIĆ, Haris (4) 7, 44, 254, 282
 CERIĆ, Ismet (1) 45
 COATES, Sarah (1) 46
 CVJETIĆANIN, Stanko (3) 195, 302, 303

Č

ČAMO, Merima (5) 47, 255, 256, 257, 258
 ČERKEZ, Anes (1) 48
 ČUSTOVIĆ, Enita (1) 49
 ČOLIĆ, Abdurahman (1) 349

D

DAUTBEGOVIĆ, Amela (2) 50, 183
 DAVIDSON, Douglas (1) 227
 DEDIĆ, Emina (1) 340
 DEDIĆ-BUKVIĆ, Emina (3) 47, 52, 53
 DEMIR, Elma (1) 187
 DESPOTOVIĆ, Miomir (5) 54, 55, 56, 196, 230
 DEVČIĆ-TORBICA, Iskra (1) 57
 DIJANOŠIĆ, Branko (1) 58
 DIZDAR, Senada (4) 59, 259, 350, 351
 DIZDAREVIĆ, Ismet (2) 60, 61
 DOBRIĆ, Tanja (1) 126
 DOMAZET, Momčilo (1) 62
 DRAČIĆ-PURIVATRA, Sabaha (1) 63
 DRAŠKOVIĆ, Slavica (1) 64
 DROFENIK, Olga (1) 213
 DUKE, Chris(1) 197
 DURAKOVIĆ, Jasna (1) 65
 DURMIĆ-KAHROVIĆ, Nermina (1) 8

Đ

ĐURIČIĆ, Milica (1) 127

E

EMIRHAFIZOVIĆ, Mirza (1) 66

F

- FATIĆ, Aida (1) 213
FEJZIĆ-ČENGIĆ, Fahira (3) 67, 189, 260
FERIZOVIĆ, Emina Dženita (1) 261
FEROVIĆ, Selma (1) 68
FOČO, Salih (1) 326
FRLJAK, Emina (1) 69

G

- GARTENSHLAEGER, Uwe (3) 70, 231, 245
GLOMAZIĆ, Hajdana (1) 71
GONNET, Jacques (1) 72
GRANOV, Aida (1) 215
GRANT, A. Carl (1) 73
GRBO, Amila (1) 74
GROZDIĆ, Vukašin (1) 75
GSOUMA, Mohamed Knani (1) 76

H

- HADŽIBEGOVIĆ, Zalkida (1) 216
HADŽIEFENDIĆ, Alen (1) 77
HAJDARPAŠIĆ, Lejla (1) 53
HALILOVIĆ, Nezir (1) 78
HALILOVIĆ, Safet (1) 232
HASEČIĆ, Hajrudin (1) 79
HASKOVIĆ, Mujo (1) 80
HEIDECKE, Kerstin, (1) 81
HEIMBACH-STEINS, Marianne (1) 9
HELL, Ralf (1) 82
HEYER, Axel (1) 83
HINZEN, Heribert (5) 10, 84, 197, 217, 323
HODŽIĆ, Samir (1) 85
HOŠO, Narcis (3) 11, 12, 304
HRNJIĆ, Zarfa (1) 233
HRNJIĆ-KUDUZOVIĆ, Zarfa (1) 86
HUTINSKI, Željko (1) 87

I

- IBRULJ, Nijaz (2) 88, 324
ILIJIC, Ljeposava (1) 96
IMEL, Susan (2) 89, 90
INKERI SIRELIUS, Eeva (1) 70

ISANOVIĆ-HADŽIOMEROVIĆ, Amina (2) 59, 262
ISANOVIĆ, Amina (2) 198, 263

J

JARAMAZ, Milica (1) 218
JEINA, Zumreta (1) 91
JELENC, Zoran (1) 13
JOVANOVIĆ, Aleksa (1) 92
JOVANOVIĆ, Ljiljana (2) 172, 199
JUSIĆ, Medina (1) 264

K

KALAŠ, Dženana (2) 295, 296
KARIĆ, Dženeta (1) 305
KARIJAŠEVIĆ, Lejla (1) 93
KARNA-LIN, Eija (1) 200
KASUMAGIĆ-KAFEDŽIĆ, Larisa (1) 265
KASUMAGIĆ, Larisa (1) 340
KAVAZ-SIRUČIĆ, Marina (1) 325
KEČO-ISAKOVIĆ, Emina (1) 94
KEPEŠ, Nusreta (1) 95
KINZER, K. Charles (1) 154
KLAPAN, Anita (1) 235
KNEŽIĆ, Branislava (2) 96, 97
KNOLL, H. Joachim (4) 98, 99, 190, 306
KOLČAKOVIĆ, Mersiha (2) 326, 334
KONIG, Andreas (1) 307
KORDIĆ, Milenko (1) 100
KOSHI, Luljeta (1) 187
KULIĆ, Radivoje (1) 101, 236
KUNIĆ, Tamara (1) 147
KURTI, Merita (1) 102

L

LAČEVIĆ, Fatima (1) 103
LANG, F. Willhelm (1) 219
LAVIĆ, Senadin (2) 104, 266
LAVRNJA, Ilija (1) 237
LEHO, Azra (1) 220
LEVINSKA, Marketa (1) 105
LUKENDA, Igor (1) 14

LJ

LJUJIĆ, Bojan (2) 107, 201

M

MAHMUTOVIĆ, Mirza (1) 108

MAKSIMOVIĆ, Maja (3) 107, 149, 327

MARČIĆ, Siniša (1) 202

MARIĆ, Damir (1) 109

MARJANOVIĆ, Zdravko (1) 342

MARKOVIĆ-PAVLOVIĆ, Mirna (2) 50, 110

MARKOVIĆ, Mirna (1) 111

MAVRAK, Mirjana (20) 69, 112, 113, 114, 115, 175, 176, 191, 203, 267, 267, 268, 269, 256, 270, 271, 296, 352, 353, 354

McBRIEN J. Lyn (1) 116

MEDIĆ, Snežana (1) 123

MEHMEDOVIĆ, Mirza (3) 117, 136, 137

MEINART, Sascha (1) 118

MIHAJLOVIĆ, Dubravka (1) 120

MILIŠA, Zlatko (3) 121, 122, 328

MILOŠEVIĆ, Zorica (1) 123

MILJKOVIĆ, Jovan (8) 75, 124, 125, 126, 204, 205, 206, 272

MUJAK, Zlatan (1) 128

MUJKIĆ, Asim (1) 129

MUMINOVIĆ, Hašim (1) , 273

MURATAGIĆ-TUNA, Hasnija (1) 130

MURATOVIĆ, Amra (1) 221

MURAYAMA, Taku (1) 131

N

NADAREVIĆ, Damir (1) 308

NADRLJANSKI, Đorđe (1) 309

NADRLJANSKI, Mirjana (1) 309

NIKOLIĆ-MAKSIĆ, Tamara (2) 107, 132

NIKOLIĆ, Tamara (1) 133

NIKŠIĆ, Edina (1) 52

O

ORLOVIĆ-LOVREN, Violeta (1) 134

OSMANBEGOVIĆ, Alma (1) 135

OSMANČEVIĆ, Enes (3) 136, 137, 274

OSMIĆ, Amer (1) 49

OVESNI, Kristinka (4) 85, 138, 192, 329

OVUKA, Mevlida (1) 139

P

PACK, Doris (1) 238
 PAPOVIĆ, Šemsudin (1) 140
 PAŠALIĆ-KRESO, Adila (4) 141, 142, 143, 275
 PAŠIĆ, Enver (1) 144
 PAVKOV, Marija (1) 145
 PEJATOVIĆ, Aleksandra (5) 56, 134, 146, 147, 199
 PEJIĆ, Marijo (1) 276
 PEKEČ, Kristina (1) 207
 PEKMEZ, Mevlida (1) 15
 PEKOVIĆ, Vukosava (1) 208
 PENCA-PALČIĆ, Marjana (1) 310
 PERIN, Višnja (1) 328
 PODRUG, Faruk (1) 222
 POPOVIĆ, Aleksandra (1) 120
 POPOVIĆ, Katarina (5) 56, 148, 149, 311, 343
 PRELJEVIĆ, Vahidin (1) 150
 PRZYBYLSKA, Ewa (1) 151
 PUHALIĆ, Đurađ (1) 62

R

RAMIĆ, Lejla (1) 152
 REČNIK, Metka (1) 153
 RISCO, J. Victoria (1) 154
 ROGULJIĆ, Mila (1) 309
 ROSSMANN, Ernest Dieter (1) 333

S

SALIHović, Habiba (1) 155
 SARI, Mihaly (1) 84
 SAVIČEVIĆ, M. Dušan (2) 315, 331
 SAVIĆ, Maja (1) 97
 SCHMIDT-BEHLAU, Beate (3) 156, 157, 158
 SCHMUNK, Michael (1) 239
 SEGEDINAC, Mirjana (3) 195, 302, 303
 SELMANAGIĆ-LIZDE, Elma (1) 159
 SKELIĆ, Dženan (1) 277
 SLATINA, Mujo (7) 160, 161, 240, 355, 356, 357, 358
 SOFTIĆ-ALIBAŠIĆ, Meliha (1) 312
 STEPANOVIĆ, Marina (1) 206

STEVANOVIĆ, Marko (1) 16
STREWE, Bettina (1) 162
SUDZINA, R. Mary (1) 163
SUESSMUTH, Rita (3) 164, 332, 333
SVILANOVIĆ, Goran (1) 243

Š

ŠADIĆ, Sanela (1) 278
ŠEHOVIĆ-PERŠIĆ, Inka (1) 165
ŠUNJE, Aziz (1) 166
ŠUVALIJA, Mustafa (2) 50, 167

T

TANASIJEVIĆ, Tamara (1) 168
TANOVIĆ-MIKULEC, Emira (1) 169
TANOVIĆ, Ilijas (1) 170
THAMAN, H. Konai (1) 171
TREBJEŠANIN, Biljana (2) 20, 172
TUFEKČIĆ, Adnan (5) 21, 279, 280, 281, 313
TURČILO, Lamija (1) 334
TURČILO, Lejla (11) 173, 174, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 335

V

VARUNEK, Vesna (1) 175
VEHAB, Ajla (1) 176
VOČKIĆ-AVDAGIĆ, Jelenka (12) 22, 177, 178, 179, 290, 291, 292, 293, 315, 335, 364, 365
VUČETIĆ, Vuk (1) 180
VUJIĆ, Nikola (1) 316

Z

ZUCKERMAN-ITKOVIĆ, Zora (1) 181
ZVIZDIĆ, Sibela (2) 182, 183

Ž

ŽIGA, Jusuf (14) 24, 184, 185, 186, 187, 209, 210, 250, 294, 336, 336, 366, 367, 368
ŽIVČIĆ, Mile (1) 145
ŽIŽIĆ, Zorana (1) 122

Lista recenzenata

Zahvaljujemo recenzentima članaka za časopis
Obrazovanje odraslih u 2018. godini.

Akademkinja Adila Pašalić-Kreso, profesorica emerita
Univerzitet u Sarajevu, Bosna i Hercegovina

Prof. dr. Šefika Alibabić, redovna profesorica
Univerzitet u Beogradu, Srbija

Prof. dr. Jelenka Vočkić-Avdagić, redovna profesorica
Univerzitet u Sarajevu, Bosna i Hercegovina

Prof. dr. Lejla Turčilo, redovna profesorica
Univerzitet u Sarajevu, Bosna i Hercegovina

Prof. dr. Nikolaj Lazić, redoviti profesor, znanstveni savjetnik
Sveučilište u Zagrebu, Hrvatska

Prof. dr. Vesnica Mlinarević, redovita profesorica
Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Hrvatska

Prof. dr. Mirjana Mavrak, vanredna profesorica
Univerzitet u Sarajevu, Bosna i Hercegovina

Prof. dr. Violeta Orlović-Lovren, vanredna profesorica
Univerzitet u Beogradu, Srbija

Prof. dr. Marko Milosavljević, vanredni profesor
Univerza v Ljubljani, Slovenija

Prof. dr. Haris Cerić, vanredni profesor
Univerzitet u Sarajevu, Bosna i Hercegovina

Prof. dr. Lejla-Kodrić Zaimović, vanredna profesorica
Univerzitet u Sarajevu, Bosna i Hercegovina

Doc. dr. Lejla Hajdarpašić
Univerzitet u Sarajevu, Bosna i Hercegovina

Dr. sc. Emir Avdagić
Institut za međunarodnu saradnju Njemačkog saveza visokih narodnih škola,
DVV International - Ured za Bosnu i Hercegovinu, Bosna i Hercegovina

Amina Isanović-Hadžiomerović, magistrica pedagogije, viša asistentkinja
Univerzitet u Sarajevu, Bosna i Hercegovina

List of Reviewers

We would like to thank the reviewers of articles for the Journal *Adult Education* in 2018.

Academician Adila Pašalić-Kreso, Professor Emerita

University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Šefika Alibabić, PhD, Full Time Professor

University of Belgrade, Serbia

Jelenka Voćkić-Avdagić, PhD, Full Time Professor

University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Prof. dr. Lejla Turčilo, PhD, Full Time Professor

University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Nikolaj Lazić, PhD, Full Time Professor, Scientific Advisor

University of Zagreb, Croatia

Vesnica Mlinarević, PhD, Full Time Professor

Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Croatia

Mirjana Mavrak, PhD, Associate Professor

University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Violeta Orlović Lovren, PhD, Associate Professor

University of Belgrade, Serbia

Marko Milosavljević, PhD, Associate Professor

University of Ljubljana, Slovenia

Haris Cerić, PhD, Associate Professor

University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Lejla-Kodrić Zaimović, PhD, Associate Professor

University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Lejla Hajdarpašić, PhD, Assistant Professor

University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Emir Avdagić, PhD

Institute for International Cooperation of the German Adult Education Association,
DVV International –Country Office Bosnia and Herzegovina, Bosnia and Herzegovina

Amina Isanović-Hadžimerović, MA, Senior Assistant

University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Uputstvo za autore priloga¹

Časopis *Obrazovanje odraslih/Adult Education* objavljuje originalne naučne i stručne radove iz oblasti obrazovanja i učenja odraslih. Časopis objavljuje i saopćenja, recenzije, dokumente i informacije o praksi i politici obrazovanja odraslih u Bosni i Hercegovini i regionu, prikaze i osvrte, aktuelne članke iz stranih časopisa, kao i informacije o značajnim događajima iz zemlje, regiona, Europe i svijeta koji se odnose na obrazovanje i učenje odraslih i rad organizacija za obrazovanje odraslih.

Dostavljanje radova

Radovi se dostavljaju Redakciji časopisa isključivo u elektronskoj formi na e-adresu: casopis@dvv-international.ba. Primaju se isključivo neobjavljeni rukopisi, koji se ne vraćaju. Za autorska prava dostavljenih priloga odgovaraju autori/ce. Autorima se ne naplaćuje naknada za obradu radova niti se objavljeni radovi honoriraju.

Oprema rada

Oblikovanje teksta

U radu navesti podatke prema sljedećem rasporedu:

- Ime i prezime autora/ice
- Naslov rada na bosanskom, hrvatskom, srpskom ili crnogorskom jeziku
- Sažetak i ključne riječi na bosanskom, hrvatskom, srpskom ili crnogorskom jeziku
- Naslov, sažetak i ključne riječi na engleskom jeziku, na kraju rada
- Literatura

Obim. Poželjno je da tekst ima obim do 15 kartica (1 kartica = 1800 elektroničkih znakova s razmacima), a za ostale rubrike (prikazi knjiga, osvrta i sl.) do pet kartica. Ovi radovi ne podliježu recenziji.

Naslov rada. Treba biti što kraći (najviše 10 riječi), te davati dobar uvid u bit rada. Piše se velikim slovima.

Autori rada. Ime autora piše se iznad naslova, prvo ime, a zatim prezime. Ako je više autora, odvajaju se zarezom. Iznad prezimena svakog autora dodaje se oznaka fusnote. U fusnoti se navode titule i adrese autora, e-pošte autora, te drugi podaci relevantni za tekst.

Sažetak. Piše se na bosanskom, hrvatskom, srpskom ili crnogorskom jeziku te istovjetan tekst na engleskom jeziku, najviše do 200 riječi. Sažetak treba odražavati svrhu teksta i njegovu bit.

Ključne riječi. Ispod sažetka (engl. abstract) navode se ključne riječi (najviše pet riječi), koje su bitne za brzu identifikaciju i klasifikaciju sadržaja rada.

Jezik. Radovi se dostavljaju na bosanskom, hrvatskom, srpskom, crnogorskom i engleskom jeziku i kao takvi se i objavljuju.

Naslov rada i podaci o autorima/cama: Times New Roman 12 pt, normalan stil, bez proreda.

Tekst treba biti oblikovan na sljedeći način: font Times New Roman 12 pt, normalan stil, bez proreda, podjednako poravnanje.

Recenzija. Sve pristigle radove anonimno recenziraju dva recenzenta, koje imenuje Redakcija.

Citiranje i literatura. Koristiti harvardski stil citiranja, čije se upute nalaze na adresi:

http://www.dvv-international.ba/fileadmin/files/bosnia-andherzegovina/Documents/PDF/Preporuke_za_citiranje_literature.pdf

Shema procesa uređivanja i izdavanja časopisa nalazi se na linku:

<http://www.dvv-international.ba/fileadmin/files/bosnia-andherzegovina/Documents/PDF/Hodogram.pdf>

Napomena:

Smatra se da su autori svoja autorska prava na tekstove i druge priloge, od trenutka kada su ih poslali Redakciji, prenijeli na izdavača. Izdavač će prihvaćene priloge objaviti u štampanoj i elektronskoj formi, a ima prava da koristi i sažetke radova i izvode iz dostavljenih radova.

¹ <http://www.dvv-international.ba/bs/materijali/casopis-obrazovanje-odraslih/>

Redakcija će obavijestiti o tome da li je prihvatila tekst u roku koji ne može biti duži od šest mjeseci od datuma prijema priloga. Negativan odgovor oslobađa autora obaveze prema redakciji. Autor čiji je rad prihvaćen ne može da objavi rad u nekoj drugoj elektronskoj formi ili štampanoj publikaciji (čak ni u izvodima ili prerađen) bez saglasnosti odgovornog urednika časopisa *Obrazovanje odraslih*. U načelu, on takve radove može da objavi tek tri mjeseca od datuma publikovanja u časopisu *Obrazovanje odraslih*, uz obavezu da se navede odakle je rad preštampan. Članci objavljeni u časopisu se, uz prikladno navođenje izvora, smiju besplatno koristiti u obrazovne i nekomercijalne svrhe.

Adresa i kontakt Redakcije:

DVV International - Ured za Bosnu i Hercegovinu

Kulovića 8, 71 000 Sarajevo

Tel.: +387 33 552-291

Fax: +387 33 552 290

BOSANSKI
KULTURNI
CENTAR KS

DVV International

ISSN 1512-8784

